

2025²
(581)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Історичні студії

- Зема В.* Володимирове хрещення та агіографія: між легендою й історіографією 5
- Біла К.* Заходи імперської воєнної пропаганди щодо формування в українських губерніях Росії «культу війни» під час Першої світової 26
- Шаповал Ю., Славескі Ф.* Голод 1946—1947 рр. в Українській РСР: місія Л. Кагановича 42
- Лисенко О., Пастушенко Т.* «Велика Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» як радянсько-російський колоніальний проєкт 60

Біографістика

- Монолатій І.* Яків Оренштайн — видавець-українофіл 81

CONTENTS

Historical Articles

- Zema V.* Volodymyr's Baptism and Hagiography: Between Legend and Historiography 5
- Bila K.* Imperial Military Propaganda Measures To Form a "Cult of War" in the Ukrainian Provinces of Russia During the World War I 26
- Shapoval Yu., Slaveski F.* The Famine of 1946—1947 in Ukrainian SSR: L. Kaganovich's Mission 42
- Lysenko O., Pastushenko T.* "Great Victory" in the "Great Patriotic War" As a Soviet-Russian Colonial Project 60

Biographical Studies

- Monolatii I.* Yakiv Orenstein — Publisher-Ukrainophile 81

Спеціальні історичні дисципліни

Бакалець О., Бойко-Гагарін А. Скарб фальшивих півтораків Сигізмунда III Вази з с. Гайове на Вінниччині 98

Hlebionek M. Kształtowanie się polskiej sfragistyki urzędowej na ziemiach byłego zaboru Pruskiego: Rekonesans badawczy na przykładach z terenów byłych Prus Zachodnich i Wielkiego księstwa Poznańskiego 106

Тоїчкін Д. Булави й перначі львівського походження XVII—XVIII ст.: проблеми атрибуції 124

Ковалевська О. Портрети жінок XVI—XVIII ст. як об'єкт іконографічного дослідження 136

Целуйко О., Гудима Ю. Нереалізований проект збірника документів до історії Львівського університету 154

Sossa R. Відображення території України у сучасній європейській картографії 167

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Разыграев О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: правовий статус та національна політика 191

Публікації

Опис маєтностей Сулим 1787 р. (вступна стаття й публікація *І. Кондратьєва, С. Шуміло*) 209

Рецензії й огляди

Здоров А. Як бог став дияволом, або Який суспільний лад був у Радянському Союзі? [Рец. на кн.: Кульчицький С. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923. Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 548 с.] 229

Auxiliary Sciences of History

Bakalets O., Boiko-Haharin A. The Treasure of Forgery Poltoraks of Sigismund III Vasa from Haiove Village, Vinnytsia Region 98

Hlebionek M. The Formation of Polish Official Sphragistics in the Land of the Former Prussian Partition: Research Reconnaissance Based On Examples From the Territories of Former West Prussia and the Grand Duchy of Poznań 106

Toichkin D. Lviv-Made Maces And Pernachs of 17—18th Centuries: Problems of Attribution 124

Kovalevska O. Portraits of Women of the 16—18th Centuries As an Object of Iconographic Research 136

Tseluiko O., Hudyma Yu. The Unrealized Project of the Edition of Documents on the History of Lviv University 154

Sossa R. Mapping the Territory of Ukraine in Modern European Cartography 167

Methodology. Historiography. Source Studies

Razybrayev O. Modern Historiography of Polish-Ukrainian Relations in the Volyn Voivodeship of the Second Polish Republic: Legal Status and National Politics 191

Publications

Description of the Sulymy Estates of 1787 (introductory article and publication by *I. Kondratiev, S. Shumilo*) 209

Book Reviews and Surveys

Zdorov A. How Did God Become the Devil, or What Was the Social Order in the Soviet Union? [Book Review: Kulchytskyi S. Lenin's System of Power and Property in Occupied Ukraine. 1917—1923. Editor-in-chief V. Smolii. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Akadempriodyka, 2024. 548 p.] 229

Кульчицький С. Акція «Вісла» очима авторитетного польського дослідника [Рец. на кн.: Мотука Г. Акція „Wisła” 47: Komunistyczna czystka etniczna. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 432 s.] ... 237

Хроніка

Страшнюк С. XI Дриновські читання «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу і націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби середньовіччя до епохи глобалізації)» 241

Ващук Д., Юга О. III Міжнародна наукова конференція «Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи» 244

In Memoriam

Федака Сергій Дмитрович 249

Kulchytskyi S. The Operation Vistula Through the Eyes of an Authoritative Polish Researcher [Book Review: Motyka G. Operation Vistula’47: Communist Ethnic Cleansing. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 432 s.] 237

Chronicles

Strashniuk S. 11th Drinov’s Readings “Ukraine and Its Neighbors: Problems of Ethnogenesis and Nation-Building and International Relations in Central and Eastern Europe (From the Middle Ages to the Era of Globalization)” 241

Vashchuk D., Yuga O. 3rd International Scientific Conference “War and Society in the Medieval and Early Modern History of Central and Eastern Europe” 244

In Memoriam

Fedaka Serhii Dmytrovych 249

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 27.03.2025 року)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, +380 (44) 279-74-62, +380 (44) 279-34-01

Факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: UNJ_2025@ukr.net

Редактори *В'ячеслав Григор'єв (укр.), Юлія Головка (укр.), Олексій Нікітченко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 00.03.2025. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00. Тираж 000 прим. Зам. № 0000.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.005>
УДК 27.3:27.4:93.71:85.33:75.04“10—15”

Валерій ЗЕМА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
valerzem@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4771-3393>

ВОЛОДИМИРОВЕ ХРЕЩЕННЯ ТА АГІОГРАФІЯ: МІЖ ЛЕГЕНДОЮ Й ІСТОРІОГРАФІЄЮ*

Мета — розглянути три аспекти хрещення Володимира та вшанування його святості, відображені у середньовічних текстах, зокрема вплив ритуалів ордалій на оповідання П. Даміані про хрещення русів і їхнього вождя; фрагмент розповіді про навернення Володимира в «Повісті временних літ», образ Страшного суду; створення й поширення різних проповідей / богослужінь щодо вшанування князя Володимира як святого. Для дослідження залучалися літописні тексти, агіографія, іконографічні сюжети. **Методологія** включає порівняльну текстологію, ретроспективний аналіз, архівну евристику. **Наукова новизна.** Переглянуто деякі описи навернення та поминання князя Володимира. Частина «Промови філософа» в «Повісті временних літ» про Страшний суд ґрунтувалася на двох типах джерел: розділах Апракосного Євангелія, присвячених М'ясопусній і Сиропусній неділям, які припадали на час підготовки до Великого посту. Цей період також збігається з початком катехуменату, себто підготовки неофітів до хрещення. Висвітлено деякі риси візантій-

* Тема опрацьовувалася в рамках дослідницької групи «Поліцентричність і множинність домодерного християнства» (Polycentricity and Plurality of Premodern Christianities, POLY) у Франкфуртському університеті ім. Й.В. Гете, за підтримки Німецького дослідницького фонду (DFG).

Цитування: Зема В. Володимирове хрещення та агіографія: між легендою й історіографією. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 5—25. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 2 (581)

ської іконографії Страшного суду, що формувалася впродовж X—XII ст. і справила вплив на Київ. Церковне вшанування пам'яті Володимира припадає на середину XIII ст. і знайшло початкове відображення у проповіді, яка збереглася в болгарському рукописі. **Висновки.** У джерелах відмінних культурних ареалів хрещення русів трактувалося по-різному. Візантійські хроніки передають опис його внаслідок чуда зі Святим Письмом. У розповіді про хрещення Володимира в «Повісті временних літ» замість видимого дива наведено розгорнуту катехитичну оповідь. До певної міри сюжету у «Промові філософа» збіжні з іншими описами навернення (історії про Варлаама та Йоасафа й болгарського правителя Бориса (Михайла)), зокрема щодо демонстрації Страшного суду, зображення котрого спирається на запозичення з текстів Апракосного Євангелія. В латинському джерелі опис русинського хрещення, як видається, відповідає стандартам давнього права ордалій. Визнання Володимира святим сягає XIII ст., відображаючи заходи князя Данила Романовича. Наявні два джерела зі свідченнями про визнання святості: одне вписане в Галицько-Волинському літописі, тоді як текст поминання Володимира міститься у проповіді Синайського палімпсеста. Агіографія Володимира переважно повторює або підсумовує літопис, усуваючи більшість уривків катехитичного змісту. Втім укладач послідовно залишав мотив язичництва і протистояння йому. В такий спосіб відображалися нові реалії «родинної держави» Рюриковичів та зображувалися кочовики як язичники.

Ключові слова: хрещення, ордалії, Страшний суд, князь Володимир, навернення, богослужіння, поганство, Мінея.

Літописний опис навернення Володимира зведено з багатьох фрагментів, а оповідь про перевірку чотирьох релігій указує на становлення Києва як політичного центру на перетині юдейської, ісламської, франко- та греко-християнської цивілізацій. Разом із поширенням християнства серед нових народів-неофітів важливою була залученість місцевих еліт. Таким чином на європейських теренах постала низка житій володарів, проголошено святими. Першим був візантійський імператор Константин. Перелік таких правителів складається з десятків імен, утім у Візантії лише кілька монархів визнавалися за святих. У Києві вже наприкінці XI ст. побутував культ братів-мучеників Бориса і Гліба, синів князя Володимира, відповідаючи усталеним стандартам народів-неофітів. Поява низки київських святих, розподілених упродовж місяця, припадає на середину XIII ст. Київська митрополія тоді опинилася в нових умовах після подій 1240 р. Із занепадом колишнього центру світська й духовна влада залежали від політики Чингізидів, реалізація якої відбувалася через надання князям і митрополитам ярликів. Для отримання таких «владних посвідок» треба було відвідувати Орду. Водночас тривали спроби галицького володаря поживити релігійне життя через нав'язання контактів із римськими понтифіками, котрі мали більший вплив у християнській ойкумені після 4-го хрестового походу 1202—1204 рр. Можна виокремити суттєву рису, притаманну всім трьом житіям, які постали на підставі уривків із «Повісті временних літ»: укладач послідовно усував розлогі біблійні цитування й богословські запозичення (докл. про них нижче), однак послідовно наголошував на темі язичництва. Вочевидь у такий спосіб він відреагував на нові обставини, що склалися в «родинній державі» Рюриковичів, підточеній східними кочовиками та ятвягами.

Оповідь про перевірку чотирьох релігій підсумовує досвід пошуків віри, до чого вдавалися київські князі впродовж декількох десятиліть перед остаточним

вибором на користь візантійського християнства. Виокремлю три аспекти Володимирого хрещення і складання його агіографії, які відобразилися у джерелах різних типів, розглянутих у цій розвідці: 1) латинський опис навернення, як видається, відбиває окремі елементи середньовічного права випробувань (ордалій); 2) деякі елементи катехизації Володимира, вміщені до «Повісті временних літ», у контексті місіонерських описів навернення; 3) розвиток агіографії київського князя. Пропоноване дослідження зосереджується на джерелах різного змісту: літописних текстах і хроніках, агіографічних творах, літургійних книгах. Принагідно залучатимуться пам'ятки релігійного мистецтва. Для вивчення згаданих джерел та явищ застосовуватимуться методи порівняльної текстології, історичних ретроспекцій, архівної евристики.

Випробування віри

Попри включення розлогої нарації про поширення християнства на Подніпров'ї до «Повісті временних літ», у грецьких джерелах оминалося навернення князя Володимира та наступне хрещення киян. Візантійські автори у своїх описах спиралися на укладений у середині X ст. життєпис імператора Василія I з оповіддю про диво під час перебування єпископа серед русів. Прибулий до язичників місіонер мав довести істинність християнства, зокрема беручи до уваги біблійне чудо з трьома юнаками у вогняній печі, переказ якого він наводив. Відповідно до легенди, «невірних» вразило віціліє Святе Письмо, яке проповідник укинув у багаття. Те, що кодекс не постраждав у полум'ї, схилило їх до нової віри (оповідь міститься в рукописі Vat. gr. 167, формувався на початку XI ст.) [1, с. 312—317]. Наприкінці XI ст. цю розповідь повторив Іоанн Скіліца, пишучи про прибуття місіонера, який здійснив чудо на жадання місцевого володаря [2, с. 108, 160]. У середині XII ст. Іоанн Зонара запозичив наратив про диво зі віцілієм у полум'ї Євангелієм: русам було недостатньо слів про вчення віри, тому вони забажали від клірика чуда, яке й переконало їх охреститися [3, с. 435—436]. Оскільки в очах візантійських авторів цей акт уважався доконаним, його повторювали в наступних історичних нараціях, без згадки про навернення Володимира і його шлюб із сестрою імператорів Анною. Натомість до «Повісті временних літ» укладач уписав розлогу й рясно оздоблену цитатами зі Святого Письма «Промову філософа» та оповідь про перевірку релігій. Щоправда, ігумен Видубицького монастиря Сильвестр створив свій текст за понад століття після Володимирого хрещення, в 1116 р. [4, с. 154—165; 5, с. 205—227].

У різних джерелах узгоджується повідомлення про навернення княгині Ольги, вдови Ігоря й матері Святослава. Вона прийняла нову віру під час перебування в Константинополі, про що звіdomляють візантійське, латинське, слов'янське джерела. Правителька русів відвідала столицю ромеїв у 946 р. Прийняли княгиню в імператорському палаці, у залі Юстиніана, де відбувся бенкет та обряд проскинези [6, с. 312—317]. Таким поклонінням попервах ушановували володарів, а відтак ікони. Хрещення Ольги відбувалось у храмі Св. Софії в Константинополі, за що вона віддячила коштовним тарелем. Два повідомлення у «Книзі церемо-

ній» сповіщають про відвідини «архонтеси». Перше відбулося 9 вересня. Вдруге руси побували в імператорському палаці 18 жовтня. Серед них мала бути й Ольга. Хронологічний проміжок між візитами (40 діб) може вказувати на процес оглашення, який вінчався хрещенням¹. Катехизація неофітів радше відбувалася між М'ясопустом і Великоднем. Визначними були і дні відвідин палацу: 9 вересня — це празник батьків Богородиці, Йоакима та Анни, що наступав одразу після 8 вересня — Різдва Марії; 18 жовтня було празником св. Луки Євангеліста, який відзначався у соборі Всіх Апостолів, де зберігалися мощі святого. Під час цього дійства врочиста хода рухалася від Св. Софії з зупинкою на Форумі.

У латинських джерелах збереглися кілька свідчень про взаємини між Києвом і Заходом. Наприкінці 959 р. прибулі до імператора Оттона I руські послы сповіщали не лише про хрещення княгині, а й просили надіслати єпископа та священників [7, с. 5—24]. Ще одне повідомлення щодо прозелітизму в Києві датується 961 р., коли до міста нагодилися саксонські місіонери, однак, не маючи належної охорони, вони змушені були покинути його. Про навернення Ольги в Константинополі повідомляє і хроніка Адальберта Магдебурзького². Правителька могла відвідувати столицю Візантії передовсім через бажання приборкати печенігів, які почали блокувати шлях Дніпром. Із тією ж метою зверталосся посольство до Оттона I. Г. Келлер розглядає прохання Ольги в контексті інтенсифікації контактів між імператором Заходу, Римом і Константинополем [11, с. 261].

Оповіді про навернення на християнство київських володарів фіксуються в низці джерел, які постали значно пізніше від dokonаних подій, вони розбіжні за змістом, а отже відповідали певним стандартам та звичаям. Окрім візантійських повідомлень про раннє хрещення та взаємини русів із Константинополем, про їх охрещення згадували під 839 р. і Бертинські аннали, укладені кількома десятиліттями пізніше після описуваних подій [12, с. 19—20]. Ще одне дотичне латинське джерело — житіє св. Ромуальда (середина XI ст.), до якого, на думку О. Филипчука, богослов П'єтро Даміані вписав оповідь про навернення русів унаслідок місіонерства латинників. Відповідно до агіографічної нарації, язичники зреклися своєї старої віри завдяки старанням Бруно (Боніфація) Кверфуртського. Попервах проповідник прибув до їхнього правителя у простому вбранні та босоніж. Через такий убогий вигляд «король» вирішив, що той прийшов збагатитися, а не проповідувати віру. Відтак Бруно змінив одяг і повернувся вже в єпископських шатах.

¹ Щиро вдячний професорові В. Ричці за це зауваження, висловлене під час роботи над статтею.

² Посланці прибули до Франкфурта-на-Майні, де король святкував Різдво в 960 р. Архієпископ Адальдаг обрав для місії монаха Лібурта, висвяченого єпископом для Руси, який помер ще перед подорожжю. Замість нього 961 р. в дорогу вирушив Адальберт. Однак він повернувся, усвідомлюючи неможливість виконати місію (див.: [8, с. 260—263; 9, с. 5—23]). На думку К. Ганніка, звернення до Заходу свідчило про те, що Ольга почала шукати церковної автономії, наслідуючи політику болгарського правителя Бориса (Михайла). Втім її син Святослав відмовився від прохристиянської лінії матері, тож місія Адальберта зазнала невдачі [10, с. 197].

Для випробування віри руський володар зажадав від нього пройти крізь запалені колоди, що той і зробив, здобувши в результаті для християнства вождя русів і його народ [13, с. 272—273; 14, с. 58—59]³.

Видається, що такий спосіб перевірки віри збігається зі стандартами давнього права ордалій. Відповідно до нього, для випробування оскаржуваного чи виправдання застосовували вогонь, зброю або воду. Ордалії являли собою випадок синкретизму християнства та деяких практик язичництва. В основі цього явища права — уявлення про Страшний суд і конечність покарання винуватця [16, с. 136—137]. Імовірно, за часів П. Даміані такі практики видавалися відгомонам давніх забобонів, хоча певні форми ордалій практикувалися аж до раннього нового часу. Папа Стефан V називав це проявом марновірства, що суперечить засадам канонічного права [17, с. 72—74]. Подібну оповідь про випробування віри заради хрещення язичників навів Тітмар Мерзебурзький, хроніка якого постала кількома десятиріччями раніше за життя Бруно. Йдеться про віднову християнства за часів короля Гаральда Синьозубого в Данії 965 р., чому посприяти священник на ім'я Поппо. У цьому випадку навернення володар зажадав від місіонера довести правдивість християнського вчення через випробування розпеченим залізом, що й схилило короля на бік нової віри [18, с. 101]⁴. Ці події відображені на золотих панелях вітваря у церкві Тамдруп (датовані XI—XII ст.). Попри те, що Тітмар наводив низку повідомлень про Володимира, сам він Київ не відвідував, а його оповідь залежала від нав'язаних космографічними уявленнями доби пізньої античності стандартів опису Сходу як краю скіфів і варварів [20, с. 194—198, 249, 292]. Так, Іоанн Зонара називав русів скіфським плем'ям [3, с. 404], а Лев Диякон писав про човен Святослава як про скіфський [54, с. 199].

Про випробування віри, що завершилося хрещенням «варварів», оповідає агіографія Никона Сухого. Уривчастий характер життя монаха, вписаного до Києво-Печерського патерика, свідчить про роботу редактора XV ст. Вочевидь він звів разом кілька ранніх записів. Оповідь згадує катування монаха половцями. Його стійкість переконала «варварів» навернутися на християнство. Інший мотив, притаманний наративам про навернення — зцілення володаря. Зі змісту випливає, що Никон був бранцем степовиків і гідно витримував випробуванням вогнем та зброєю. Одного дня монах почав співати гімн Богородиці, завдяки чому перенісся з полону до монастиря. Згодом до Печерської обителі нагодився й «половчанин». Переконалим чудом Никона, він і весь його народ навернулися на християнство. Також сповіщено і про дивовижне зцілення вождя завдяки ченцеві [21, с. 491—494]. Від XV ст. агіографічна оповідка про Никона увійшла до укладених у Києві Прологів [22, с. 168].

Згідно з «Повістю временних літ», катехизація Володимира не переконала його остаточно, тому київський князь вирішив зачекати та «випробувати всі віри». Висилаючи послів до болгар, він звелів: «Испытайте вѣру ихъ» [23, стп. 93], чим розпочався наступний розділ в оповіді про навернення. Перевірка різних вір, як

³ Докл. див.: [15, с. 84—90].

⁴ Про клірика Поппо див.: [19, с. 219].

і диспути з богословами, відповідала стандартам місіонерства, започаткування яких відносять до IX ст. і пов'язують із Кирилом та Мефодієм (Методієм). У розділах 10—11 житія Кирила наведено полеміку з юдеями у Хозарії. Мефодій уклав і переклав слов'янською розділи, що надавали матеріал для подібних диспутів [24, с. 437]. Перевірка віри в «Повісті временних літ» супроводжувалася чудом зцілення, а не чудом з уцілілим у багатті Святим Письмом, випробуванням вогнем або зброєю. О. Филипчук пояснює байдужість візантійців до Володимирового хрещення і його шлюбу з Анною віддаленням київського князя від Константинополя. Це підсилювалося й контактами Володимира з латинниками, прийняттям місіонерів із Заходу, серед яких був Бруно Кверфуртський [13, с. 506].

Навернення і Страшний суд

Уже понад століття триває дискусія щодо «Корсунської легенди» — літописної оповіді про Володимирове хрещення, яку вважають невірогідною через твердження О. Шахматова 1906 р. На думку М. Плюханової, уявлення про виправу на Корсунь виступає «субститутом» походу на Константинополь. Дослідниця вивчала зіставлення між Володимиром і Константином, беручи за основу текст, приписуваний монаху Якову, та вважала, що в літописі князь постає як «цар», а в агіографії він «радіше апостол» [83, с. 120—122]. Адепт апокрифічного походження «Корсунської легенди» А. Фельдман розглядає хибну дату хрещення руського володаря у приписуваній Якову «Пам'яті й похвалі Володимира» (цю пам'ятку датували другою половиною XI ст.), тому робить висновок: ще перед виправою на Корсунь Володимир отримав хрещення [25, с. 156, 169]. Власну версію навернення київського князя запропонував В. Ричка, ґрунтуючись на записі в Лаврентіївському літописі, що свідчив про непевність знання щодо місця прийняття нової віри («одні кажуть про Київ, інші про Васильків, є й інші свідчення») ⁵. Дослідник припускає, що в Корсуні Володимир став катехуменом. Утім через тривалість оглашення він не чекав завершення, вирушив у Київ, де й був охрещений [86, с. 24].

За спостереженням І. Шевченка, навернення язичників мало відповідати стандартам, що побутували у візантійських джерелах. Він наголошував на переліку літургійних книг і речей, потрібних місіонерові в його подорожах. Цей перелік наведено у житті св. Панкратія, який ніс нову віру аварам на Сицилії після 800 р. До набору входили служебник, оповіді зі Старого й Нового Заповітів, певні зображення. Про тексти та образи, серед яких можна побачити напучення катехитичного змісту зі Старого Заповіту від Адама до Авраама, йдеться у житіях апостола Андрія, св. Мефодія та в «Повісті временних літ» [26, с. 7—27]. Рукописне свідчення місіонерства латинників — слов'янська служба у Фрайзенгерському рукописі (Баварська державна бібліотека, BSB Clm 6426), датованому другою половиною X ст. Окрім латинських служб, джерело містить уривки церковнослов'янською, а також переказ зі Старого Заповіту.

⁵ В Іпатіївському літописі згадано три ймовірні місця хрещення: Київ, Васильків, Корсунь [23, стп. 97].

Літописна оповідь, яка постала на околицях Києва, свідчить про способи спонукати місцевого володаря зректися язичництва: 1) наведено розлогу оповідь катехитичного змісту, частиною якої було зображення Страшного суду, перевірка релігій; 2) опис чуда про зцілення князя. Щодо внесеного до «Повісті временних літ» символу віри з описом семи вселенських соборів [23, стп. 97—101], цей запис М. Сухомлинов зіставляв із текстом палестинського монаха Михайла Синкелла у складі «Ізборника» Симеона / Святослава [28, с. 65]⁶. Напозір, символ віри в літописній версії містив формулювання, збіжні з тринітарним ученням давніх аріан. Хибна версія символу з'явилася через ушкодження грецького оригіналу, на якому ґрунтувався посталій у перших десятиліттях X ст. церковнослов'янський переклад Симеона Болгарина [31, с. 19—54]. Стосовно ж стислого викладу історії вселенських соборів, то його відповідник міститься у складі Палєї [32, с. 10—11]. Подібний текст, аналогічний зі змістом у Лаврентіївському літописі, наявний у збірнику болгарського царя Івана Александра (укладений у XIV ст.) [33, с. 53]. Такі переліки залучались і до збірників релігійної контроверзи⁷. На сторінках Тверського літопису перелік семи вселенських соборів уміщено не лише в оповіді про Володимирове навернення, але й у частині про історію Візантії, після оповіді про видіння імператора Константина і його перехід у християнство [27, стп. 10—11]. Одна з версій символу віри, разом зі стислим переповіданням історії вселенських соборів, наведена в листі патріарха Фотія болгарському правителєві Борису (Михайлу) [28, с. 69; 33, с. 119—138; 35; 36, с. 359—375]. У першій частині послання, догматичній, наводиться символ віри, затверджений на соборах у Нікеї й Константинополі, переказано діяння семи вселенських соборів, а у другій, моралізаторській, ідеться про обов'язки християнського володаря. П. Шпек показав розбіжності в оповідях про хрещення болгар у різних візантійських хроніках, де початкова версія змінювалася впродовж століть [37; 38, с. 113; 39, с. 179—183; 40, с. 342—349]. Продовжувач Феофана (Геофана) наводить розлогу оповідь про силу образу, що схилило болгарського «архонта» до прийняття християнства. Відданий мисливству Борис зажадав, аби в його палаці була сцена полювання, яку мав виконати монах на ім'я Мефодій. Утім правитель змінив своє бажання під впливом Божого провидіння. Тож чернець міг творити на власний розсуд. Він намалював Страшний суд, в якому праведники стануть праворуч, а грішники ліворуч, отримуючи розплату за скоєне ними у земному житті (цей самий сюжет запозичив Іоанн Скілиця) [2, с. 90—92; 41, с. 233—235]⁸. Симеон Логофет в укладеній у середині X ст. хроніці навів іншу версію охрещення: болгар до нової віри схилив голод [43, с. 243].

«Промова філософа» в «Повісті временних літ» насичена переказами зі Старого Заповіту. Лексичні шари цього уривку докладно вивчали Й. Райнгарт і Т. Вілкул [44, с. 151—170; 85, с. 1—15]. Виклад християнської екзегези відповідав

⁶ Про цю пам'ятку див.: [29, с. 68—80; 30, с. 293—327].

⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rkps. 12245 III; 12365 IV; Російський державний архів древних актів (далі — РГАДА). Ф. 381. Ед. хр. 345.

⁸ Монаха, який зобразив Страшний суд, ідентифікують із братом Кирила Філософа [42, с. 65].

стандартам місіонерських заходів Візантії. Катехитична підготовка неофітів, себто навчання основам християнської віри, могла тривати близько місяця й завершуватися напередодні Великодня або на Богоявлення. Для таких осіб (оглашених) виділялося особливе місце у просторі храмів. Сюжети та образи, почерпнуті зі Старого й Нового Заповітів про Ісуса, його розп'яття, воскресіння, постають і на сторінках візантійського набоженства, ба більше, такі пам'яті містилися поряд у літургійних книгах. Ідеться про празники Праотців та Святих отців, які передували Різду Христовому. Щодо певних образів, наведених у «Промові філософа», одним із них було Гідеонове руно у Старому Заповіті, що інтерпретувалося за прообраз Христа й Богородиці. Старозаповітне руно тут постає як прообраз хрещення [23, стп. 92], а у «Слові про закон і благодать» означає скасування поганства та появу єдиного Бога по всій землі, а не лише в Ізраїлі [45, с. 83]. Візія Страшного суду також могла наводитися на сторінках служби в неділю Святих праотців: «Праведний Данило, славний серед пророків, ясно друге прищестя божественне проявляє: [...] Суддя сяде і вогняна потече ріка, якої позбав нас, Христе»⁹. Тема Страшного суду порушується у грецькому творі про Варлама та Йоасафа (XI ст.), авторство якого приписували Іоаннові Дамаскіну, хоча в основу нарації покладені й буддистські тексти. Значна частина історії присвячена місіонерству. Подібно до розповіді про Володимирове хрещення, переконати правителя навернутися мала оповідь про Страшний суд. Уміщено тут і виклади про особливості інших релігій, грецьких «божків» та юдаїзму, розтлумачено основи християнського віровчення, Трійці, Євхаристії [46, с. 100—113, 272—279]. До теми Страшного суду й кари грішників звертався у своєму повчанні 1060-х рр. Григорій Філософ. Про важливість мальованих образів, які репрезентують «безплотних створінь», згадано в повчанні на понеділок. Натомість повчання на суботу нагадувало про майбутнє покарання грішникам і про «вічні торттури» [47, с. 120—126]¹⁰.

У літописній оповіді стверджувалося: місіонер, який навертав Володимира, мав при собі зображення Страшного суду. Тож він показав князеві «запону», де праворуч були праведники, а ліворуч грішники, котрі прямували на «вічні муки». Тут же згадано і про «невсипного черва» [23, стп. 92], чий образ апелює до іконографії Страшного суду та зображення змія — прадавнього втілення сатани. Походження терміна «запона», її вигляд і побутування вивчав В. Петрухін [84, с. 162—169]. У художньому образі змії міг обвивати трон Гадеса. Текстова основа цього уривку «Промови філософа» спирається на розташовані поряд читання Євангелія-Апракосу, а саме на Сиропуст і М'ясопуст — тижнів, коли триває приготування до Великого посту, а також розпочиналася катехизація неофітів. У складі апракосів переважають уривки з євангельських текстів. Вони призначені для служби в неділі та повсякдення. Дещо відредагована літописна версія представлення Страшного суду постала на сторінках Тверського літопису. Тут вона

⁹ Мінея. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (далі — НБУВ). Ф. І. Од. зб. 7497. Арк. 146.

¹⁰ Российская государственная библиотека (далі — РГБ). Ф. 173.І. Ед. хр. 77. Л. 217—218.

виділена в окрему оповідь: «Судний день», в який Бог «схоче судити, прийшовши з небес, живим і мертвим, і воздати кожному по його ділах» [27, стп. 99].

Згадка про вплив образів при наверненні могла відображати місіонерську практику візантійців. Принаймні кілька зображень Страшного суду збереглися в Північній Європі: це фрески у церквах Еке та Сундре (о. Готланд) [48, с. 122]. Візантійські майстри в XI—XII ст. створили монументальну мозаїку Страшного суду у храмі Санта-Марія-Ассунта на о. Торчелло біля Венеції, іконографія якої впливала на мистецтво середньовічного Заходу. За взірць для зображення істот потойбічного світу, демонів і сатани запозичено образи античної міфології. Один із сюжетів у мозаїці Торчелло — янгол, що звиває небо, зіставляють із подібним фресковим зображенням у Кирилівській церкві Києва, де міститься також частина композиції Страшного суду: Христос у славі, зображений у мандорлі, ангел із терезами, покликаний зважувати душі. Розвиток страшносудної іконографії простежується на іконах XI—XII ст. монастиря Св. Катерини на Синаї [49, с. 10 (fig. 1.2), 155 (fig. 5.1)]¹¹, а на стінах Софійського собору в Києві постала фреска «Зішестя в пекло» (або «Анастасіс»), навіяна апокрифічним Євангелієм Никодима. Зображення у Софії М. Хацидакіс зіставляв із мозаїкою церкви Св. Луки (гора Гелікон), що датується початком XI ст. «Анастасіс» Страшного суду в Торчелло вміщено у верхній частині композиції. Страшносудна іконографія попервах існувала як зображення в незавершеній Змієвій церкві (Каппадокія, X ст.), де образ змія уособлював пекло та відтворювався зміст Одкровення: янгол скинув у безодню змія, який також є й сатаною [49, с. 258 (fig. 7.1)]. Іншим раннім утіленням іконографії Страшного суду стала фреска церкви Св. Стефана в Кастрії (Греція), датована початком X ст. [49, с. 33—38, 262—268]. У розписах монастиря Панагія Мавріотісса кінця XII ст. Н. Бала вбачає відображення тексту життя Василя Молодшого [49, с. 219 (fig. 6.3)]. Для еволюції страшносудних зображень важливою була композиція на панелі зі слонової кістки, яка побутувала в Англії: її вирізьбили в XI ст. у Константинополі [52, с. 119]¹². Мозаїка в Торчелло відтворює зображення руських вояків із кульчиками у вухах, можливо, навіть князя Святослава [53, с. 709—713; 54, с. 199].

Стосовно ж висвітлення теми Страшного суду в літургії, відповідні читання апракосів на М'ясопуст і Сиропуст містять записи про розділи від Матвія 44 та 273 у складі Остромирового Євангелія середини XI ст. (арк. 122, 124), а у Мстиславовому Євангелії початку XII ст. відповідні уривки містять атрибуцію Євангеліям від Луки й від Матвія (арк. 117, 123). Саме на цей час у літургійному році, напередодні Великого посту, припадали застереження щодо майбутніх кар для «нечестивців» з описами Страшного суду й розподілом на грішників і праведників, котрі стояти-

¹¹ У стінопису подібний сюжет чи не вперше (датований початком XII ст.) постав у зображеннях Страшного суду церкви Св. Миколая поблизу Какопетрії на Кіпрі. Втім тут небо-судий згортають два янголи [50, с. 279]. Про уявлення щодо посмертного шляху душі та про Страшний суд і його іконографію див. докл.: [51, с. 49—72].

¹² Victoria and Albert Museum. A.24-1926.

муть ліворуч та праворуч, а також «черва» як утілення земних утіх, протиставлених небесному багатству. Зіставлення уривку «Промови філософа», де мовиться про страшносудне зображення, й текстів апракосів свідчить, що згадані євангелія відображають певні риси місцевого мовлення, тоді як літописець послуговувався давнішими текстами. Давня лексика оповіді про майбутній суд і «черва» наявна в укладеній у Східній Болгарії в X—XI ст. «Савиній книзі»¹³, а також у Галицько-Волинському апракосі XII ст. Фрагменти з нагадуванням про візію Страшного суду записані до недільних читань на М'ясопуст, а про «черва» — у Сиропуст¹⁴. Таким чином, можна виокремити два мотиви в оповіді про навернення Володимира: образ Страшного суду, іконографія якого перебувала у процесі розвитку, а з іншого боку, для його опису використано тексти літургійних книг.

Поминання Володимира в літургійних книгах

Напередодні хрещення Володимир ослаб і втратив зір. Тоді Анна надіслала йому звістку, що він має прийняти нову віру, аби зцілити очі. Князь вирішив зробити це, тож корсунські єпископи і священники провели оглашення та хрестили його. Зазвичай оповідь про одужання руського володаря напередодні навернення зіставляють з історією про хворобу і зцілення імператора Константина. Таку наратію залишив Георгій Амартол. Початкову історію про візію хреста, що призвело до навернення, занотував Євсевій Кесарійський. Хрещення імператора спричинило значні зміни у символіці й архітектурі [56, с. 218—325]. Відповідний сюжет у складі хроніки Г. Амартола (створена в IX ст. і перекладена, згодом, на церковнослов'янську в Києві у другій половині XI ст.) буцімто впливав і на укладача «Повісті временних літ». У версії візантійського хроніста охрещенню імператора надано драматичного вигляду: він фатально захворів, для порятунку була запропонована неймовірна офіра, яка нагадувала людські принесення, притаманні язичницьким тревам. Утім уві сні йому явилися Христові апостоли, котрі запропонували облишити жертву дітьми, покликати папу Сильвестра, який укаже на джерело, — скупавшись, Константин отримає тілесне й душевне здоров'я. Прокинувшись, володар наказав привести Сильвестра, а відтак зажадав подивитися на втілені іконописцем лики апостолів [57, с. 331—332]¹⁵. В оповіді про навернення візантійського правителя прочитуються два мотиви: зречення від язичництва через відмову від жертви дітей задля порятунку імператора, а згадка про ікони апостолів відображає актуальний для середини IX ст. відступ від іконоборства й повернення до шанування образів. Така версія навернення Константина, зокрема, відома завдяки «Актам папи Сильвестра» [59, с. 244; 60, с. XLI, 100].

¹³ РГАДА. Ф. 381. Оп. 1. Ед. хр. 14.

¹⁴ Євангеліє з галицько-волинських земель, XII ст., див. М'ясопуст. Там же. Ед. хр. 6. Л. 148 об. — 149; у «Савиній книзі» [55, с. 56/76, 59]. Інші уривки також збігаються з текстом «Савинієвої книги» [55, с. 137], як-от сповіщення Ірода про народження Ісуса й наказ про вбивство немовлят; пор. в Іпатіївському літописі [23, стп. 89].

¹⁵ Про паралелі між Константином і Володимиром у контексті хрещення див.: [58, с. 105—106].

Якщо зіставляти мотиви оповідей про навернення Володимира та Константина, спільним між ними виступає чинник хвороби, яка відступила завдяки прийняттю нової віри. З'являється й мотив впливу мальованих образів. На думку Ш. Гріффіна, дослідники досі залучають писання Г. Амартола для пояснення Володимирового хрещення, а отже зіставляють навернення двох володарів, котрі стали рівними апостолам, оскільки вони не обізнані з іншими варіантами [61, с. 152]. Більше того, він стверджує, беручи до уваги мовчання про єпископа Анастаса, що літописець зобразив Володимира першим єпископом Києва, людиною, обраною Богом, покликаною хрестити люд та освятити церкви [61, с. 170].

Зіставлення Володимира й Константина відобразилося в агіографії князя, про що йтиметься далі. Опис Володимирового одужання через хрещення міститься в текстах Прологу: коли ввійшов у купіль — прозрів [62, с. 428]. Така формула збіжна з мотивом у молитві над неофітом, який проходить обряд оглашення. Вона містить фразу про прозріння: «Розплющуються його очі» [63, с. 294]. Метафора божественного прозріння й осліплення через невідання наведена в митрополита Іларіона [45, с. 89, 99]. Про зцілення руського правителя згадано в поемі Сігвара з оповіддю про діяння св. Олафа [64, с. 83—84]. Літопис твердить, що після повернення князя в Київ і знищення «божків» відбулося хрещення містян у Дніпрі. Володимир проголошується новим Константином у фунеральному панегірику, вміщеному після викладу про поховання київського володаря в мармуровому саркофагу. Образ Мойсея та Володимира як його продовжувача відбився на сторінках Іларіонового «Слова про закон і благодать» [65, с. 166—181]. Принаймні від другої половини XV ст. в літописанні з'являється ще одна деталь: причетність до Володимирового хрещення патріарха Фотія (що, втім, має хронологічну невідповідність). Новгородський літопис, як і Тверський, свідчить, що Володимир отримав від Фотія першого митрополита Леона [66, с. 90; 60, с. 114], а Переяславський наполягає й на хрещенні київського князя від патріарха [67, с. 43].

Літургійне згадування київських святих зведено в одному місяці зовсім не випадково. Насичення певних місяців ушануваннями притаманне, зокрема, і для богородичних празників, більшість яких припадала на серпень, тоді як липень став місяцем київських святих: Бориса та Гліба, Володимира, Ольги й варягів-мучеників. Вивчення окремих служб чи то агіографічних текстів, присвячених святим із родини київських князів, досі відокремлене від особливостей літургійного року. Першою службою з київського кола була пам'ять князів-мучеників Бориса та Гліба, призначена на 24 липня (служба, присвячена перенесенню їхніх мощей, у травні). Попервах її уклав митрополит, знаний під іменем Іоанн. У зачині до служби згадано про її переклад із грецької. Літургійне поминання вписано до Мінсеї, датованої рубежем XI—XII ст. [67, с. 77—109]. Правління у церкві двох митрополитів, відомих під таким ім'ям, припадає на часи становлення культу князів-мучеників. С. Темчин схиляється до того, що автором служби був Іоанн I, який помер 1035 р. [69, с. 329—333]. Утім більш вірогідно, що службу уклав Іоанн II Продром у 1070—1080-х рр. унаслідок перенесення мощей київських святих у 1072 р. з дерев'яної церкви у Вишгороді. Більш стисле поминання князів міститься в «Ільній

книзі»¹⁶ початку XII ст. та Мінеї зламу XI—XII ст. [70, с. 634—637]. Зіставлення служби князям-мученикам в «Ільбіній книзі» з подібним текстом в Іваницькій мінеї XVI ст. засвідчує збіжність між ними принаймні в одному уривку [71, с. 32].

Поява першого агіографічного твору, який ушановував Володимира, припадає на XIII ст. Читання міститься в палімпсесті болгарського походження, що зберігався у книгозбірні Св. Катерини на Синаї (нині в Російській національній бібліотеці, Q.п.І.63). Основою вшанування князя, як це можна бачити вже в літописному викладі, було зіставлення з Константином, що творило образ не просто святого, а рівного апостолам. А. Поппе звертав увагу на те, що вперше таке зіставлення наводилося в листуванні між Бруно Кверфуртським і королем Франції Генріхом II. Окрім Константина, у змісті листа згадано й Карла Великого, котрий «доклав зусиль для навернення поган і поширення церкви Христової по всій землі, а тому гідний бути рівним апостолам». Польський дослідник уважав, що зіставлення Володимира з Константином побутувало при княжому дворі в Києві та серед духовних осіб. Тож воно відбилося у «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона [72, с. 19]. А. Поппе також указав на Синайський збірник, у складі якого вміщено читання на пам'ять Володимира (15), Ольги (11 липня), варягів-мучеників, котрі загинули від рук киян-язичників. Цей збірник, в якому виділено читання (12) на липень, лише частково має календарний характер. Риси мови його вказують на копістів-болгар. Найвірогідніше протограф пам'ятки мав галицько-волинське походження [73, с. 98—115]. Про становлення Володимирого культу свідчить уписане до Місяцеслова ім'я князя в Оршанському Євангелії-Апракосі, що датується останньою чвертю XIII ст. і відображає давню київську традицію [74, с. 131—146]. Воно дописане на берегах, біля пам'яті св. Кирику та св. Уліті, вже після формування основного поля запису кодексу¹⁷.

Пам'ять Володимира у складі Синайського палімпсеста твердить про нього як про сина Святослава й варяга за походженням (зіставляю з відповідним читанням у Прологу середини XVI ст. з Київської митрополії¹⁸). Відданий за звичаєм пращурів язичництву, київський князь удихнув у себе благодать Св. Духа, коли Бог забажав обрати «нових людей». Він вислав послів до всіх народів, аби перевірити віру. Щоб здобути вчителів, князь рушив походом на Корсунь. Захопивши місто, запитав в імператора про шлюб із його сестрою, а якщо той не погодиться, він ітиме далі, на Константинополь. Захворівши на очі, Володимир отримав звістку від Анни, що не зцілиться, допоки не прийме нову віру. Ввійшовши в купіль, прозрів, хвороба зникла, наче й не було. Повернувшись після цього до Києва — Володимир знищив кумирів. Описано хрещення в Почайні та згадано церкву «святого мученика Турова». Князь поставив храм Богородиці, коли «збирався на небо». Його рівноапостольне тіло поклали там. Далі згадується про хвалу апостолам у різних місцинах: Рим славить Петра й Павла, Єгипет — Марка, Антіохія — Луку, Греція — Андрія, а Руська земля — Володимира. Наведене віншування апостолам не

¹⁶ РГАДА. Ф. 381. Ед. хр. 131.

¹⁷ НБУВ. А.302. Од. зб. 555 п. Арк. 138 зв.

¹⁸ РГБ. Ф. 98. Ед. хр. 238.

випадкове в контексті Володимирового успіння. Про зібрання апостолів із різних земель згадано в апокрифічному Успінні Богородиці. У версії житія у Прологу середини XVI ст. мовиться про мучеників-братів Бориса та Гліба. Вони — «літорослі, які проростають із райського дерева»¹⁹. Така згадка розбіжна з початковим варіантом, де йдеться лише про райське дерево. В іконографії Страшного суду також було зображено райський сад [75, с. 45, 115; 49, с. 45, 115].

Фіксується й більш розлоге агіографічне повчання на пам'ять Володимира, яке розглянув С. Бугославський. Дослідник описав десять списків «пам'ятей» від 1414 р. до XVIII ст. і висноував про перевагу північних мовленневих рис у таких текстах, а отже й локалізував постання протографа агіографії князя Великим Новгородом. Щодо часу визнання Володимира як святого, історик указував на правління Олександра Ярославича (Невського) та виправу проти тевтонців-латинників, наголошуючи, що той так само рішуче відкинув католицизм, як і свого часу Володимир, а отже й установив його празник 15 липня 1240 р. [76, с. 132—137]. С. Бугославський оприлюднив список пам'яті Володимирі за списком Мінеї 1494 р., приписуваної ченцеві Якову, з розбіжностями у зіставленні з іншими списками. Про початки шанування князя як святого відомо завдяки запису 1254 р. в Галицько-Волинському літописі. На нього звернув увагу В. Водов, критикуючи твердження про Олександра Ярославича як засновника церковного вшанування київського володаря. Дослідник довів, що запис про шанування Володимира, приписуваний Невському, з'явився вже у XIV ст. [77, с. 449; 78, с. 114].

Фабула агіографії Володимира в «Пам'яті та похвалі...» назагал збігається з літописною нарацією про його навернення, втім позбавлена розлогих цитувань зі Святого Письма. Згадано і про «бабу Ольгу», котра подорожувала в Константинополь. Володимир зіставляється з Константином Великим, який хрещенням «просвітив весь світ», зруйнувавши «святині кумирів». Зазвичай до пам'яті Володимира додавалася згадка про труну Ольги, де крізь вічко можна було бачити нетлінне тіло княгині [76, с. 141—144; 79]²⁰. Одна деталь розділяє давню версію Володимирової агіографії у складі Синайського палімпсеста й «Пам'яттю та похвалою...». Це — згадка про Володимира, який «розорав хрещенням усю землю» (арк. 5). В тексті «Пам'яті та похвали...» ця фраза набула іншої форми — йдеться про доповнення «всю руську землю». Появу такої формули докладно розглянув О. Филипчук, залучивши для її вивчення джерела різних типів. На думку дослідника, поява такої розширеної фрази у складі «Пам'яті та похвали...» має пізніше походження, ніж XI ст., на яке приписували постання тексту Якова Мніха [13, с. 90—91]. Зіставлення з версією житія Володимира у складі Синайського палімпсеста ще раз підтверджує спостереження про пізні походження твору Якова. С. Бугославський, щоправда, оминув видання М. Серебрянського, котрий звернув увагу й на прологові версії Володимирової агіографії, зокрема в рукописах із Київської митрополії XV—XVI ст. На думку останнього, ці тексти збігаються з Іпатіївським літописом (як-от опублікований із зібрання Державного історич-

¹⁹ Там же. Л. 120 об. — 122.

²⁰ С. Бугославський спирався на публікацію В. Срезневського.

ного музею, 207/35130, дод. 6, с. 17—21). Особливістю оповіді у збірнику житій із Чудова монастиря 62/264 (колекція ДІМ), як зауважував М. Серебрянський, була назва пагорба Перуна, де Володимир поставив церкву після пляндрування кумирів, — «ЛикоѠрос», пов'язаний із культом Аполлона [80, I, с. 11]. Значним у виданій версії житія Володимира є опис хрещення, якому передувало оглашення, проведене корсунським владикою і присланими з Анною священниками. Коли ж «поклали на нього руки», то він «прозрів» [80, II, с. 19].

Визнання святих із родини київських князів X—XI ст. та мінейні служби вивчав Ш. Гріффін, який запропонував нову теорію співвідношення між літургією й історіографією. Дослідник звернув увагу на збіжність авторів хронік і творців або ж виконавців літургійних текстів. Зокрема він зосередився на впливі тексту на 21 травня (ДІМ, Син. 166, арк. 124; вся служба на арк. 123 зв. — 130 зв.), де згадано видіння Константином зображення хреста — тоді імператор почув, що має здобути з ним перемогу над ворогами; він — рівний з апостолами й молиться разом зі своєю матір'ю за душі [61, с. 10, 13, 23]. Слід зазначити, що Константинове видіння, як і саме відзначення його пам'яті, фіксувалося ще у двох днях: празник Хрестовоздвиження (14 вересня) та пам'ять Сильвестра. Хрестовоздвиження вшановувало віднайдення імператрицею Еленою Істинного хреста й видіння хреста у формі зірок, для звитяги над ворогами. Патріарх Єрусалима воздвигнув знайдений хрест, від чого й походить празник. В Ільній мінеї міститься інша версія служби на відзначення цього дня, де наголошено на прообразі Мойсея [70, с. 58—82]. Зверну увагу також на ширший контекст, залучаючи тексти з Прологів. У пам'яті папи римського Сильвестра (1 січня) згадано про одужання імператора Константина завдяки хрещенню [81, с. 68—70, 564—566]. Таким чином різні повідомлення, що містилися у хронографічних нараціях, були вписані до пам'ятей. Особливістю методологічного підходу Ш. Гріффіна стало трактування літургійних творів як «християнського міфотворення» [61, с. 82]. Розглядаючи оповідь у літописі про навернення Ольги, дослідник зазначає, що вона має збіги за змістом з описами хрестильних практик X ст., найвірогідніше пов'язаних із Великою церквою. В основу творення Ольгиного образу покладено гімни, присвячені Богородиці, Іоаннові Хрестителю, Анні та Йоакиму, Захарію, Єлизаветі, в тому числі акафіст Богородиці, приписуваний Романові Солодкоспівцеві [61, с. 91]. Уривки з молитов екзорцизму, проголошувані під час оглашення чи хрещення, також відображені в описі Ольгиного навернення [61, с. 122]. Ш. Гріффін звертає увагу й на прописаний у давньому візантійському Євхологоні звичай підстригати хрещеному волосся, яке відтак із воском уставляли у стіни храму [61, с. 116].

Окрім напутніх та агіографічних збірників служби Володимирі увійшли до службних міней. Видубицька мінея у службі князеві, окрім традиційних гімнів, містить ще й кілька зіставлень Володимира з Константином. «Народжений від еллінів» (себто язичників) Володимир разом із «праматір'ю Оленою» (ім'я княгині Ольги у хрещенні) навчив вірувати весь люд, поклонятися Трійці, єдиному Богові. Він же зруйнував бовванів і виростив літорослі — Романа й Давида. Київський князь — «другий Константин словом і ділом», однак якщо останній народився у

християнські часи, то Володимир «народився від еллінів, полюбивши Христа»²¹. Володимир — рівний апостолам, який відігнав «нечестивих», і «новий Константин»; він — ангел, убраний плоттю на землі, посланий від Бога. Нині він стоїть біля «вічного царя», котрий вінчав його правицею, і молиться за «недостойних слуг». У прикінцевій частині знову згадано про Бориса та Гліба як принесених у жертву агнів і «літорослі». Мотиви у службі збіжні з текстом митрополита Іларіона [45, с. 96], а метафора про Бориса і Гліба як «літорослей» з'являється в агіографії князів-мучеників.

* * *

Навернення русів відображене у джерелах, що належали до різних культурних середовищ. Візантійські хроніки переказували опис, що стався ще за часів імператора Василія I Македонянина, завдяки чуду зі Святим Письмом: «варварському» чи то «скіфському» народу русів недостатньо було виголошеного віровчення, тому вони зажадали наочного дива, яке й здійснив місіонер. Зовсім інша оповідь про Володимирове хрещення у складі «Повісті временних літ» — із широкими навчаннями катехитичного змісту. Збіжним опис про навернення був з історією Варлама та Йоасафа або болгарського правителя Бориса, зокрема щодо демонстрації чи то оповіді про Страшний суд. Літописна нарація втілювала такий образ, залучаючи уривки з євангельських читань на Сиропуст і М'ясопуст. У латинському джерелі опис хрещення, як виглядає, відповідав стандартам давнього права ордалій. Визнання Володимира за святого припадає на XIII ст., свідченням чому став запис у Галицько-Волинському літописі й читання на пам'ять князя у складі Синайського палімпсеста. Перегляд початків визнання князя як святого рівноапостольного дозволяє подолати панівну досі теорію, зіперту на мегаломанському підґрунті про роль Олександра Ярославича (Невського) у встановленні культу київського володаря. За спостереженням Я. Затілюка, який вивчав літописний запис у широкому текстологічному контексті, визнання святості Володимира припадає на 1250-ті рр. До того ж князя чи то короля Данила Романовича також було зіставлено з князем-хрестителем, зважаючи на хворобу очей [82, с. 456—461], що має й паралель із текстом катехизи. Творення Володимирівського культу саме галицьким правителем не випадкове: після падіння Києва під час монгольської навали Данило відвідував колишню руську столицю та перебував у Видубицькому монастирі [82, с. 115]. На постання агіографії Володимира впливали нові обставини, коли на землях «родинної держави» запанувала Золота Орда. Тому одним з основних мотивів було навернення з поганства на християнство, що відображало життя в колі орієнтальних народів. Більш розлога агіографія Володимира в рукописних мінеях від XV ст. радше повторює чи то пак конспектує літописну оповідь, наявну в «Повісті временних літ», усуваючи більшість уривків катехитичного змісту. Зіставлення київського князя з візантійським імператором Константином мало надати постаті Володимира нового святого рангу, рівного апостолам, що й набуло вираження у змісті Видубицької мінеї.

²¹ НБУВ. Ф. І. Од. зб. 5569. Арк. 330.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur. Ed. I. Ševčenko. Berlin, 2012. 583 p. [in Old Greek, English].
2. Skylitzes, J. A Synopsis of Byzantine History, 811—1057. Transl. J. Wortley. Cambridge, 2010. 491 p.
3. Zonaras, I. Epitomae historiarum. Bonnae: Weberi, 1897. 933 p. [in Old Greek, in Latin].
4. Tolochko, A. Perechutyaia pripisku Silvestra 1116 g. *Ruthenica*. 2008. VII: 154-165 [in Russian].
[Толочко А. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. *Ruthenica*. 2008. Т. VII. С. 154—165].
5. Tolochko, O. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus'. *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070—1200)*. Ed. I. Garipzanov. Turnhout: Brepols, 2011: 205-227.
6. Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des cérémonies. Ed., trans. G. Dagron. T. III, livre II. Paris, 2020. 438 p. [in Old Greek, in French].
7. Zuckerman, C. Le voyage d'Olga et la première ambassade espagnole à Constantinople en 946. *Travaux et mémoires CRHCB*. 2000. XIII: 647-672 [in French].
8. History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe: The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg. Transl., ed. by S. MacLean. Manchester; New York, 2009. 306 p.
9. Pritsak, O. When and Where was Ol'ga Baptized? *Harvard Ukrainian Studies*. 1985. Vol. 9. 1-2: 5-24.
10. Hannick, Ch. Les enjeux de Constantinople et de Rome dans la conversion des slaves méridionaux et orientaux. *Cristianità d'occidente e cristianità d'oriente (secoli VI—XI)*. Spoleto: Presso la sede della Fondazioni, 2004. I: 171-198 [in French].
11. Keller, H. Das Ottonische Kirchenreich und Byzanz. *Cristianità d'occidente e cristianità d'oriente (secoli VI—XI)*. Spoleto, 2004. T. I: 249-288 [in German].
12. Annales Bertiniani auctore Prudentio (MGH). Hannoverae, 1883. 173 p. [in Latin].
13. Fylypchuk, O. Zabutyi sviatyi: Knyaz Volodymyr Velykyi mizh Skhodom i Zakhodom. Kyiv: Laurus, 2020. 580 p. [in Ukrainian].
[Філіпчук О. Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом і Заходом. Київ: Laurus, 2020. 580 с.].
14. Damiani, P. Vita Beati Romualdi, a cura di Giovanni Tabacco. Roma: Istituto storico Italiano, 1957. LXIV, 123 p. [in Latin].
15. Bláhová, M. The Function of the Saints in Early Bohemian Historical Writing. *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000—1300)*. Ed. L.B. Mortensen. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2006: 84-90.
16. Cuomo, F. Nel nome di Dio: Roghi, dueli rituali e altre ordalie nell'Occidente medievale cristiano. Roma: Newton Compton, 1994. 224 p. [in Italian].
17. Bartlet, R. Trial by Fire: The Medieval Judicial Ordeal. Oxford: Clarendon Press, 1986. 182 p.
18. Ottonian Germany: The Chronicon of Thietmar of Merseburg. Transl. D.A. Warner. Manchester; New York: Manchester University Press, 2001. 410 p.
19. Mayr-Harting, H. Church and Cosmos in Early Ottonian Germany: The View from Cologne. Oxford: University Press, 2007. 344 p.
20. Fraesdorf, D. Der barbarische Norden: Vorstellungen und Fremdheitkategorien bei Rimbert, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau. Berlin: De Gruyter Akademie Verlag, 2005. 415 S. [in German].

21. Pamiatniki literatury Drevnei Rusi: XII v. Moscow, 1980. 704 p. [in Church Slavonic]. [Памятники литературы Древней Руси: XII в. Москва, 1980. 704 с.]
22. Chistiakova, M. Rukopisnye prologi Velikogo kniazhestva Litovskogo. Kraków, 2017. 390 p. [in Russian, Church Slavonic] [Чистякова М. Рукописные прологи Великого княжества Литовского и Польского Королевства. Kraków, 2017. 390 с.]
23. Ipatievskaiia letopis (PSRL, т. II). Moscow, 2001. 938 col., L p. [in Church Slavonic]. [Ипатьевская летопись (ПСРЛ, т. II). Москва, 2001. 938 стп., L с.]
24. Tachiaos, A.-E. The Greek Metropolitans of Kievan Rus': An Evaluation of their Spiritual and Cultural Activity. *Harvard Ukrainian Studies*. 1988/9. 12/13: 430-445.
25. Feldman, A.M. How and Why Vladimir Besieged Cherson: An Inquiry into the Latest Research on Chronology of the Conversion of Vladimir, 987—989 CE. *Byzantinoslavica*. 2015. LXXIII: 145-70.
26. Ševčenko, I. Religious Missions Seen from Byzantium. *Harvard Ukrainian Studies*. 1988/89. 12/13: 7-27.
27. Tverskoi sbornik (PSRL, т. XV). Moscow, 2000. 540 p. [in Church Slavonic]. [Тверской сборник (ПСРЛ, т. XV). Москва, 2000. 540 с.]
28. Sukhomlinov, M.I. O drevnerusskoi letopisi kak pamiatnike literaturnom. Saint Petersburg, 1856. 230 p. [in Russian]. [Сухомлинов М.И. О древнерусской летописи как памятнике литературном. Санкт-Петербург, 1856. 230 с.]
29. Veder, W.D. & Vrooland, J. O rukopisnoi traditsii Simeonovogo sbornika. *Polata knigopisnaia*. 2006. 35: 68-80 [in Russian]. [Veder W.D. & Vrooland J. О рукописной традиции Симеонового сборника. *Полата книгописная*. 2006. Т. 35. С. 68—80].
30. Sieswerda, D.T.J. The Soterios, the Original of Izbornik of 1073. *Sacris erudiri*. 2001. 50: 293-327.
31. Thomson, Fr. J. Les cinq traductions slavonnes du Libellus de fide Orthodoxa de Michel Syncelle et les mythes de l'arianisme de saint Méthode, apôtre des Slaves, ou d'Hilarion, métropolitite de Russie, et de l'existence d'une Église arienne à Kiev. *Revue des Études slaves*. 1991. Vol. 63. Nr. 1: 19-54 [in French].
32. Pavlov, A. Kriticheskie opytu po istorii Greko-rimskoi polemiki protiv latinian. Saint Petersburg, 1878. 210 p. [in Russian, Church Slavonic, Old Greek]. [Павлов А. Критические опыты по истории греко-римской полемики против латинян. Санкт-Петербург, 1878. 210 с.]
33. Zema, V. Vselenski synody i vytoky polemiky mizh Vizantieiu i Zakhodom. *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*. 2016. 16: 47-92 [in Ukrainian]. [Зема В. Вселенські синоди і витокі полеміки між Візантією і Заходом. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2016. Вип. 16. С. 47—92].
34. Delouis, O. La profession de foi pour l'ordination des évêques (avec un formulaire inedit du patriarche Photius). *Le saint, le moine et le paysant: Mélanges d'histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*. Ed. O. Delouis, S. Métivier, P. Pagès. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2016: 119-138 [in French].
35. Kuiev, K. Ivan-Aleksandroviat sbornik ot 1348 g. Sofia, 1981. 410 p. [in Bulgarian, in Church Slavonic]. [Куев К. Иван-Александровият сборник от 1348 г. София, 1981. 410 с.]
36. Lunt, H. On the Izbornik 1073. *Okeanos: Essays Presented to Ihor Sevcenko on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students*. *Harvard Ukrainian Studies* 1983. VII: 359-375.
37. The Patriarch and Prince. The Letter of Patriarch Photios of Constantinople to Khan Boris of Bulgaria. Ed. D. Stratoudaki White, J.R. Berrigan, Jr. Brookline, Mass., 1982. 102 p.

38. Les regester des actes du patriarchat de Constantinople. Vol. I, fasc. II et III. Les regesters de 715 a 1206. Paris, 1989. XXXIX, 614 p. [in French, in Old Greek].
39. Hannick, Ch. Les enjeux de Constantinople et de Rome dans la conversion des Slaves méridionaux et orientaux. *Cristianita d'occidente e cristianita d'oriente*. Spoleto, 2004. I: 179-183 [in French].
40. Speck, P. Die griechischen Quellen zur Bekehrung der Bulgaren und die zwei ersten Briefe des Photios. *Polypleuros Nous: Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*. Leipzig; München: K.G. Saur, 2000: 342-59 [in German].
41. Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur. Libri I-IV. Ed. J.M. Featherstone, J. Signes-Codoñer. Boston; Berlin: De Gruyter, 2015 [in Old Greek, in English].
42. Shepard, J. Some Remarks on the Sources for the Conversion of Rus'. *Nuovi studi storici*. Roma, 1992. 17: *Le origini e lo sviluppo della cristianita slavo-bizantina*: 59-95.
43. Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon. Ed. S. Wahlgren. Berlin: De Gruyter, 2006. 431 S. [in Old Greek, in German].
44. Reinhart, J. «Rech Filosoфа» Povesti vremennyx let i ee velikomoravskaia i preslavskaia predystoria. *Weiner Slavistisches Jahrbuch*. 2008. 54: 151-170 [in Russian].
[Reinhart, J. «Речь Философа» Повести временных лет и ее великоморавская и преславская предыстория. *Weiner Slavistisches Jahrbuch*. 2008. Bd. 54. 151-170].
45. «Slovo o Zakonie i Blahodati» Ilariona. Ed. A. Moldovan. Kyiv, 1984. 240 p. [in Church Slavonic].
[«Слово о Законе и Благодати» Илариона. Изд. А. Молдован. Киев, 1984. 240 с.].
46. St John Damascene, Barlaam and Ioasaph, ed. G.R. Woodward, H. Mattingly. Cambridge, Mass.: HUP, 1937. 640 p. [in Old Greek, in English].
47. The Edificatory Prose of Kievan Rus'. Transl. W. Veder. Cambridge, Mass.: HURI, 1994. 202 p.
48. Ciggaar, K.N. The West and Byzantium, 962—1204: Cultural and Political Relations. Leiden; New York; Köln, 1996. 202 p.
49. Bhalla, N. Experiencing the 'Byzantine' Last Judgement in the Latin West. London; New York: Routledge 2021. 381 p.
50. Carr Weyl, A. Paths of Perception in the Last Judgements of Byzantine and Lusignan Cyprus. *Visibilité et présence de l'image dans l'espace ecclésial*. Ed. Brodbeck, Sulamith, et Anne-Orange Poilpré. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2019: 277-302.
51. Vasileios, M. Death and the Afterlife in Byzantium: The Fate of the Soul in Theology, Liturgy, and Life. Cambridge: University Press, 2017. 214 p.
52. Krauze-Kołodziej, A. The Mosaic Complex on the West Wall of the Basilica Santa Maria Assunta on Torcello Island. Lublin, 2019. 280 p.
53. Ševčenko, I. Sviatoslav in Byzantine and Slavic Miniatures. *Slavic Review*. 1965. 244: 709-713.
54. The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century. Intr., trans., annot. by A.-M. Talbot, D.F. Sullivan. Dumbarton Oaks, DC, 2005. 264 p.
55. Savvina kniga. Ed. V. Schepkin. Saint Petersburg, 1903. viii, 235 p. [in Church Slavonic].
[Саввина книга. Изд. В. Щепкин. Санкт-Петербург, 1903. viii, 235 с.].
56. Bardill, J. Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age. Cambridge: University Press, 2012. 440 p.
57. Khronika Georgiia Amartola v drevnem slaviano-russkom perevode. Istrin V.M. T. 1. Petrograd, 1920 [in Church Slavonic, in Old Greek].
[Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Истрин В.М. Т. 1. Петроград, 1920. 612 с.].
58. Sukhomlinov, M. Issledovaniia po drevnei russkoi literature. Saint Petersburg, 1908. 230 p. [in Russian].

- [Сухомлинов М. Исследования по древней русской литературе. Санкт-Петербург, 1908. 230 с.].
59. Candella, T. Gli Actus Silvestri tra Oriente e Occidente: Storia e diffusione di una leggenda costantiniana. *Costantino I: Enciclopedia Costantiniana*. Roma: Enciclopedia Italiana, 2013: 241-258 [in Italian].
60. Constantine and Christendom: The Oration to the Saints; The Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross; The Edict of Constantine to pope Silvester. Transl. by M. Edwards. Liverpool: University Press, 2003. 192 p.
61. Griffin, S. The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus. Cambridge: University Press, 2019. 275 p.
62. Loseva, O.V. Zhytitiia russkikh sviatykh v sostave drevnerusskikh Prologov XII — pervoi treti XV vv. Moscow, 2009. 472 p. [in Russian, in Church Slavonic].
[Лосева О.В. Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV вв. Москва, 2009. 472 с.].
63. Arranz, M. Izbrannyye sochineniia po liturgike. T. III: Evkhologion Konstantynopolia v nachale XI v. Rome; Moscow, 2003. 680 p. [in Russian, in Old Greek].
[Арранц М. Избранные сочинения по литургике. Т. III: Евхологион Константинополя в начале XI в. Рим; Москва, 2003. 680 с.].
64. Lubik, M. St. Olaf and Adam of Bremen's Narrative Pragmatics. *Adam of Bremen's Gesta Hammaburgensis*. Ed. G. Bartusik, R. Biskup, J. Morawiec. London; New York: Routledge, 2022: 81-95.
65. Shumeiko, T. Teologumen obozheniia v Slove o zakone y blagodati: K voprosu o tselostnosti proizvedeniia. *Ruthenica*. 2008. 7: 166-181 [in Russian].
[Шумейко Т. Теологумен обоження в Слове о законе и благодати: К вопросу о целостности произведения. *Ruthenica*. 2008. Т. 7. С. 166—181].
66. Novgorodskaia chetvertaia letopis (PSRL, t. 4, p. I). Moscow, 2000. 680 p. [in Church Slavonic].
[Новгородская четвёртая летопись (ПСРЛ, т. 4, ч. I). Москва, 2000. 680 с.].
67. Letopisets Pereiaslavlia Suzdalskoho (PSRL, t. 41). Moscow, 1995. 217 p. [in Church Slavonic, in Ruthenian].
[Летописец Переяславля Суздальского (ПСРЛ, т. 41). Москва, 1995].
68. Legkikh, V. Supraslskaia redaktsiia sluzhby svv. strst. Borisu i Glebu. *Studia Hymnographica*. 2019. II: 77-109 [in Russian].
[Legkikh V. Супрасльська редакція служби свв. стрст. Борису и Глебу. *Studia Hymnographica*. 2019. II. 77-109].
69. Temčinas, S. Sluzhba svv. Borisu i Glebu kievskogo mitropolita Ioanna I: Zaimstvovannye khvalitnyie stikhiry. *Latopisy Akademii Supraskiej*. Białystok; Kraków, 2023. 14: *Formy pamięci: Meijsca, Budowle, Znaki*: 329-333 [in Russian].
[Temčinas S. Служба свв. Борису и Глебу киевского митрополита Иоанна I: Заимствованные хвалитные стихиры. *Latopisy Akademii Supraskiej*. Т. 14: *Formy pamięci: Meijsca, Budowle, Znaki*. Białystok; Kraków, 2023. 329-333].
70. Plina kniga: Rukopis RGADA, Tip. 131. Ed. V.B. Krysko. Moscow, 2005. 904 p. [in Church Slavonic, in Russian].
[Ильина книга: Рукопись РГАДА, Тип. 131. В.Б. Крысько. Москва, 2005. 904 с.].
71. Zema, V. «Drevo samoho raiu»: Do pochatkiv kyivskykh kultiv. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 2009. 12: 30-41 [in Ukrainian].
[Зема В. «Древо самого раю»: До початків київських культів. *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12. С. 30—41].

72. Poppe, A. The Sainthood of Vladimir the Great. *Christian Russia in the Making*. London; New York: Routledge, 2007: 1-52.
73. Miltenov, Ya. Sinaiskii palimpsest: Tekstologicheskie i iazykovye nabliudeniia. *Sinaiskii kodeks i pamiatniki drevnei khristsianskoi pismennosti. Traditsii i innovatsii v sovremennykh issledovaniakh*. Saint Petersburg, 2012: 98-115 [in Russian].
[Милтенов Я. Синайский палимпсест: Текстологические и языковые наблюдения. *Синайский кодекс и памятники древней христианской письменности. Традиции и инновации в современных исследованиях*. Санкт-Петербург, 2012. С. 98—115].
74. Hnatenko, L. Orshanske Yevanheliie XIII st.: Do pytannia rostovskoi lokalizatsii. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 2024. 4: 131-146 [in Ukrainian].
[Гнатенко Л. Оршанське Євангеліє XIII ст.: До питання ростовської локалізації. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. Кн. 4. С. 131—146].
75. Baun, J. Tales from another Byzantium: Celestial Journey and Local Community in the Medieval Greek Aprocrypha. Cambridge: University Press, 2007. 461 p.
76. Bugoslavskii, S. K literaturnoi istorii «Pamiati i pokhvaly» kniazia Vladimiru. *Izvestiia ORIA S*. 1925. XXIX: 105-158 [in Russian, in Church Slavonic].
[Бугославский С. К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру. *Известия ОРЯС*. 1925. Вып. XXIX. С. 105—158].
77. Vodoff, V. Pourquoi le prince Volodimer Svjatoslavic n'a-t-il pas été canonise? *Harvard Ukrainian Studies*. 1988/9. 12/3: 446-66 [in French].
78. Halysko-Volynskiy litopys: Doslidzhennia. Tekst. Kommentari. Red. M. Kotliar, V. Franchuk. Kyiv: Naukova dumka, 2002. 400 p. [in Ukrainian, in Ruthenian].
[Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментарі. Ред. М. Котляр, В. Франчук. Київ: Наукова думка, 2002. 400 с.].
79. Pamiat i Pokhvala kniazia ruskomu Vladimiru Yakova Mnikha i Zhytie kniazia Vladimira. Reprinted from the edition of V.I. Sreznevskij (St Petersburg, 1897) and A.A. Zimin. Moscow, 1963 [in Church Slavonic, in Russian].
[Память и Похвала князю русскому Владимиру Иакова Мниха и Житие князя Владимира. Reprinted from the Edition of V.I. Sreznevskij (SPb, 1897) and A.A. Zimin. Moscow, 1963. 31 с.].
80. Serebrianskii, N. Drevnerusskie kniazheskie zhytiia. T. I-II. Petrograd, 1915. 165+186 p. [in Russian, in Church Slavonic].
[Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. Т. I—II. Петроград, 1915. 165+186 p.].
81. Slaviano-russkii Prolog po drevneishym spiskam: Sinaksar (zhytiinaia chast Prologa kratkoi redaktsii) za sentiabr — fevral. Moscow, 2010. I: Tekst i kommentarii. 822 p. [in Church Slavonic, in Russian].
[Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам: Синаксарь (житийная часть Пролога краткой редакции) за сентябрь — февраль. Т. I: Текст и комментарии. Москва, 2010. 822 с.].
82. Halysko-Volynskiy litopys: Tekstolohiia. Ed. O. Tolochko. Kyiv, 2020. 929 p. [in Ukrainian].
[Галицько-Волинський літопис: Текстологія. Вид. О. Толочко. Київ, 2020. 929 с.].
83. Pliukhanova, M. Siuzhety i simvoly Moskovskogo tsarstva. Saint Petersburg, 1995. 336 p. [in Russian].
[Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. Санкт-Петербург, 1995. 336 с.].
84. Petrukhin, V. “Rus i vsi iazytsi”: Aspekty istoricheskikh vzaimosviazei: Istoriko-arkheologicheskii ocherk. Moscow, 2011. 384 p. [in Russian].
[Петрухин В. «Русь и все языцы»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологический очерк. Москва, 2011. 384 с.].

85. Vilkul, T. O proiskhozhdenii "Rechi Filosofa". *Palaeoslavica*. 2012. XX/1: 1-15 [in Russian].
[Вилкул Т. О происхождении «Речи Философа». *Palaeoslavica*. 2012. Vol. XX/1. P. 1-15].
86. Rychka, V.M. Lytsar dukhu: Volodymyr Velykyi v istorii ta pamiaty. Kyiv, 2015. 131 p. [in Ukrainian].
[Ричка В.М. Лицар духу: Володимир Великий в історії та пам'яті. Київ, 2015. 131 с.].

Надійшла / Received 27.01.2025

Valerii ZEMA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

valerzem@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4771-3393>

VOLODYMYR'S BAPTISM AND HAGIOGRAPHY: BETWEEN LEGEND AND HISTORIOGRAPHY

Aim — this article examines three aspects of the baptism of Volodymyr and the celebration of his holiness as reflected in medieval texts: the influence of ordeal rituals on Pietro Damiani's narrative of the baptism of the Rus' and their leader; a fragment of the story of Volodymyr's conversion in the Tale of Bygone Years, focusing on the depiction of the Last Judgement specifically; the creation and dissemination of various sermons and worship services honoring Prince Volodymyr as a saint. The research is based on chronicle texts, hagiographies, and iconographic images. **Methods.** The study employs various research methods, including comparative textual criticism, retrospective analysis, and archival heuristics. **Scientific novelty.** This article revises several descriptions of Prince Volodymyr's conversion and commemoration. A section of the Philosopher's Speech in the Tale of Bygone Years, focusing on the Last Judgement, draws from two sources: the fragments of the Aprakos Gospel, which relate to Shrovetide and Cheesfare Weeks, the period during which the catechumenates began the preparation for baptism. The article also explores Byzantine iconography of the Last Judgement, which developed between the tenth and twelfth centuries and influenced Kyiv. The ecclesiastical commemoration of Volodymyr, which dates back to the mid-thirteenth century, was initially reflected in the sermon preserved in the Bulgarian manuscript. **Conclusions.** Sources from different cultural contexts interpreted the baptism of the Rus' in various ways. Byzantine chronicles describe the baptism as a miraculous event involving the Holy Scriptures. However, the Byzantine account of Volodymyr's baptism presents a detailed catechetical narrative instead of focusing on a visible miracle. The Philosopher's Speech aligns with other conversion narratives, such as those of Barlaam and Joasaph and Bulgarian ruler Boris (Mihail), particularly in its depiction of the Last Judgement. This description is based on fragments from the Gospel of Aprakos. In Latin sources, the depiction of the Rus' baptism appears to follow the standards of the old law of the ordeal. Volodymyr's recognition as a saint dates to the thirteenth century, reflecting the activities of Prince Danylo Romanovych. Two sources document this recognition: one is inscribed in the Chronicle of Halych-Volyn, and the other is in the Sinai Palimpsest. Volodymyr's hagiography largely repeats or summarizes the chronicle, omitting most catechetical phrases and quotations. However, the author kept the motif of paganism and the conflict with it. In this way, the new realities of the Rurikids' "family state" were reflected, and the nomads were portrayed as pagans.

Keywords: *baptism, ordeal, Last Judgement, Prince Volodymyr, conversion, Church service, paganism, Menaion.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.026>
УДК 94(477):32-051“1914/1918”

Катерина Біла

докторка філософії в галузі історії, молодша наукова співробітниця,
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
katerynamelnychuk92@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

ЗАХОДИ ІМПЕРСЬКОЇ ВОЄННОЇ ПРОПАГАНДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЇ «КУЛЬТУ ВІЙНИ» ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ

Мета — розглянути основні принципи, зміст, наслідки формування «культу війни» в українських губерніях Російської імперії періоду Першої світової війни. **Методологічне підґрунтя.** Поєднано історичні та психологічні методи дослідження. Використання принципу історизму дало змогу розглянути проблему в контексті складних суспільно-політичних перетворень початку ХХ ст. Аналіз методів маніпуляції, психології мас-медіа, механізмів формування масової свідомості й настановчого впливу дозволив з'ясувати, якими саме прийомами пропагандисти впливали на свідомість і поведінку людей. **Наукова новизна.** Культ війни розкривається як системи поглядів та переконань, що ґрунтувалася на безмежному її звеличенні, сприйнятті як неминучої, навіть вищої «місії». Досліджено принципи його формування в Росії під час Першої світової: прославлення, сакралізація, романтизація. Простежено, як із використанням прийому підміни понять відбувалося зміщення сенсів: мета війни підмінювалася її «місією», а благодійність — «жертвністю». **Основні результати.** Російська імперія у війні 1914—1918 рр. виступала агресоркою, як і Центральні держави, тому пропагандистська машина працювала на виправдання у суспільній думці воєнних дій. Формування культу війни базувалося

Цитування: Біла К. Заходи імперської воєнної пропаганди щодо формування в українських губерніях Росії «культу війни» під час Першої світової. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 26—41. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.026>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

на ключових аспектах, тісно пов'язаних із державною ідеологією — теорією офіційної народності. Через романтизацію, глорифікацію, сакралізацію війна перетворювалася на «священну місію», що виправдовувало насильство та жертви. Ці ідеї закріплювалися через культові ритуали, релігійні практики, прославляння подвигів, створюючи ілюзію моральної правоти й необхідності війни, котра ставала не тільки засобом політичної боротьби, але й духовним обов'язком, сенсом життя кожного підданого Російської імперії.

Ключові слова: *воєнна пропаганда, інформаційна кампанія, преса, українці, Російська імперія, Перша світова війна.*

Під час Першої світової війни виникли та здобули популярність нові, раніше недоступні способи поширення відомостей, повідомлень, що сприяло збільшенню й розмаїттю аудиторії їх споживачів. Масштаб і швидкість передачі інформації перетворили пропаганду на потужний інструмент впливу, здатний модифікувати колективну свідомість.

Пропаганда не завжди несе у собі негативні чи руйнівні наслідки для суспільства. Навпаки, залежно від мети й завдань, зокрема у воєнний період, вона стає окремим важелем впливу на результати збройного конфлікту. Тому держава, що перебуває у війні, намагається створити сприятливий для себе інформаційний простір. Це включає консолідацію населення, формування образу ворога, пояснення причин, чому громадяни повинні захищати свою країну ціною власного життя. Водночас необхідно нівелювати спроби противника проводити інформаційно-пропагандистські заходи, спрямовані на деморалізацію як цивільного населення в тилу, так і військ на фронтах. Тому успіх будь-якої воєнної кампанії залежить не лише від рівня забезпечення і професійності армії, а й від згуртованості суспільства, яку налагоджує вдало проваджена інформаційна політика. Внутрішня воєнна пропаганда покликана сформулювати ідеї, мету, завдання війни таким чином, щоб для суспільства вони стали джерелом духовної сили та насаги продовжувати воювати, слугували виправданням для бойових дій, людських втрат, економічної скрути.

Американський політолог і теоретик комунікації Г. Лассвел визначив основну мету воєнної пропаганди, яка полягає в кількох ключових пунктах: згуртування суспільства, мобілізація населення навколо спільного ідеалу шляхом формування ненависті до противника; збереження дружніх зв'язків із союзниками; встановлення доброзичливих відносин із нейтральними країнами та, за можливості, здобуття підтримки з їхнього боку; деморалізація ворога, зниження бойового духу супротивника, підірив його віри у власні сили [1, с. 195].

Ширший спектр завдань: формування національної єдності, усунення та нейтралізація внутрішніх конфліктів, опозиційних настроїв, створення позитивного образу держави на міжнародній арені, делегітимізація ворога, підірив довіри до його уряду, військового командування, а також засудження ідеології та дій супротивника на глобальному рівні.

Воєнну пропаганду залежно від аудиторії поділяють на внутрішню й зовнішню, які, своєю чергою, розгалужуються на окремі напрями. Спрямована на власних громадян внутрішня воєнна пропаганда насамперед має на меті задо-

вольнити основну потребу — мобілізаційну, як військову, так й економічну та соціальну, аби всі ресурси були залучені на сприяння воєнним зусиллям. Іншим важливим вектором виступає підтримка бойового духу, для чого застосовуються методи героїзації і прославляння власного війська, лідерів держави. Окрема увага приділяється дегуманізації та демонізації противника, створенню його негативного образу. Це дозволяє подавати боротьбу проти «нелюдей» як морально виправдану, а їх безжалісне знищення втрачає негативне забарвлення. Водночас націлена на власних громадян агітація може поступово перейти від пропаганди підтримки воєнної політики влади до створення «культу війни».

У наш час стосовно внутрішньої воєнної пропаганди Російської Федерації дедалі частіше використовується термін «культ війни»¹. Москва активно підтримує ці зусилля, спираючись на історичні наративи та міфологізацію «великих перемог». Центральне місце відводиться Другій світовій і подоланню нацизму. Що ж слід розуміти під культом війни? Якщо культ особи — це сліпе поклоніння, безмірне звеличення, обожнювання, перебільшення заслуг певного індивіда, його фетишизація, то культ війни полягає у звеличенні її як способу існування держави й суспільства, визначенні таким собі «вищим покликанням». У культурі особи теоретичну основу становить ідеалістичний і волюнтаристський погляд на історію, хід котрої пояснюється не об'єктивними законами, а бажанням / волею окремих діячів, натомість у культурі війни плін історичних подій тлумачиться неминучістю воєнного протистояння, його визначальною роллю в історії. Суспільство, в якому побутує культ війни, вірить в її невідворотність і необхідність, сприймає збройний конфлікт не як виклик, а радше закономірний, ба навіть очікуваний процес. Останнє у психології мас-медіа називають настановчим наслідком впливу пропаганди, коли спеціальними прийомами нав'ювання здійснюється вплив на психіку людей, їх емоційно-вольовий стан. Серед таких прийомів фахівці відзначають використання незаперечних людських цінностей, опору на актуальні потреби, створення насиченого емоційного фону [2, с. 30]. Саме готовність суспільства до війни дає значну перевагу державі перед противником як на полі бою, так і в інформаційній площині.

Майже відразу по завершенню Першої світової війни воєнна пропаганда стала предметом зацікавлення істориків, політологів, соціологів та ін. У 1920 р. власний досвід пропагандистської діяльності описав американський журналіст Дж. Кріл, видавши книжку «Як ми рекламували Америку: перша розповідь про дивовижну історію Комітету з суспільної інформації, що поширював ідеї американізму в кожному куточку світу». Основним завданням пропагандистської інституції, яку

¹ Див., напр.: The new Russian cult of war. *The Economist*. 26.03.2022 (URL: <https://www.economist.com/briefing/2022/03/26/the-new-russian-cult-of-war>); Mandraud I., Zerrouky M. Putin and the cult of war. *Le Monde*. 27.04.2022 (URL: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/04/27/putin-and-the-cult-of-war_5981742_4.html); Vitkine B. Behind Russia's obsession with 1945 victory lies a cult of endless war. *Ibid.* 06.08.2024 (URL: https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2023/05/09/behind-russia-s-obsession-with-1945-victory-lies-cult-of-endless-war_6025977_23.html).

він очолював під час війни, автор уважав консолідацію суспільства у прагненні до «перемоги демократії» та віру у «справедливість боротьби» [3, с. 5].

Перше видання праці вже згаданого Г. Лассвела «Техніка пропаганди у світовій війні» вийшло друком 1927 р. Автор проаналізував основні завдання пропаганди, відзначив вагому роль істориків та інших авторитетних постатей у суспільстві для посилення пропагандистського нарративу [1, с. 51—52]. Він уважав, що психологічний опір війні настільки сильний, що переконати людей підтримати її можна лише через утвердження ідеї, наче вона оборонна — «війна за виживання» проти жорстокого агресора [1, с. 47]. Завдання пропагандиста полягало в покладанні провини за початок конфлікту на противника. Г. Лассвел також зазначав, що чим більше суспільство виснажене війною, тим вразливішим воно стає до сприйняття пропаганди [1, с. 54].

У 1928 р. побачила світ книжка британського політика, письменника і громадського діяча А. Понсонбі «Брехня у час війни». Автор, аналізуючи воєнну пропаганду обох сторін конфлікту, виокремив основні завдання пропаганди: виправдати дії влади в очах народу, переклавши провину за розпочату бійню на ворога; зробити все можливе, щоб потенційний мобілізаційний ресурс не втратив бажання воювати [4, с. 13—14].

До аналізу пропаганди періоду світової війни долучився також американський видавець німецького походження Г. Вірек, результатом досліджень котрого стала праця «Поширення зародків ненависті» 1930 р. Автор зазначав, що до 1914 р. «настільки масштабні маніпуляції суспільною думкою» ніколи не практикувалися — вочевидь тому, що раніше вона не мала такого важливого значення. Велика війна неможлива без згоди населення. Передбачалася мобілізація нації у військовій, економічній, психологічній сферах. Отже пропаганда — це «кара, яку несуть суспільства за демократію» [5, с. 33—34]. Роль пропагандиста Г. Вірек прирівнював до ролі солдата, зазначаючи, що в кожного з них свої власні «фронти» — інформаційний та реальний [5, с. 26—27].

У другій половині ХХ ст. проблему воєнної пропаганди часів Першої світової, зокрема роль візуальних матеріалів, досліджував А.Дж.П. Тейлор у праці «Перша світова війна: ілюстрована історія» [6]. У 1986 р. вийшла комплексна студія Ж.-Ж. Беккера «Велика війна і французький народ», в якій проаналізовано вплив пропаганди на суспільство Франції [7]. У 1991 р. Е. Марсленд у своїй книжці «Справа нації: французька, англійська та німецька поезія Першої світової війни» розглянула твори як відомих, так і менш znаних авторів, включно з жінками й цивільними, котрі висловлювалися через поетичну творчість, розкрила роль поезії у формуванні громадської думки під час війни [8]. У дослідженні Дж. Горна й А. Крамера «Німецькі звірства, 1914: історія заперечення» (2001 р.) ґрунтовно проаналізовано масштаби насильства проти цивільного населення на території Бельгії та Франції, а також роль ворожої пропаганди в намаганнях заперечити ці події [9]. Г. Джонс у праці 2011 р. «Насильство над військовополоненими під час Першої світової війни» здійснила порівняльний аналіз поводження з бранцями у Британії, Франції й Німеччині, з'ясувавши вне-

сок пропаганди у формування образу ворога та радикалізацію ставлення до полонених, що призводило до численних порушень міжнародного права [10].

Українські історики неодноразово зверталися до теми воєнної пропаганди Російської імперії в 1914—1918 рр. Зокрема до питань цензури та специфіки матеріалів тогочасної преси [11, с. 134—135]. Особливості використання візуальних джерел при конструюванні ідеологічних настанов, створення візуальних образів «ворога», «жертви», «героїв» досліджував О. Маєвський, відзначивши певні географічні відмінності у зображувальних традиціях та підкресливши внесок художників-карикуристів українського походження у формування масової візуальної культури [12, с. 7]. Одними з перших комплексних студій пропаганди часів світової війни стали дослідження Р. Куцика [13—14], О. Мосієнка [15—16]. Так, Р. Куцик, вивчаючи інформаційну політику російської влади в українських губерніях, простежив методи її реалізації, різноманітні прийоми впливу: демонізація ворога, звернення до патріотизму та героїзації [13, с. 76; 14, с. 83—84]. О. Мосієнко розглянув інформаційне протистояння між Російською й Австро-Угорською імперіями, проаналізувавши риси, характер пропаганди ворогуючих сторін і дійшовши висновку, що підготовка суспільств до майбутньої війни розпочалася за десятиліття до її вибуху. Саме вдало створений у свідомості цивільного населення образ ворога вможливив тривалість воєнних дій [16, с. 29—32]. Націлені на його дегуманізацію зусилля російської воєнної пропаганди О. Лавренко назвала марними. На думку дослідниці, безпосереднє знайомство з противником на полі бою й німецька «пропаганда братань» призвели в кінцевому підсумку до розвалу фронту [17, с. 27].

За основу джерельної бази взято пресу періоду 1914—1918 рр., що видавалася на українських територіях Російської імперії. У прифронтових губерніях виходили часописи «Киевлянин», «Киевская земская газета», «Киевская мысль», «Жизнь Вольни», «Земская мысль», «Подолія», «Подольские известия». Спільною ознакою цих видань було включення у загальнодержавну воєнно-пропагандистську кампанію, вони містили рубрики, в яких описувалися поточні події на фронтах, друкувалися статті на історичну тематику з обґрунтуванням «справедливості» заволодіння новими територіями, матеріали, спрямовані на героїзацію російського війська та демонізацію противника тощо. Публіцистична література представлена книжками, виданими в Петербурзі, Москві, Києві, які вільно поширювалися в українських губерніях. У писаннях В. Ерна («Меч і хрест: Статті про сучасні події», «Час слов'янофільствує: Війна, Німеччина, Європа та Росія», Москва, 1915 р.), Д. Дмитровського й М. Перовського-Петрово-Соловово («“За” і “проти”», Петроград, 1916 р.) педалювалася роль православ'я у війні, розкривалася ідея «слов'янства» в майбутній «перемозі над ворогом», у встановленні «нового світового порядку», зокрема «звільнення» слов'янських народів Австро-Угорської імперії та утворення російсько-польського, чесько-словацького, сербсько-хорватського федеративних об'єднань як основи «могутнього блоку слов'янських держав», здатного «зупинити просування німців на схід» і забезпечити Росії омріяний вихід до Середземного моря. Окремі видання того періоду, присвячені питанням економіки, освіти, науки, містили й імперські воєн-

ні наративи (статті М. Тугана-Барановського «Війна до кінця» у збірнику «Війна та Русь», виданому в Москві 1915 р., В. Вернадського «Війна і прогрес науки», що побачила світ у колективній праці «Чого чекає Росія від війни», яка з'явилася того ж року в Петрограді). Вагоме місце у джерельній базі посідає цикл «Велика війна в образах і картинах» у 14 вип. Видання насичене ілюстративним матеріалом (мапи, картини, фотографії), аналітичними статтями військових та цивільних авторів, історичними довідками про місця бойових дій. Риторика корегувалася відповідно до змін на фронті й внутрішньополітичної ситуації в Росії.

На момент початку Першої світової війни українські землі перебували у складі Австро-Угорської та Російської імперій, тож вони відразу стали театром бойових дій, а етнічні українці опинилися по різні сторони фронту. Воєнно-пропагандистська система Росії була тісно пов'язана з діяльністю органів цивільної та військової цензури, які контролювали поширення інформації і впливали на формування суспільних настроїв. Уже наступного дня після вступу у війну з'явилося «Тимчасове положення про військову цензуру». Відтепер уся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, фотоматеріали підлягали обов'язковій перевірці відповідними органами [11, с. 95]. За мирного часу провідну роль відіграло Головне управління у справах друку при МВС, якому підпорядковувалися комітети іноземної цензури та інші цензурні установи на місцях, зокрема цензори й інспекції, що працювали при канцеляріях губернаторів. Однак на українських теренах Російської імперії, де було запроваджено воєнний стан, органи цивільної цензури втратили свою монополію, адже відтепер їх функції дублювалися військово-цензурним відділом при штабі Київського військового округу та військово-цензурною комісією при штабі Одеського військового округу [18]. Шляхом обмежень, правок, контролю з боку цензурних органів формувалися основні пропагандистські наративи про війну, зовнішню та внутрішню політику, ставлення до влади, своєї й ворожої армій.

На початку війни було закрито газети, які видавалися українською в Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, інших містах [19, с. 448—449]. Пропаганда, поширювана в російськомовній регіональній пресі, попри загальне копіювання риторики центральних видань, мала свої особливості, пов'язані з національними меншинами, особливо у прифронтових районах Правобережжя — поліетнічному краї, де здавна проживали українці, євреї, поляки, представники інших національностей. За словами Т. Герасимова, ініційований згори пошук «внутрішнього ворога», підігрітий знизу пресою, зокрема реакційною, перетворив сотні тисяч здебільшого лояльних до царського режиму людей на «чужих серед своїх» [20, с. 169]. До вже дискримінованих євреїв у ході війни додалися австрійці й німці, свого часу успішно інтегровані в імперську систему. Пропаганда отримала дозвіл таврувати все, що мало найменший зв'язок із ворогом. Так, німецьких поселенців, представників протестантських релігійних громад огульно звинувачували у «зраді», «шпигунстві», «поширенні штундизму», «пангерманізмі»².

² Сектанство и война. *Подолья*. № 127. 28.11.1914. С. 3—4; Чеботарский В. Немцы и штунда. *Там же*. № 123. 19.11.1914. С. 1.

У 1874 р. в Росії було запроваджено загальну військову повинність, яка відтепер перетворювалася на обов'язкову частину життя широких верств населення. На початку Першої світової актуалізації відповідної тематики в інформаційному просторі сприяла ще свіжа пам'ять про недавню російсько-японську війну. Пропаганда відштовхувалася від «гіркою досвіду» поразки й апелювала до почуттів реваншизму та «національної гордості», «відродження престижу держави». Також використовувалася пам'ять про «воєнні звитяги», де базовою виступала «Вітчизняна» війна» 1812 р. У суспільній думці поширювалося переконання, що Російська імперія просто «приречена на перемогу над ворогами».

Мета vs місія війни

У воєнному наративі виголошувалися мета та завдання війни. Цілковитим логічним видається намагання влади пояснити мотиви воєнних дій, очікувані результати. Однак тонка межа між метою й місією у пропагандистських текстах свідомо розмивалася задля створення культури війни. Місія її певним чином впливала з державної ідеології, яка походила з константинопольсько-православного міфу і трансформувалася в теорію офіційної народності С. Уварова («православ'я, самодержавство, народність»), що мала на меті збереження конфесійно-династичного принципу державного устрою Російської імперії [21, с. 129—130]. Православ'я у цій тріаді виступало призмою світосприйняття народу і в порядку згадування стояло на першому місці. Тому, обґрунтовуючи участь Росії у війні, у пропагандистських текстах лунали заклики до «захисту віри предків», «святих лавр» та ін.³

Самодержавство, звісно, уособлював імператор, який у воєнній пропаганді поставав і символом монархії, і запорукою «неминучої перемоги». У пресі формувався образ царя-месії, якому судилося «захистити Росію від приниження». Пропаганда використовувала архаїчний термін «цар», апелюючи до «історичного начала», коли «у часи великих потрясінь» він ставав «уособленням єдності та могутності держави й народу». Водночас самодержець утілював образ «російського богатиря», що мав «звільнити світ» від «грубої сили, жорстокості та чванства тевтона», давши людству «священні ідеали добра, правди і справедливості»⁴. Стосовно особи монарха використовувалися пишномовні епітети («Вся Росія буде усвідомлено нести на собі всі наслідки, якими б вони не були, і твердо йти туди, куди поведе її державний вождь»⁵), а приїзди Миколи II в окуповані російськими військами регіони чи у прифронтові міста спричиняли в місцевій пресі шквал «патріотичних» відгуків і деталізованих описів⁶, що слугувало ілюстрацією «єднання царя й народу» як «запоруки перемоги».

³ К моменту. *Там же*. № 89. 31.08.1914. С. 1—2.

⁴ В дни тяжких испытаний (окончание). *Там же*. № 91. 05.09.1914. С. 2.

⁵ В дни тяжких испытаний. *Там же*. № 90. 03.09.1914. С. 1—2.

⁶ После высочайшего посещения. *Подольские известия*. № 88. 15.04.1915. С. 3—4; Патриотическая манифестация. *Там же*. С. 4; Потрясающая картина... Киевлянин. № 200. 22.07.1914. С. 1.

Уваровське поняття народності відтепер набувало нового сенсу. Залежно від мети публікації, автори пропагандистських матеріалів згадували про нього по-різному. Так, закликаючи до єдності «перед обличчям ворога» йшлося про численні народи та «племена» монархії Романових, які «миттєво забули» про свої суперечності, «ставши на захист Батьківщини». З іншого боку, обґрунтовуючи загарбницькі наміри, воєнна пропаганда наголошувала на «праві володіння» всіма землями, де проживали слов'яни. Таким чином, їм відводилася пріоритетна роль, вони й поставали основною «народністю» Російської імперії. З огляду на це поширювалися ідеї «слов'янства», твердження про «особливу духовність» слов'ян⁷, а вирішення «слов'янського питання» вбачалося в об'єднанні всіх цих народів під владою Росії⁸. Окрім «високих матерій» у воєнній агітації побутували й цілком прагматичні аргументи: збільшення «могутності» держави через приєднання територій, де здавна проживали слов'яни, отримання прямого виходу до Середземного моря⁹. До цього додавалися наративи про «братерство», про «один народ, одне плем'я», а також про російський народ як «старший» серед них¹⁰. Щоправда, не всім слов'янам дозволялася власна ідентифікація: згадували поляків, болгар, сербів, чехів, словаків, але не українців (у пропагандистських дописах їх узагалі називали «російськими галичанами» або «утрорусами»¹¹). Продовженням теми про «спорідненість між слов'янами» став заклик до «захисту братніх народів», «братів менших», «рідних» Сербії, Болгарії, Галичини тощо¹². Пояснюючи притаманні кожній державі національні риси, що зазнали трансформацій у часі війни, описувалося «диво воскресіння й об'єднання слов'ян проти ворога»¹³. Висувалися теорії про «особливу роль слов'янства», ідеали якого мали лягти в основу майбутнього «світового порядку». До таких відносили «гуманізм і високу духовність», які протиставлялися «прагматизму та науковому прогресу німців», що «породили загарбницькі настрої в Німецькій імперії»¹⁴. Таким чином, пропаганда, ґрунтуючись на ідеї слов'янства, висувала метою війни завершення «справи звільнення слов'ян» задля «блага», яке їм могла запропонувати лише Росія.

Одним із принципів, на якому формувався культ війни, була її місія, що ґрунтувалася на державній ідеології Російської імперії. Місія, на відміну від мети, не була конкретною, її досягнення не обмежувалося часовими рамками, ціною чи кордонами. У трактуванні воєнної пропаганди ця місія війни полягала у «захисті православ'я, самодержавства та народності», а цінності, заради яких потрібно було

⁷ Что может дать миру славянство? *Подолія*. № 124. 21.11.1914. С. 1—2.

⁸ Сердце России. *Киевлянин*. № 216. 07.08.1914. С. 1.

⁹ Дмитровский Д. «За» и «против» («Русская будущность» от 5-го, 11-го и 26-го марта 1916 г.). Петроград, 1916. С. 5.

¹⁰ Коновалов Н. Славянство. *Киевлянин*. № 234. 25.08.1914. С. 2.

¹¹ Яворский Н. Трагическая судьба славян. *Подолія*. № 137. 21.12.1914. С. 1—2.

¹² Помогите же нашим братьям-сербам! Киевская земская газета. № 2. 13.01.1915. С. 3—4; Савенко-Новоспасская Н. Братьям-галичанам. *Киевлянин*. № 215. 06.08.1914. С. 2; Её же. Братьям-славянам. *Там же*. № 217. 08.08.1914. С. 2.

¹³ Толстой А. Предисловие. *Великая война в образах и картинах*. Вып. 1. Москва, 1914. С. 6.

¹⁴ Эрн В. Время славянофильствует: Война, Германия, Европа и Россия. Москва, 1915. С. 7—8.

воювати, зводилися до «православної віри й церкви», «святих лавр, монастирів ... і подвижників»; Російської імперії та її правителів, «миролюбного царя»; російського народу — «носія слов'янських традицій», а також інших слов'янських народів.

Романтизація війни

Особливість воєнної пропаганди полягає в тому, що в ній відверто не прозвучать мотиви захоплення чи схвалення війни, котра за своєю сутністю завжди руйнівний процес і не може викликати позитивних емоцій у соціально та економічно розвиненому, стабільному суспільстві. Тому стратегія воєнної пропаганди передбачає засудження збройного способу вирішення конфліктів. Однак це — лише вправний маневр, коли нібито засуджуючи війну водночас захоплюються нею.

Під час першого світового збройного конфлікту представники російської воєнної пропаганди часто зверталися до теми прогресу, ідей просвітництва та гуманізму, цивілізаційного поступу людства, закликали до мирного вирішення міждержавних конфліктів, перекладаючи провину за розпочату бійню на ворога. Причому завуальовано війна романтизувалася через поняття честі, лицарства, гуманного ставлення до військовополонених і цивільних¹⁵. Для опису конфліктів минулого використовувалися такі кліше як «героїчна епоха», «доба героїв». Про військовий обов'язок говорилося як про «покликання», «високу честь захистити Батьківщину», «кровні інтереси», «право на життя та духовно-культурний розвиток»¹⁶. Війну романтизували за допомогою прийомів героїзації її окремих учасників та всього російського війська. Масштабна кампанія, розгорнута у пресі навколо солдата Кузьми Крючкова, стала яскравим прикладом створення своєрідного «пантеону героїв»¹⁷. Завдяки цьому формувалося уявлення про «непереможність армії», що мало зміцнювати «патріотичний дух» населення. Романтизуючи війну воєнна пропаганда ігнорувала жорстокість реальності конфлікту, зосереджуючись лише на «героїко-патріотичних» аспектах.

Прославляння війни

У титудуванні війни «великою», «вітчизняною», боротьбою «абсолютного добра» проти «вселенського зла» простежується її глорифікація. Задля цього використовували прийом перекладання провини за початок воєнного лихоліття на противника, в результаті чого війна ставала «оборонною» та «справедливою», а пропаганда отримувала «моральне право» славити її [4, с. 13—14]. Звеличення відбувалося через ритуали, такі як військові паради, врочистості, через облаштування місць пам'яті, пов'язаних із боями, ушанування ветеранів, використання військової атрибутики.

¹⁵ Право войны. *Киевлянин*. № 214. 06.08.1914. С. 1.

¹⁶ Жертва очистительная. *Подолмя*. № 119. 09.11.1914. С. 1—2.

¹⁷ Кузьма Крючков. *Киевлянин*. № 225. 16.08.1914. С. 2; Кузьма Крючков — первый георгиевский кавалер нынешней войны. *Там же*. № 230. 21.08.1914. С. 2; Подарок Кузьме Крючкову. *Там же*. № 232. 23.08.1914. С. 2.

Напередодні й на початку війни у столичних та губернських містах Росії відбувалися мітинги, де виголошувалися піднесені «патріотичні промови», учасники та організатори випромінювали ентузіазм¹⁸. Усі ці заходи мали викликати віру в перемогу, повагу до армії, а також відчуття особистої належності до «великого й важливого» процесу. Сучасники майже відразу почали називати війну «великою», хоч термін «світова» теж побутував¹⁹. Оскільки в Росії означення «великості» традиційно використовувалося до монархів та подій, пов'язаних із династичними або релігійними сюжетами, залучення його на позначення війни мало на меті звеличити її, підкресливши неабияку значимість. Із подібною ж метою термін застосовували союзники по Антанті. Так, англійське «The Great War» означало не просто велику за охопленою територією та кількістю учасників війну, а подію з колосальними наслідками для людства. У російському інформаційному просторі для позначення і прославляння війни використовувалися також варіанти «справедлива», «священна», «велика європейська», або «вітчизняна» (як паралель зі вже давно героїзованими у суспільному уявленні подіями 1812 р.) чи то «друга вітчизняна»²⁰.

Сакралізація війни, або ж її своєрідне освячення відбувалося шляхом звернення до вищих сил. Так, автори агітаційних матеріалів часто апелювали до теми «Божого провидіння», яке «зійшло» на «російський народ» і через «клич миролюбного царя» спонукало підданих «на великі жертви» задля «порятунку слов'ян від гніту»²¹. У цьому ж контексті фігурувала ідея «чуда», котре відбулося завдяки війні — «пробудження», або «воскресіння духу російського народу», що припинило соціальні, релігійні, національні суперечності та об'єднало всіх у «любові до Батьківщини»²². До подібної категорії «чудесних перетворень» зараховували «патріотичний порив», який «пересиливав страх втрати життя»²³. Наслідки війни називали навіть «Божою благодаттю», що дозволило народам імперії «пізнати відродження духовності»²⁴. Тема страждання, визначальна для православної церкви, гармонійно вписувалася у процес сакралізації збройного конфлікту. Так, спричинені війною горе та біль пояснювали як нагоду для підвищення релігійності населення, його «навернення до Бога», а втрату родичів радили сприймати «необхідною жертвою»²⁵. Наприклад, згадуючи «подвиги полеглих», кореспонден-

¹⁸ В Петербурге известие о начале войны встречено с энтузиазмом (Последние известия). *Подолля*. № 87. 23.07.1914. С. 4; Царь и народ. Петербургские отклики. *Киевлянин*. № 204. 26.07.1914. С. 1.

¹⁹ Исторический день 26 июля 1914 г. (Впечатления участника и очевидца). Москва, 1914. С. 31.

²⁰ Шеманский А. Очерки Великой европейской войны. *Великая война в образах и картинах*. Вып. 3. Москва, 1915. С. 105.

²¹ Жертва очистительная. *Подолля*. № 119. 09.11.1914. С. 1—2.

²² Там же. С. 2.

²³ Толстой А. Предисловие. С. 5—6.

²⁴ Жертва очистительная. С. 2.

²⁵ Там же.

ти підкреслювали «смирненість рідних», котрі «безропотно» сприймали смерть синів або чоловіків, посилаючись на «волю Божу»²⁶.

Вершиною сакралізації війни стало визнання її «священною», до того ж «великим випробовуванням, посланим згори»²⁷, «покаранням народу за гріхи»²⁸, «велінням долі»²⁹. В такому контексті вона поставала вирішальною боротьбою між «цивілізацією» (Росія та її союзники) й «варварством» (Центральні держави)³⁰. Зрозуміло, що будь-яка мирна альтернатива вирішення конфлікту ставала «ганебною ознакою слабодухості»³¹, прирівнювалася до поразки³². Лише абсолютна перемога над ворогом могла стати гідним фіналом «священної війни». Для посилення ефекту сакралізації використовувалися сталі вислови з символічними підтекстами: «війна до кінця»³³, «війна до переможного завершення», «перемога будь-якою ціною»³⁴. Отже одним зі способів створення культу війни була її сакралізація. Конфлікту намагалися надати релігійного змісту, перетворюючи його на щось священне, божественне, а значить і морально необхідне.

Благодійність vs жертвність

Заклик до благодійності у воєнних умовах необхідний, позаяк підтримка з боку населення відіграє ключову роль у досягненні мети. Але при формуванні культу війни пожертва перетворювалася з необхідності на спосіб життя. Тут пропаганда зверталася до релігії, де жертвність нерозривно пов'язана з принципами покірності, смирення, страждання. І з цього випливав наратив про готовність усіх «віддати життя за свою матір — Русь». Про таку жертву в публікаціях говорилося уже як про доконаний факт, аби думка про неї стала буденною, звичною для обивателя. Так, описуючи мітинг у Петербурзі в липні 1914 р., кореспондент підкреслював, що присутні прославляли «царя», а військовики клялися померти, усвідомлюючи «грандіозність» своєї «жертви»³⁵. Прощання родичів із мобілізованими оспівувалося у пресі максимально трагічно, але водночас наголошувалося: що більші «горе, муки та сльози» рідних, то «величніша» їхня жертвність³⁶. У газетах поширювалися розповіді про «героїчну загибель» солдатів на війні, про «подвиги

²⁶ Свящ. В. Памяти героя. *Подолія*. № 138. 25.12.1914. С. 4.

²⁷ Коблов Я. Победа или рабство: по поводу происходящей вооружённой борьбы между Россией и Германией. Киев, 1915. С. 18; Савенко А. Великая, священная война. *Киевлянин*. № 200. 22.07.1914. С. 1.

²⁸ За наши грехи. *Киевлянин*. № 223. 14.08.1914. С. 3.

²⁹ Эрн В. Меч и крест: Статьи о современных событиях. Москва, 1915. С. 9.

³⁰ Священная война. *Киевлянин*. № 202. 24.07.1914. С. 1—2.

³¹ Коблов Я. Победа или рабство... С. 20—21.

³² Жаждающие мира. *Жизнь Вольни*. № 305. 05.11.1915. С. 1—2.

³³ Туган-Барановский М. Борьба до конца. *Война и Русь*. Москва, 1915. С. 10.

³⁴ Шумский К. Очерки мировой войны на суше и на море: Обзор военных действий на главных театрах. Петроград, 1915. С. 7.

³⁵ Царь и народ. Петербургские отклики. С. 1.

³⁶ Дорофеев Г. Впечатления. *Киевлянин*. № 207. 28.07.1914. С. 2.

ціною у життя», що загалом зводилися до моралі про «святу смерть»³⁷. Поряд із цим використовувалися звернення до почуттів, лунали заклики «бути гідними своїх предків», котрі також «поклали життя за честь і благо Батьківщини»³⁸. Формувалася атмосфера спокути, де ціною людських доль народ мав отримати «духовно оновлений» ідеальний світ. Жертовність, а фактично смерть, возвеличувалася, до неї закликали у пропагандистських статтях і літературних творах³⁹.

Благодійність як цілком адекватний обставинам війни акт воєнна пропаганда гіперболізувала. Фактично підмінивши добровільний процес благодіяння на «жертовність», агітатори закликали «не шкодувати» для «блага держави» ані грошей, ані власного життя. Сам наратив «жертовності» вибудовувався на ідеї смерті, де загибель, звісно, була не даремною, а неодмінно «заради вищої мети». Загалом полеглих солдатів звеличували як «мучеників», «святих воїнів», «героїв».

Серед іншого, такі зусилля воєнної пропаганди спрямовувалися на підтримку війни суспільством, і передовсім вирішення проблеми поповнення війська, що було чи не найголовнішим завданням упродовж 1914—1918 рр. Спершу тема мобілізації та призову згадувалася у пресі досить обережно⁴⁰. Йти до армії «виконати свій обов'язок перед державою» закликала й церква. Вже 18 липня 1914 р., тобто наступного дня після оголошення призову, єпископ подільський і брацлавський Митрофан наказував священникам пояснювати прихожанам, що участь чоловіків у війні — це їхній «обов'язок перед Батьківщиною, царем, Богом та законом», а жінок рекомендував «заспокоювати», аби вони «не бентежили» призованих у військо своїми плачами та голосіннями⁴¹. На початку серпня в газетах ширилися оголошення про мобілізацію, вікові категорії, спеціальності мобілізованих⁴². Але вже на рубежі 1914—1915 рр. преса звертала увагу й на інші аспекти цієї теми, такі як відстрочка⁴³. Брак поповнення читач міг простежити з газетних заміток на зразок «До призову студентів», де оголошувався наказ МВС і військового відомства щодо прискореної 4-місячної підготовки офіцерів⁴⁴. Такими, що аж ніяк не мотивували до служби, виглядали статті про покарання за ухилення від «обов'язку», про «братовбивство» задля відстрочки⁴⁵. На цьому тлі формувалися протилежні від підтримки мобілізації враження. Очевидно, що тут воєнна пропаганда провалила своє завдання.

³⁷ Рославлева А. Святая смерть. *Новый край*. № 8. 22.03.1915. С. 2.

³⁸ Зайченко С. Надо знать і помнить воинам, гражданам, народу: во время войны и с переходом к мирной жизни. Москва, 1916. С. 3—4.

³⁹ Жертва очистительная (окончание). *Подолья*. № 120. 12.11.1914. С. 1; Свящ. Ев. Б. Венюк на могилу юноши-героя. *Там же*. № 137. 21.12.1914. С. 1.

⁴⁰ Объявление о призыве нижних чинов запаса. *Киевлянин*. № 195. 17.07.1914. С. 1.

⁴¹ Єпископ Митрофан. Пастырям Подольской епархии. *Подолья*. № 86. 18.07.1914. С. 1.

⁴² Объявление по мобилизации. *Киевская мысль*. № 212. 04.08.1914. С. 1.

⁴³ Призыв 1915 года (отсрочка от воинской повинности). *Земская мысль*. № 16. 18.01.1915. С. 4; Об отсрочках учащимся в духовных учебных заведениях. *Подолья*. № 133. 12.12.1914. С. 3.

⁴⁴ К призыву студентов. *Земская мысль*. № 54. 04.03.1915. С. 4.

⁴⁵ Усилье наказания за уклонения от несения военной службы. *Киевская земская газета*. № 7. 03.02.1916. С. 13—14; Братоубийство из-за воинской повинности. *Земская мысль*. № 15. 17.01.1916. С. 4.

Тяглість імперської ідеології

Про живучість ідеології та культу війни свідчить активне використання воєнних гасел понад столітньої давнини у пропагандистській риторичній нинішньої Росії. Ця риторика стосується не лише війни проти України, а й спрямована на підготовку потенційних інтервенцій у регіони, оголошені «сферою інтересів» Москви. О. Реєнт зазначає, що Росія обрала шлях історичного реваншизму, в першу чергу в межах Східної Європи. У промовах В. Путіна використовуються шаблонні поняття «братерські народи», «один народ», «спільні корені», які були характерними і для періоду Першої світової війни [22, с. 26.]. О. Лисенко звертає увагу на те, що в російському менталітеті Україна сприймається як невіддільна частина «російського материка» та відіграє роль своєрідної «перепустки» до традиції Русі [23, с. 14—15]. Саме звідси російська державна ідеологія підживлює дві з трьох своїх фундаментальних основ — православ'я й народність.

* * *

Культ війни, який російська імперська пропаганда цілеспрямовано нав'язувала суспільству, сформувався у систему поглядів, що передбачала звеличення війни, сприйняття її не просто як неминучості, але «вищого покликання». Ця система включала становлення світоглядної позиції, згідно з якою війна — частина життя й засіб досягнення політичних цілей, основний рушій історії, визначальний фактор, що формує держави, народи та їх самосвідомість. Суспільство, де панує культ війни, сприймає її не як кризу, котру необхідно подолати, а як нормальний та навіть очікуваний стан. Формування культу війни в Російській імперії під час Першої світової спиралося на кілька ключових аспектів, тісно пов'язаних із державною ідеологією, відомою як теорія офіційної народності. На відміну від звичайної воєнної пропаганди, що лише пояснювала мету й завдання війни, творці культу війни наголошували на «місії», яка полягала у «захисті православ'я, самодержавства, народності». Таким чином війна ставала не просто конфліктом із конкретною метою, а перетворювалася на «святую справу», що виправдовувало насильство й жертви заради «вищих цінностей».

Методи романтизації, глорифікації, сакралізації війни створювали образ її як невідворотного та духовно значущого явища. Вона перетворювалася на символ морального обов'язку, а тягар жертв представлявся як шлях до «духовного очищення» та «всенародної єдності». Релігійні мотиви, культурні ритуали, прославляння героїчних учинків і подвигів підкреслювали «моральну правоту» й необхідність війни, надаючи їй символічної ваги та значення для кожного підданого імперії. Воєнна пропаганда мала як коротко-, так і довгострокову мету. У короткостроковій перспективі влада намагалася забезпечити масову підтримку війни, зокрема здійснити ефективну мобілізацію населення. Довгостроково ж прагнула створити умови, за яких війна ставала частиною соціальної реальності, прийнятною та зрозумілою для суспільства, щоб воно могло продовжувати функціонувати навіть в екстремальних умовах.

Російська воєнна пропаганда на теренах українських губерній мала певні регіональні особливості, хоч загалом і копіювала риторичку центральних видань. Так, у місцевій пресі актуалізувалися питання національних та релігійних меншин, особливо німецьких поселенців на Волині й Поділлі. Пропаганда посилювала вже наявний у суспільстві стереотип про «внутрішніх ворогів», зокрема німців, огульно звинувачуючи їх у «шпигунстві», «політичній неблагонадійності». Часто використовувалися локальні сюжети, історії мешканців зі знайомих читачам населених пунктів, що сприяло емоційному впливу пропаганди.

Ідея культу війни, створена російською воєнною пропагандою в роки Першої світової, отримала подальший розвиток у сучасній російській воєнній пропаганді, яка також активно послуговується темами «захисту православ'я», «історичної справедливості», «слов'янської єдності», «визволення братніх народів» та ін. Аналіз воєнної пропаганди періоду 1914—1918 рр. допомагає зрозуміти, як, удосконаливши інструменти маніпуляції й використавши тему війни, російська влада сьогодні знову об'єднала суспільство навколо загарбницьких імперських амбіцій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Lasswell, H. Propaganda technique in the World War. New York: Peter Smith, 1938. 233 p.
2. Areshenkova, O. Manipuliatywni tekhnolohii yak movoznavcha problema. *Naukovy chasopys NPU imeni M.P. Drabomanova. Seriiia 8. Filolohichni nauky (movoznavstvo)*. 2012. 4: 28-33 [in Ukrainian].
[Арешенкова О. Маніпулятивні технології як мовознавча проблема. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 4. Київ, 2012. С. 28—33].
3. Creel, G. How we advertised America: The first telling of the amazing story of the Committee on public information that carried the gospel of Americanism to every corner of the globe. New York; London: Harper & brothers, 2020. 526 p.
4. Ponsonby, A. Falsehood in war-time. London, 1928. 192 p.
5. Viereck, G.S. Spreading Germs of Hate. New York: H. Liveright, 1930. 327 p.
6. Taylor, A.J.P. The First World War: An Illustrated History. London: Publisher H. Hamilton, 1963. 224 p.
7. Becker, J.-J. The Great War and the French People. New York: St. Martin's press, 1986. 351 p.
8. Marsland, A.E. The Nation's Cause: French, English and German Poetry of the First World War. London: Routledge, 1991. 300 p.
9. Horne, J., Kramer, A. German Atrocities, 1914: A History of Denial. New Haven: Yale University Press, 2001. 624 p.
10. Jones, H. Violence against Prisoners of War in the First World War: Britain, France and Germany, 1914—1920. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 468 p.
11. Kyriienko, O. Viiskova tsenzura v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii (lypen 1914 r. — zhovten 1917 r.). Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Кириєнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. — жовтень 1917 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.].
12. Maievskiy, O. Formuvannia vizualnykh obraziv naperedodni ta u roky Pershoi svitovoi viiny. *Kraieznaustvo*. 2018. 4: 4-15 [in Ukrainian].
[Маєвський О. Формування візуальних образів напередодні та у роки Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 4—15].

13. Kutsyk, R., Bezpalko, B. "Demonizatsiia" voroha yak pryiom rosiiskoi voiennoi propahandy v roky Pershoi svitovoi viiny. *Kyivski istorychni studii*. 2020. 1: 75-82 [in Ukrainian].
[Куцик Р., Безпалько Б. «Демонізація» ворога як прийом російської воєнної пропаганди в роки Першої світової війни. *Київські історичні студії*. 2020. № 1. С. 75—82].
14. Kutsyk, R. Pryiom informatsiinoho vplyvu rosiiskoi imperskoi vlady na naselennia Kyivskoi, Podilskoi ta Volynskoi hubernii u 1914—1917 rr. *Kyivski istorychni studii*. 2017. 1: 82-87 [in Ukrainian].
[Куцик Р. Прийом інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914—1917 рр. *Київські історичні студії*. 2017. № 1. С. 82—87].
15. Mosiienko, O. Vnutrishnia i zovnishnia propahanda Avstro-Uhorskoi ta Rosiiskoi imperii na Pivdenno-Zakhidnomu fronti v roky Pershoi svitovoi viiny. *Sumskiy istoryko-arkhivnyi zurnal*. 2016. XXVII: 72-80 [in Ukrainian].
[Мосієнко О. Внутрішня і зовнішня пропаганда Австро-Угорської та Російської імперії на Південно-Західному фронті в роки Першої світової війни. *Сумський історико-архівний журнал*. Вип. XXVII. Суми, 2016. С. 72—80].
16. Mosiienko, O. Propahanda v umovakh Pershoi svitovoi viiny (analiz periodychnykh vydan Volyni). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*. 2014. 3(121): 29-32 [in Ukrainian].
[Мосієнко О. Пропаганда в умовах Першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Вип. 3(121). Київ, 2014. С. 29—32].
17. Lavrenko, O. Svit "svoikh" i "chuzhykh" v rosiiskomu suspilstvi v roky Pershoi svitovoi viiny. Dnipro, 2023 [in Ukrainian].
[Лавренко О. Світ «своїх» і «чужих» в російському суспільстві в роки Першої світової війни. Дніпро, 2023. 220 с.].
18. Kyriienko, O. Tsenzura v Ukraini. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 10. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Кириєнко О. Цензура в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 10. Київ, 2013].
19. Reient, O., Serdiuk, O. Persha svitova viina i Ukraina. Kyiv, 2004. 472 p. [in Ukrainian].
[Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 472 с.].
20. Herasymov, T. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia. Vinnytsia, 2017. 436 p. [in Ukrainian].
[Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія. Вінниця, 2017. 436 с.].
21. Bevziuk, Ye., Kotliar, O. Imperska ideolohiia yak pryntsymp modernizatsii informatsiinoho seredovyshcha. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia «Istoriia»*. 2022. 1(46): 128-139 [in Ukrainian].
[Бевзюк Є., Котляр О. Імперська ідеологія як принцип модернізації інформаційного середовища. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 1(46). Ужгород, 2022. С. 128—139].
22. Reient, O. Vid Romanovykh do Putina: kryvave rozluchennia Ukrainy z Rosiiskoiu imperiieiu i Persha svitova viina yak yoho tryher. *Na peretyni epokh: Persha svitova viina: fenomenolohiia, heopolitychni ta humanitarni naslidky, istorychna pamiat: Mizhnar. nauk. konf., prysviachena 110-i richnytsi pochatku Velykoi viiny 1914—1918 rr., Chernivtsi, 27—28 veresnia 2024 r.: Materialy i tezy dopovidei*. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2024. 20-28 [in Ukrainian].
[Реєнт О. Від Романових до Путіна: криваве розлучення України з Російською імперією і Перша світова війна як його тригер. *На перетині епох: Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять: Міжнар. наук. конф., присвячена 110-ї річниці початку Великої війни 1914—1918 рр., Чернівці*

- 27—28 вересня 2024 р.: *Матеріали і тези доповідей*. Наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. С. 20—28].
23. Lysenko, O. *Chy neobkhidna dlia rozv'iazannia "ukrainskoho pytannia" III svitova viina? Na peretyni epokh: Persha svitova viina: fenomenologhiia, geopolitychni ta humanitarni naslidky, istorychna pamiat: Mizhnar. nauk. konf., prysviachena 110-i richnytsi pochatku Velykoi viiny 1914—1918 rr., Chernivtsi, 27—28 veresnia 2024 r.: Materialy i tezy dopovidei*. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2024. 10-19 [in Ukrainian].
- [Лисенко О. Чи необхідна для розв'язання «українського питання» III світова війна? *На перетині епох: Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять: Міжнар. наук. конф., присвячена 110-й річниці початку Великої війни 1914—1918 рр., Чернівці, 27—28 вересня 2024 р.: Матеріали і тези доповідей*. Наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. С. 10—19].

Надійшла / Received 12.02.2025

Kateryna BILA

Doctor of Philosophy (History), Junior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the 19th and Early 20th Centuries,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
katerynamelnychuk92@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

IMPERIAL MILITARY PROPAGANDA MEASURES TO FORM A “CULT OF WAR” IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIA DURING THE WORLD WAR I

The aims to examine the fundamental principles, content, and consequences of the formation of the “cult of war” in the Ukrainian provinces during World War I. **Methodological background.** The research integrates historical and psychological methods. The application of the principle of historicism made it possible to analyze the issue within the context of the complex socio-political transformations of the early 20th century. The analysis of manipulation techniques, mass media psychology, mechanisms of mass consciousness formation, and suggestive influence allowed for an understanding of the specific methods propagandists used to shape public perception and behavior. **Scientific novelty.** This study reveals the cult of war as a system of beliefs and convictions based on the glorification of war, its perception as inevitable, and even as a higher mission. The research explores the principles by which the cult of war was constructed in the Russian Empire during World War I, namely, the glorification, sacralization, and romanticization of war. The study traces how the manipulation of meanings led to shifts in perception: the purpose of war was substituted by its mission, and charity was replaced by self-sacrifice. **Main results.** During World War I, the Russian Empire was an aggressor and an invader, so the state propaganda machine laid its main emphasis on the justification of its military aggression in public opinion. The development of the cult of war was based on several key aspects closely connected with the Empire's state ideology — a theory of official nationalism. The war, viewed through its romanticization, glorification, and sanctification, was presented as a holy mission that approves violence and sacrifices. The cultural rituals, religious motifs, and glorification of heroic deeds reinforced this attitude, creating an illusion of the Empire's moral right and the necessity of war. This means that the war was regarded not only as one of the means of political struggle but also a moral obligation of every Empire resident, with sacrifice and obedience as a meaning of life.

Keywords: *military propaganda, information campaign, news media, Ukrainians, Russian Empire, World War I.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.042>
УДК 001.8:323.25(477)“1946/1947” (Л. Каганович)

Юрій ШАПОВАЛ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
(Київ, Україна)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Філіп СЛАВЕСКИ

доктор історії,
старший викладач російської / радянської та історії Східної Європи,
Дослідницька школа соціальних наук,
Австралійський національний університет (Канберра, Австралія)
Filip.Slaveski@anu.edu.au
<https://orcid.org/0000-0003-4209-0641>

ГОЛОД 1946—1947 рр.

В УКРАЇНСЬКІЙ РСР: МІСІЯ Л. КАГАНОВИЧА

Мета полягає у виявленні причин і наслідків відрядження Л. Кагановича до УРСР у березні 1947 р. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, системності, історичної біографістики та контент-аналізу джерел. **Наукова новизна.** Спираючись на документи партійних і державних установ, а також на архівні джерела комуністичної спецслужби, автори уникають однобічного підходу до досліджуваної проблеми, прагнуть відтворити реалістичну картину подій, пов'язаних із повоєнним радянським «голодом переможців». **Висновки.** Голод 1946—1947 рр. продемонстрував, що політика пізнього сталінського режиму стосовно села поглибила його злиденність, виявлену під час війни, а реакція на засуху 1946 р. зробила значний внесок у розвиток голоду. Символом і конкретним проявом цього стала поява в Укра-

---

Цитування: Шаповал Ю., Славескі Ф. Голод 1946—1947 рр. в Українській РСР: місія Л. Кагановича. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 42—59. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.042>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

їнській РСР у березні 1947 р. одного з найвпливовіших сталіністів — Л. Кагановича. Він очолив КП(б)У і ключовими завданнями його місії стало забезпечення, попри злидений стан селянства, виконання плану хлібозаготівель, а також контроль управлінських якостей М. Хрущова. Останній наважився просити продовольчу допомогу, що породило у Кремлі сумніви в його здатності виконувати вимоги центру та викликало підозри в тому, що М. Хрущов занадто піддається «місцевим впливам». Л. Каганович дійсно координував заходи з примусового вилучення хліба у селян для виконання планів хлібозаготівель. Водночас ситуація змусила його стати на позицію М. Хрущова, і вони разом звернулися з проханням про допомогу для голодуючої України, продемонструвавши відчайдушність становища та складність реагування держави на голод.

Ключові слова: УРСР, посуха, голод, Сталін, Каганович, Хрущов, хлібозаготівлі, суспільно-політичний і соціально-економічний тоталітарний лад.

Голод 1946—1947 рр. занадто довго замочувався. Навіть коли табу на всі радянські голоди зняли, першочергова увага істориків і широкої громадськості була приділена подіям 1932—1933 рр. та «великому терору» 1937—1938 рр. На сьогодні опубліковано лише дві фундаментальні наукові монографії про голод 1946—1947 рр., автори яких прагнуть охопити максимально широкий спектр питань. У 1996 р. з'явилася праця В. Зими «Голод у СРСР 1946—1947: походження й наслідки» [1], а через тринадцять років — американського професора Н. Генсона [2].

Серед вітчизняних досліджень слід відзначити невелику монографію В. Кириченка й С. Тимченка [3], а також студювання регіональних аспектів повоєнного голоду [4]. Звісно, не варто забувати про те, що саме українські історики стали першими, хто ще за існування СРСР почав писати про «голод переможців» [5, с. 260—270]. Було проведено велику роботу щодо оприлюднення документів. Тут можна згадати публікації О. Веселової¹, О. Бажана [6, с. 152—160] та багатьох інших дослідників. Важливий збірник документів про повоєнний голод було видано 1993 р. в Молдові².

Слід сподіватися, що дослідження триватимуть. Стосується це й місії Л. Кагановича в повоєнній УРСР. Професор Бірмінгемського університету Е.А. Піс у своїй книжці «Залізний Лазар: Політична біографія Лазаря Кагановича» називає перебування його в радянській Україні з березня по грудень 1947 р. «інтермедією» [7, с. 240]. Це поняття походить від латинського «intermedius» («проміжний, середній») і має кілька значень. В літературі воно вживається для позначення переходу між частинами основного сюжету чи дії. В довгій і насиченій політичній біографії Л. Кагановича його повоєнна діяльність в УРСР напевно виглядає короткою історією. Попередня його «інтермедія» була трохи довшою: в 1925—1928 рр. він очолював ЦК КП(б)У. Обидва рази цей партійний функціонер виконував цілком конкретні місії. Перший раз це була організація підтримки політичної лінії Й. Сталіна, боротьба з антисталінською опозицією й реалі-

¹ О. Веселова (1939—2005 рр.) була також співаторкою колективної монографії, яка охоплювала три голоди, включаючи й події 1946—1947 рр. (див.: Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр.: Злочини проти народу. Київ; Нью-Йорк, 2000).

² Голод в Молдове, 1946—1947: Сб. док. Кишинёв, 1993.

зація політики коренізації / українізації. Не можна забувати і про відрядження Л. Кагановича до України наприкінці 1932 р., коли він став одним із ключових архітекторів Голодомору та масової чистки партійно-державної номенклатури³.

По війні Л. Каганович знов опинився в республіці. Пояснення цього передусім у рішеннях пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся 21—26 лютого 1947 р. і де мали розглянути підготовку нової партійної програми. Але Й. Сталін додав до порядку денного 4-й пункт «Питання підйому сільського господарства». Доповідь «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період» доручили заступникові голови Ради міністрів СРСР А. Андрєєву. Він говорив про те, що як тільки стало зрозуміло, що Воронежська, Курська, Орловська, Тамбовська області, а також деякі регіони України й Молдавії постраждали від посухи, Й. Сталін порушив питання про продовольчу та фуражну допомогу колгоспам із державних резервів, про допомогу тракторами й усім необхідним.

Проте документи свідчать, що реальність була дещо іншою. Московський центр насамперед звернув увагу на УРСР, вважаючи, що там не все гаразд із хлібозаготівлями [8, с. 216—217]. Це було відображено у прийнятій після пленуму спеціальной ухвалі про «зміцнення партійної та радянської роботи» в республіці.

М. Хрущов, який із 1938 р. очолював ЦК КП(б)У, а з 1944 р. одночасно й уряд УРСР, був одним із вірних сталіністів. Сільському господарству він приділяв серйозну увагу впродовж усього свого перебування в республіці, тобто до кінця 1949 р. Добре засвоїв іронічну аксіому для всіх партійних лідерів України: головні проблеми виникають через два питання — хліб та «націоналізм» (підозри в «українському націоналізмі» чи навіть у локальному патріотизмі). ЦК КП(б)У за період хлібозаготівель 1946 р. ухвалив понад десять постанов. А проте Кремль щось не влаштувало в діяльності М. Хрущова.

З офіційних повідомлень неможливо було зрозуміти, в чому саме полягало невдоволення московського керівництва. 4 березня 1947 р. в республіканських газетах з'явилася інформація про пленум ЦК КП(б)У, котрий відбувся напередодні, 3 березня. Повідомлялося, що в його роботі взяли участь член політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович і секретар ЦК ВКП(б) М. Патолічев⁴. Пленум визнав недоцільною практику поєднання посад урядового й партійного керівників, ухвалив рішення «затвердити першим секретарем ЦК КП(б) України тов. Кагановича Л.М. з тим, що тов. Хрущов М.С. залишається головою Ради міністрів УРСР» [9]. Було ухвалено також постанову про невідкладні заходи щодо під-

³ Докл. див.: Шаповал Ю.І. Л.М. Каганович на Україні. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 62—74; № 10. С. 117—129; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932—1933 рр. За ред. В. Василюва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.

⁴ Патолічев Микола Семенович (1908—1989 рр.) — партійний і державний діяч. У серпні 1947 — липні 1950 рр. перший секретар Ростовського обкому й міськкому ВКП(б). Із червня 1950 до липня 1956 рр. перший секретар ЦК Компартії Білорусії. В 1956—1958 рр. заступник, перший заступник міністра закордонних справ СРСР, у 1958—1985 рр. міністр зовнішньої торгівлі СРСР.

готовки до весняної сівби 1947 р. в колгоспах, МТС, радгоспах, одноосібних селянських господарствах⁵.

Л. Каганович давно знав М. Хрущова, їхні стосунки були дружніми. Не переривалися вони й під час війни з нацистською Німеччиною. Тепер же дещо змінилося. У своїх спогадах Л. Каганович писав: «Хрущов, як мені здалося, прийняв рішення ЦК про звільнення його від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У з образою» [10, с. 488].

Можна додати, що для М. Хрущова це була не лише образа, а й знак втрати довіри з боку Й. Сталіна. Один із хрущовських біографів оцінював заміну його як «головного комуніста» УРСР на Л. Кагановича так: «Звичайно, для нього це був серйозний ляпас, проте ніякого невдоволення Хрущов не виявляв, чудово розуміючи, що все залежить від Сталіна» [11, с. 68]. На те, що М. Хрущов «проковтнув» образу, вказує у своїх мемуарах і сам Л. Каганович, пригадуючи слова того при зустрічі в Києві: «Дуже радий, що саме вас призначили першим секретарем» [10, с. 566]. Вочевидь М. Хрущов добре знав стиль роботи Л. Кагановича, котрий міг із будь-якої господарської проблеми зробити політичну. Ось чому в нього виникло передчуття можливих драматичних наслідків щодо себе.

М. Хрущову та іншим керівникам УРСР довелося мати справу з найважчим періодом у житті українського села — зовсім нещодавно закінчилася війна. На кінець 1945 р. в республіці було 27 500 колгоспів, 784 радгоспи, 1277 МТС. Їх стан був украй слабкий. Проте вже у січні 1946 р. політбюро ЦК КП(б)У розглядало спеціально питання «Про перебіг хлібозаготівель по областях Української РСР». І це не випадково, оскільки потрібно було за всяку ціну виконувати план хлібозаготівель.

Московське керівництво формувало економічно необґрунтовані плани. Сам М. Хрущов це розумів. У своїх мемуарах він напише: «План установлювався вольовим методом, хоча у пресі та в офіційних документах він “пояснювався” науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що буде вироблено, а з того, скільки можна отримати у принципі, вибити з народу в засіки держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим усе закінчиться, важко було передбачити» [12, с. 8].

Ще 1945 р. в багатьох колгоспах вилучили майже все, включно з фуражем та посівними фондами. Тому не було чим забезпечувати трудовні колгоспникам. Того року для видачі на трудовень планували у середньому по 400 г зерна, хоча й цього селяни не отримали [13, с. 15].

У березні 1946 р. НКДБ УРСР направив до ЦК КП(б)У уривки з листів сімей військовослужбовців. В одному з цих (перлюстрованих військовою цензурою в лютому того року) листів з Одеської обл. мовилося: «Михайло, ми працюємо в колгоспі й доводиться сидіти голодними без хліба, без борошна, без крупи. Якщо ти підеш просити в колгоспі допомоги, кажуть: “Треба працювати”, а коли

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 736. Арк. 4—10.

відпрацюєш, носом крутять, не дають нічого. Це не життя, а мука»⁶. В іншому, з Херсонщини, зазначалося: «В нас 656 трудоднів, але на них нічого не дали. Я вже була в районі, там мені сказали: “Нехай колгосп допомагає”, а в колгоспі посилаються на район... Нам далі так жити неможливо. Батька вбито, ти з 1944 року в армії, мати хвора, а допомоги ніякої не отримуємо»⁷.

У лютому 1946 р. союзний уряд дав колгоспам південних областей продовольчу позику 16 325 т зерна [13, с. 15]. Втім суттєво це не покращило ситуацію в колгоспах — зерна не вистачало. До всього додалися проблеми з тваринництвом і тягловою силою. Дослідники зазначають, що на кінець 1945 р. у сільському господарстві УРСР (як і в інших регіонах Радянського Союзу) ситуація була несприятливою, вона вимагала перегляду аграрної політики. Треба було відмовитися від подальшого форсованого розширення посівних площ без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів, переглянути заготівельну політику та насамперед зменшити обсяги обов'язкових поставок, підвищити заготівельні ціни (вони були символічними), посилити матеріальну зацікавленість колгоспників, ліквідувати «зрівнялівку», збільшити асигнування у сільське господарство, відмовитися від адміністративного втручання у справи колгоспів, перейти від екстенсивного до інтенсивного розвитку [13, с. 16].

У Москві на всі ці потреби не звертали уваги, а Київ мав планувати розширення посівних площ і «підвищувати врожайність», як цього вимагав центр. Усе це позначилося на постанові Ради міністрів УРСР «Про державний план розвитку сільського господарства України на 1946 р.».

Слід згадати про урізання присадибних ділянок колгоспників. Накладення надмірних державних податків на землю, на кожну свійську тварину, на кожне дерево призвело до вирубування садів, вирізування худоби. Крім поставок сільськогосподарської продукції потрібно було виконувати плани обов'язкової підписки на державну позику, що мала примусовий характер і поглинала до 40 % прибутку селян, знижуючи й без того жебрацький рівень існування. Життя та праця були повністю регламентовані: люди не мали паспортів, не могли залишити сіл без дозволу, за важку працю фактично не отримували платні. Була ще одна велика проблема. У вересні 1946 р. підготували постанову Ради міністрів СРСР про скорочення розмірів підсобних господарств. На думку радянських функціонерів, ці розміри були в незаконний спосіб збільшені. Сотні тисяч гектарів землі відібрали в колгоспників і повернули колгоспам [14, с. 12—13].

Ситуацію ускладнили несприятливі погодні умови. Зима 1945—1946 рр. у більшості районів була малосніжною, з частими відлигами, а квітень, травень і червень стали найбільш посушливими за п'ятдесят попередніх років. У липні пройшли дощі, але встановилася висока температура повітря: 31—36°C, у серпні навіть до 39°C [13, с. 18]. Багато посівів загинули. В райони й господарства

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ (далі — ГДА СБУ, Київ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0566. Арк. 272.

⁷ Там само. Арк. 272 зв.

скеровували велику кількість «уповноважених», котрі мали «наводити порядок». Але адміністративний тиск не допомагав. Терміни посівної кампанії затягувалися, а замість відсутніх тракторів держава навіть змушувала селян використовувати як тягло корів. Більшість колгоспників були проти цього⁸.

Із лютого 1946 р. з'явилися свідчення про продовольчі труднощі. Це фіксувалося в документах органів держбезпеки й відбивалося в листах, які надходили на ім'я М. Хрущова⁹. У мемуарах він сам згадував таке звернення від одного з голів колгоспів, котрий писав про виконання плану хлібозаготівель і про те, що «віддали все, нічого не залишивши». При цьому цей голова висловлював надію, що «партія й держава нас не забудуть та прийдуть на допомогу» [12, с. 9]. За словами М. Хрущова, він знав, що дописувач «обманюється. Адже я не міг нічого зробити, за всього свого бажання, бо коли хліб здається на державний приймальний пункт, я не владний розпоряджатися ним, а сам змушений благодати залишити якусь кількість зерна, якого ми потребували. Щось нам дали, але мало» [12, с. 9].

У липні 1946 р. керівники низки областей звернулися до Києва з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель для господарств у регіонах, де посуха була найсильнішою. Про це йшлося в довідці, підготовленій республіканськими господарськими органами для уряду УРСР¹⁰. Але Рада міністрів та ЦК КП(б)У затвердили план, котрий прийшов із Москви — 340 млн пудів хліба [13, с. 18]. Тоді ж, у липні, відбувся пленум ЦК КП(б)У, який вимагав безумовного виконання завдань. Тобто головним питанням став не порятунок селян, а вилучення зерна. 22 липня 1946 р. Москва збільшила норматив хлібозаготівель для УРСР до 362 млн 750 тис. пудів¹¹. Ніхто із республіканського керівництва не виступив проти.

Отже наслідки посухи посилювалися діями центральних московських органів, які, не зважаючи на конкретні умови та можливості, чинили тиск на партійно-державний апарат УРСР, вимагаючи за будь-яку ціну виконати обов'язкові плани хлібозаготівель. М. Хрущов, хоч і розумів причину проблем у сільському господарстві, діяв у той час за незмінним ритуалом. Коли восени 1946 р. голови колгоспів почали приховувати частину зерна, намагаючись урятувати бодай щось та ризикуючи бути засудженими як «шкідники» й «саботажники», він стимулював критику місцевого керівництва. Це, зокрема, підтверджувала постанова Ради міністрів УРСР від 4 жовтня 1946 р. Публікації республіканської преси, «підключеної» до цієї кампанії, можуть слугувати добрим джерелом для розуміння атмосфери, в якій проходили хлібозаготівлі.

Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалювали постанови щодо хлібозаготівель. Проте це не мало необхідного ефекту та не рятувало від тиску Москви. Адже без хлібного потоку з України зависала в повітрі програма зернової допомоги ев-

⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 914. Арк. 13—16.

⁹ Див., напр.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 582. Оп. 16. Спр. 3152. Арк. 10.

¹⁰ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3143. Арк. 66—69.

¹¹ Там само. Спр. 3144. Арк. 63.

ропейським державам, в яких розміщувалися гарнізони Червоної армії. Збіжжям допомагали навіть Франції, де Кремль розраховував у такий спосіб посилити свій політичний вплив. Відкрито про голод не говорили, але було оголошено про продовольчі проблеми через посуху. Це зробило можливою допомогу від Адміністрації Організації Об'єднаних Націй для відбудови (УНРРА; United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA), створеної країнами антигітлерівської коаліції в листопаді 1943 р.¹² У грудні 1945 р. до УНРРА приєдналась УРСР. Тоді почалася допомога в повоєнному відродженні, яка продовжилася під час голоду.

5 жовтня 1946 р. до Києва на ім'я М. Хрущова надійшла телеграма від Ради міністрів СРСР (а тоді її очолював Й. Сталін) із критикою та вимогами до керівництва різних областей і районів. Наголошувалося, що воно «все ще продовжує стояти осторонь від справи хлібозаготівель», не веде «необхідної боротьби за повне та своєчасне виконання державних планів заготівель», а «в низці випадків відбувається пряме укриття хліба від держави» [15, с. 86].

7 жовтня 1946 р. М. Хрущов надіслав листа заступникові голови радянського уряду А. Мікояну. Враховуючи, що багато колгоспів не можуть виконати план продовольчих культур, він просив дозволу приймати інші зернові, тобто здавати їх замість пшениці та жита¹³. Це прохання відхилили, а колгоспам і колгоспникам до повного виконання планів обов'язкових поставок заборонили торгувати збіжжям на ринках.

15 жовтня 1946 р. М. Хрущов написав листа тепер уже Й. Сталіну про хід хлібозаготівель та інших продовольчих культур в УРСР. Він повідомляв, що план виконано на 61 %, що «виявлено багато фактів осідання намолоченого хліба в колгоспах, приховування від держави окремими колгоспами намолоченого зерна у відходах, розкрадання хліба з токів колгоспів», а також повідомляв про заходи, що вживаються¹⁴. Республіканський очільник нічого не просив, доповідав, що кожні п'ять днів розглядаються питання хлібозаготівель по областях. Один із найкращих біографів М. Хрущова професор В. Таубман писав, що його герой у цьому листі «прохає знизити цифри поставок зернових» [16, с. 222]. Насправді лист не містив жодних прохань, але виразно свідчив про масштабність проблем, з якими доводиться мати справу. В Москві сприйняли це послання як спробу виправдатися, а головне — як свідчення недостатньої активності керівництва УРСР.

4 листопада 1946 р. М. Хрущов отримав розпорядження міністра заготівель СРСР Б. Двінського¹⁵ зі звинуваченням у невиконанні планів по продовольчих культурах. Він вимагав карати всіх, хто «гальмує заготівлі» [15, с. 116]. 26 листопада з Москви від Й. Сталіна та А. Жданова надійшла директива, адресована

¹² Докл. див.: Harder A. The Politics of Impartiality: The United Nations Relief and Rehabilitation Administration in the Soviet Union, 1946—77. *Journal of Contemporary History*. 2012. Vol. 47. No. 2. P. 347—369.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3731. Арк. 19.

¹⁴ Там само. Спр. 3659. Арк. 34—40.

¹⁵ Двінський Борис Олександрович (1894—1973 рр.) був наркомом, а потім міністром заготівель СРСР у 1944—1950 рр.

М. Хрущову й секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку¹⁶. Їх (як і керівників інших регіонів СРСР) звинувачували в тому, що вони «стали на шлях згортання хлібозаготівель». Містилася також вимога «покінчити з небільшовицьким ставленням» до виконання плану, покарати тих, хто «приховує хліб» [15, с. 127—128]¹⁷.

У багатьох колгоспах, у тому числі тих, що постраждали від посухи, весь хліб «під мітлу» здавали державі. А проте, за відомостями Міністерства заготівель СРСР, на 1 грудня 1946 р. річний план хлібозаготівель по країні було виконано на 76,9 %, а по УРСР — на 67 % [17, с. 8—9]. За таких обставин М. Хрущов наважився на непередбачуваний за наслідками крок. Він доручив підготувати документ для союзного уряду, в якому обґрунтовувалася необхідність запровадження карток (ішлося про кілька мільйонів) із централізованим забезпеченням для сільського населення. М. Хрущов мав сумніви в успіху, але його друзі в Москві (він не назвав, хто саме) переконували, що якщо він підпише цей документ на ім'я Й. Сталіна, той навіть не потрапить йому в руки, мовляв, «ми домовилися» з О. Косигінін¹⁸ (котрий тоді займався цими питаннями), і він-то й сказав, що «ось стільки-то мільйонів карток зможе нам дати» [12, с. 10].

Однак документ потрапив до «вождя», викликавши його гнів. М. Хрущов згадував про це: «Сталін надіслав мені брутальну, образливу телеграму, де говорилося, що я сумнівна людина: пишу записки, в яких доводжу, що Україна не може виконати держзаготівель і прошу величезну кількість карток для годування людей. Ця телеграма на мене вплинула вбивчо... Він уважав, ніби я піддаюся місцевому українському впливу, що на мене чинять такий тиск і я став мало не націоналістом, який не заслуговує на довіру» [12, с. 10—11].

Це М. Хрущов згадуватиме вже пізніше, а на початку 1947 р. йому довелося виправдовуватися перед Й. Сталінін. 6 лютого, тобто ще перед пленумом ЦК ВКП(б), який відбудеться 21—26 лютого та про який уже згадувалося, він написав листа у Кремль. Насамперед М. Хрущов констатував, що 1946 р. «хлібозаготівлі проводилися з великою напрутою, знадобилося застосування рішучих заходів стосовно осіб, які послаблювали увагу до хлібозаготівель»¹⁹. Неважко здогадатися, хто саме потрапив до кола таких «осіб»: це були насамперед місцеві керівники.

Й. Сталін не звик до такого стилю спілкування з очільниками союзних республік. Постійні констатації наявних проблем та прохання про допомогу драгували.

¹⁶ Коротченко Дем'ян Сергійович (1894—1969 рр.) — партійний і державний діяч, голова Ради народних комісарів УРСР (1938—1939 рр.), Ради міністрів УРСР (1947—1954 рр.), у 1954—1969 рр. голова Президії Верховної Ради УРСР і водночас заступник голови Президії Верховної Ради СРСР.

¹⁷ Ця телеграма є не лише у ЦДАГОУ, але й у ЦДАВО України (Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3731. Арк. 111).

¹⁸ Косигін Олексій Миколайович (1904—1980 рр.) — партійний і державний діяч. У квітні 1940 — березні 1953 рр. заступник голови Ради народних комісарів (Ради міністрів) СРСР. У жовтні 1964 — жовтні 1980 рр. голова Ради міністрів СРСР. З ім'ям О. Косигіна пов'язують нереалізовану економічну реформу, що могла б стати альтернативою майбутньому «застою».

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4029. Арк. 43.

В його очах це було свідченням того, що регіональний керівник вичерпує свій управлінський ресурс і не може ефективно впливати на ситуацію. Так виникли сумніви щодо здатності М. Хрущова впоратися з проблемами організації весняної сівби. Тож Й. Сталін вирішив скерувати до УРСР Л. Кагановича. Після лютогового пленуму ЦК ВКП(б) він у вузькому колі, за присутності самого М. Хрущова, оголосив про це, запитавши того щодо його ставлення. Звісно, відповідь була передбачувана. «Каганович, — наводив М. Хрущов у спогадах свою відповідь Й. Сталіну, — був секретарем ЦК КП(б)У, знає Україну. Звісно, Україна — це така країна, що там вистачить роботи не тільки для двох, а й на десятки людей» [12, с. 15].

Після приїзду до Києва Л. Каганович одразу опинився в атмосфері, що різко контрастувала з московськими номенклатурними реаліями. До нього надходила інформація МДБ про канібалізм, дистрофію, хвороби, нестачу продовольства, бандитизм тощо²⁰. Зріс і потік повідомлень про антирадянські настрої селян. Належало зважати на активний опір комуністичній владі з боку національно-визвольного руху, зокрема дії Української повстанської армії.

До слова, українські націоналісти прокоментували приїзд сталінських посланців в одній із летючок під назвою «Голодуючі»: «Сталін вислав на Україну катів — Кагановича і Патолічева, щоб прибрати до рук український нарід. Це означає, що винищення українського народу буде ще сильніше. Та ми не сміємо дозволити безкарно нищити селян, мусимо відповісти посиленою боротьбою»²¹. Зберігся ще один виразний коментар кадрових змін в УРСР. Це невелика брошура Чортківсько-Бережанської округи ОУН під назвою «Каганович знова в Україні...». В ній, зокрема, мовилося про нього: «Ця стара більшовицька гіена знову хоче наживатись на українській крові і багатствах України... Каганович приїхав в Україну, щоб “посилити керівництво партійною радянською роботою”, то значить скріпити терор в Україні і вернути Україні славу житниці СРСР, то значить ще ґрунтовніше і більш планово грабувати її»²².

М. Хрущов і Л. Каганович служили одній системі. Проте були певні нюанси. Другий надавав перевагу безжальним методам керівництва та був відомий своєю безумовною лояльністю до Й. Сталіна. При цьому досконало засвоїв, як і в яких формулюваннях належить інформувати центр. Натомість перший майже дванадцять років перебував на певній відстані від Кремля. В ролі «провінційного» функціонера він ясніше розумів, чим насправді була для «націоналів» сталінська держава. Добрим уроком для М. Хрущова стала й ненависть до комуністичного режиму, продемонстрована в Україні на початку війни з Німеччиною, естафета якої в повоєнний час перейшла до УПА. До певної міри це впливало на нього, зміцнювало переконання в необхідності змін, закладало основи його майбутньої (хоч і непослідовної) десталінізаційної «відлиги».

²⁰ Див., напр.: ГДА СБУ, Київ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 590. Арк. 38—39, 40—43, 61—63, 104—109, 203—204; Спр. 591. Арк. 53.

²¹ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 748. Арк. 35.

²² Державний архів Тернопільської обл. Ф. Р-3567. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 4—4 зв.

Документи свідчать, що Л. Каганович після його появи в березні 1947 р. в Києві насамперед прагнув продемонструвати рішучість і масштабність дій. М. Хрушов згадував, як він запропонував поїхати по областях, а коли поїздив по колгоспах, «переконався, що його посада першого секретаря багато чому зобов'язує: становище дуже важке, колгоспники хитаються від вітру, непрацездатні, виснажені голодом і мруть» [12, с. 16].

10 березня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило план сільгоспробіт на 1947-й рік, а вже 14 березня ухвалило документ зі стандартною назвою «Перевірка виконання постанови пленуму ЦК КП(б)У від 3 березня 1947 р. “Про невідкладні заходи щодо підготовки до весняної сівби в УРСР”». Це була перша частина назви, а у другій зазначалися конкретні області: Полтавська, Харківська, Сумська, Чернігівська, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська, Кіровоградська, Вінницька, Сталінська, Ворошиловградська, Кам'янець-Подільська, Житомирська, Ізмаїльська²³.

На засідання політбюро викликали перших секретарів обкомів. Кожен із них виступав, а Л. Каганович уважав за потрібне в певний спосіб коментувати ці виступи. Ось, наприклад, як він оцінив слова першого секретаря Полтавського обкому В. Маркова²⁴: «Ви повинні давати оцінку стану справи... Ви повинні були сказати, що такі галузі господарства у задовільному стані, а ось такі — в незадовільному... Довідка — це найбезвідповідальніший документ. Довідка — не доповідь. Доповідь повинна бути короткою. Ейнштейн написав свою знамениту теорію відносності на 10 сторінках, ваша доповідь може бути на 1—2 сторінках, а ви дали довідку, в якій є одні цифри. А де ж оцінка?... Так не годиться. Ви ж на політбюро ЦК... Ви підете звідси, а в мене в душі ви повинні посісти певне місце»²⁵.

Окрему увагу Л. Каганович звертав на охорону в колгоспах та радгоспах посівних матеріалів під час весняної сівби. З цього питання було ухвалено дві постанови — політбюро ЦК КП(б)У та Ради міністрів УРСР (14 й 18 березня 1947 р.)²⁶. Документи вимагали більш жорсткого покарання тих, хто наважиться взяти бодай мінімальну кількість зерна, навіть коли це зумовлювалося порятунком родини від голоду.

Чимало селян, рятуючись від голоду, намагалися перебратися на роботу до міст. За офіційними відомостями, чисельність наявного колгоспного населення УРСР (без західних областей, разом із непрацездатними) за 1946 р. зменшилася на 172 тис. — незважаючи на повернення з армії за цей час тисяч мобілізованих [17, с. 15]. Тому вже в березні 1947 р. Л. Каганович підписав листа до обкомів, райкомів партії, виконкомів обласних і районних рад. Партійно-радянські

²³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1103. Арк. 63—99; Спр. 1108. Арк. 57—59 зв.

²⁴ Марков Василь Сергійович (1905—1978 рр.) — партійний діяч. У лютому 1939 — жовтні 1941, вересні 1943 — травні 1945, жовтні 1945 — травні 1950 рр. очолював Полтавський обласний комітет КП(б)У.

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1103. Арк. 67—68.

²⁶ Там само. Спр. 1108. Арк. 68—72.

організації «на період робіт з обробки посівів та збирання врожаю» мали допомагати повертати цих селян²⁷. Керівникам підприємств, установ, організацій було заборонено приймати на роботу колгоспників, котрі не мали відповідних документів від правління своїх господарств.

Спрямовуючи Л. Кагановича в УРСР, Й. Сталін добре знав одну з ключових рис свого посланця — апріорно підозріливе ставлення як до близького оточення, так і, тим більше, до низових керівників (не говорячи вже про селян). Ще наприкінці 1932 р. його приїзд в Україну був пов'язаний із репресіями насамперед проти голів колгоспів, очільників райпарткомів та райвиконкомів. Це почало повторюватися й після його появи в УРСР у березні 1947 р. За вісім місяців того року в республіці змінилося майже 38 % секретарів райкомів партії, 64 % голів виконкомів, дві третини директорів МТС, понад 300 керівників колгоспів були притягнуті до кримінальної відповідальності [18, с. 284]. За 1946 і в першому кварталі 1947 рр. засудили 1312 голів колективних господарств, із них на 3 роки позбавлення волі — 513, на 5 років — 219, на 10 років — 112, 2 осіб було розстріляно [16, с. 10—11]. Звісно, цього разу масштаби репресій не були так широко закренені, як у 1930-х рр.

Л. Каганович не ускладнював причин голоду — для нього причиною були «шкідники» та «лібералізм» місцевих керівників. Нічого нового він не пропонував, а просто форсував те, що робилося й до його прибуття. Для організації хлібозаготівель та їх прискорення до колгоспів направлялися вповноважені районних, обласних партійних і радянських органів, групи працівників ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, міністерств сільського господарства та заготівель. Майже всі вони мали досвід початку 1930-х рр. у вилученні «надлишків» зерна з метою виконання планів. Фактично, це було заохочуване центром відродження попередніх жорстоких методів.

Певний час, включно з травнем 1947 р., чимало документів Л. Каганович підписував разом зі М. Хрущовим. Весняна сівба, а потім збирання врожаю — такими були дві основні теми. Йшлося насамперед про виконання визначених союзним центром планів. Як мовилося в одному з подібних документів, у справі проведення заготівель і виконання встановленого для кожної області нормативу «не братимуться до уваги жодні причини, хліб повинні заготовляти щодня по кожному колгоспу, радгоспу й селянському господарству такими темпами та в розмірах, які забезпечують дострокове виконання плану хлібозаготівель відповідно до зобов'язань, узятих перед товаришем Сталіним» [19, с. 21]. Отже позиція Л. Кагановича і М. Хрущова щодо примусового вилучення хліба у селян була солідарною.

Підписували вони разом й інші документи, а саме прохання про допомогу. Наприклад, у травні 1947 р. надіслали листа Й. Сталіну з проханням збільшити підтримку з харчуванням, указуючи, що, за даними Міністерства охорони здоров'я УРСР, станом на лютий було зареєстровано понад 300 тис. хворих на дистрофію. Керівники республіки просили про прийняття на пайкове постачання хлібом у сільських місцевостях додатково 636 тис. осіб, про збільшення «контингентів» дитячих будинків, про виділення 300 тис. продовольчих пайків для надання допо-

²⁷ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4871. Арк. 156.

моги хворим на дистрофію²⁸. Це була допомога й тим, хто взяв участь у весняній посівній, тобто відпрацював у колгоспах. У вересні 1946 р. 2,5 млн мешканців республіки позбавили хлібних пайків, а тепер ці пайки просили повернути.

Можна зустріти твердження, що Л. Каганович у 1947 р. працював «без колишньої енергії» [20, с. 147], і що він «уже не був тією вулканічною силою, якою був раніше» [7, с. 241]. «Енергія» та «вулканічна сила» Л. Кагановича в попередні роки зводилася до не дуже складної формули: для пояснення причин тієї чи іншої проблеми насамперед необхідно активно шукати «ворогів», «шкідників» чи їхніх «поплічників». Так було й цього разу. До всього додавався хамський стиль його роботи, від якого страждали навіть тодішні апаратники.

Як уже було зазначено, разом із Л. Кагановичем до УРСР приїхав М. Патолічев, який став секретарем ЦК КП(б)У з сільського господарства та заготівель. Л. Каганович із ним законфліктував. М. Хрущов згадував: «Він довів до такого стану Патолічева, що той прийшов до мене, коли ще лежав у ліжку... і скаржився: “Не можу я! Не знаю, як бути”» [12, с. 18]. Відтак М. Патолічев звернувся до Й. Сталіна з проханням відкликати його з республіки²⁹.

Ось ще один приклад — із першим секретарем Ворошиловградського обкому партії А. Гайовим³⁰. 11 липня 1947 р. він був серед запрошених на засідання політбюро ЦК КП(б)У. Збереглася стенограма цього засідання, в якій зафіксовано запитання Л. Кагановича до А. Гайового під час виступу: «Скільки днів триватимуть жнива?»³¹. Почувши, що збирання врожаю планується впродовж 20 днів, оскільки працюватимуть комбайни, Л. Каганович звинуватив А. Гайового в тому, що він «не по-більшовицькому» ставиться до роботи, адже «в рішенні пленуму ЦК записано для Ворошиловградської області збирання урожаю швидкісними машинами та вручну 10—12 днів»³². А. Гайовий пояснив, що раніше навряд чи можна впоратись. І тоді Л. Каганович перейшов до погроз: «От комісію призначимо, розслідуємо ваші дії, товаришу Гайовий. Який феодал знайшовся — скасовуватиме рішення пленуму ЦК! Отаманщини не буде у Ворошиловграді»³³.

М. Хрущову до певної міри поталанило: у травні 1947 р. він захворів на запалення легень і лише у вересні повернувся до роботи. Основний тятар спілкування та співпраці з Л. Кагановичем ніс у цей час заступник голови Ради міністрів УРСР Д. Коротченко³⁴. М. Хрущов був переконаний, що саме його хвороба допомогла

²⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4023. Арк. 210.

²⁹ Був відкликаний у липні 1947 р. й невдовзі очолив Ростовський обком партії.

³⁰ Гайовий Антон Іванович (1907—1962 рр.) — партійний діяч. Із листопада 1940 до вересня 1951 рр. очолював Ворошиловградський обласний комітет КП(б)У та одночасно до січня 1950 р. — перший секретар Ворошиловградського міського комітету КП(б)У.

³¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1104. Арк. 139.

³² Там само.

³³ Там само. Арк. 140.

³⁴ Д. Коротченко також був прибічником жорстких методів керівництва. Як згадував партійний і державний діяч О. Ляшко, коли в повоєнний час Д. Коротченко їздив по областях УРСР із перевітками, про нього казали: «Приїхав дід з ножем і мотузкою: кого різати»

Л. Кагановичу «розгорнути свою діяльність без огляду, тому що я його таки пов'язував: він змушений був зважати на мене... Він розгорнув шалену діяльність у двох напрямках: проти українських націоналістів та проти євреїв» [12, с. 18].

Ще з 1920-х рр. Л. Каганович звик до репресивного масштабу. 1947 р. сама лише сфера сільського господарства УРСР була для нього, схоже, «завузькою». Не випадково 10 червня 1947 р. з'явилася постанова політбюро ЦК КП(б)У «Повідомлення тов. Кагановича Л.М. про вказівки тов. Сталіна до проекту постанови ЦК КП(б)У “Про покращення ідейно-політичного виховання кадрів та про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології”». Якщо боротьба проти «безрідного космополітизму» не виходила за рамки тодішньої загальносоюзної юдофобської політики, то в пошуках «українського буржуазного націоналізму» меж не було.

Енергійно займаючись питаннями сільського господарства, Л. Каганович одночасно послідовно почав створювати враження, ніби в УРСР не лише у цій, а й у решті сфер життя несприятлива ситуація. І причина цього — «український націоналізм». На одній із нарад із першими секретарями обкомів партії він заявив, що «кожен випадок» невиконання планових завдань у промисловості та сільському господарстві розглядатиметься «як прояв українського буржуазного націоналізму» [21, с. 266—267]. Дедалі більшої сили набувала кампанія цькування українських митців, літераторів, учених.

Своєрідною інтродукцією до цієї кампанії стали згадки про роботу Л. Кагановича в республіці в 1920-х рр. Так, 2 вересня 1947 р. газета «Радянська Україна» надрукувала скорочену стенограму промови О. Корнійчука на пленумі правління Спілки письменників СРСР «Література Радянської України перед великим ювілеєм». Ось що, зокрема, говорив тодішній очільник республіканської письменницької організації: «Боротьба з буржуазним націоналізмом має в українській літературі свою велику та повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) та особисто товариша Сталіна більшовики України на чолі з Лазарем Мойсейовичем Кагановичем у 1926—1927 рр. розгромили “хвильовізм” — цю агентуру українського фашизму в літературі. Бацили хвильовізму дотепер де-не-де ще живуть у середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному зростанню нашої літератури. Боротьба з виявом націоналістичної ідеології залишається і тепер одним із найважливіших завдань української радянської літератури» [22].

15 вересня 1947 р. розпочався пленум Спілки радянських письменників України. Формально він розглядав питання виконання постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» та «Ленинград». Фактично це була спроба показати, що українська радянська література «заражена націоналізмом». Л. Каганович уважно стежив за роботою пленуму, а 19 вересня в будівлі ЦК КП(б)У він зустрівся з групою літераторів. На зустрічі був також М. Хрущов. Письменники, звинувачу-

ти, а кого вішати» (див.: Ляшко А. Груз памяти. Трилогія. Воспоминания. Кн. 2: Путь в номенклатуру. Киев, 1997. С. 104).

³⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4511. Арк. 37, 59, 62—64.

чені в «націоналізмі», змушені були «покаятися»³⁶. Але Л. Кагановичу цього мало. 7 жовтня він ініціював постанову політбюро ЦК КП(б)У «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” та “Ленинград”»³⁷.

27 листопада 1947 р. в газеті «Радянська Україна» з’явилася велика редакційна стаття «За ідейну чистоту, більшовицьку партійність української радянської літератури». В ній засуджувалися «нові спроби впровадити в літературу українського народу націоналістичну отруту» [23]. Носіями такої «отрути» було оголошено, зокрема, письменників М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка та ін. А далі йшли такі пасажі: «Чому їхні порочні твори друкувалися нашими видавництвами, нашими журналами? Чому порочність цих творів не одразу була викрита нашою критикою? Чому для викриття порочності цих творів знадобилося спеціальне втручання Центрального комітету КП(б)У та особисто товариша Л.М. Кагановича?» [23].

Л. Каганович розпочав підготовку пленуму ЦК Компартії України з порядком денним: «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У» [24, с. 280]. Історія підготовки цього зібрання ще не аналізувалася детально. Проте деякі свідчення сучасників дають підстави вважати, що Л. Каганович надавав йому важливого значення. Так, один із колишніх партійних керівників розповідав одному з авторів цієї статті, що було підготовлено список осіб, котрі підлягають репресіям в УРСР. Л. Каганович поїхав із цим списком у Москву, до Й. Сталіна, але останній зупинив репресивну активність свого посланця.

26 грудня 1947 р. пленум ЦК КП(б)У «у зв’язку з переходом тов. Кагановича Л.М. на роботу заступника голови Ради міністрів СРСР» звільнив його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У [25]. Її знову обійняв М. Хрущов, а Раду міністрів УРСР очолив Д. Коротченко.

Перед цим, у жовтні 1947 р., М. Хрущов, Л. Каганович та вповноважений Міністерства заготівель СРСР з Української РСР В. Калашников³⁷ доповіли Й. Сталіну, що «колгоспи, радгоспи й селянські господарства УРСР виконали план здачі хліба державі на 100,3 %» [8, с. 298]. А далі повідомляли: «Задача хліба державі триває» [15, с. 298].

Насправді аналіз п’ятиденних відомостей уповноваженого по УРСР з Міністерства заготівель СРСР, які надсилалися до ЦК КП(б)У, союзного уряду, органів державної статистики, показує, що станом на 10 жовтня 1947 р. план хлібозаготівель виконали на 94,2 %. Замість запланованих 460,9 млн держава отримала 425,1 млн пудів зерна [19, с. 20]. Характерно й те, що на наступну після рапорту п’ятиденку план знизили. Але його все одно вдалося виконати на 98,8 %, тобто держава отримала в 1947 р. 431,5 млн пудів замість запланованих після зниження 445 млн [19, с. 20].

³⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 1083. Арк. 52—54.

³⁷ Калашников Василь Дмитрович (1904—?) — радянський функціонер. Докладна інформація про нього відсутня.

Про втрати від голоду в рапорті не йшлося. Тим часом у східних, а також в Ізмаїльській і Чернівецькій областях у 1946 р. померли 282 тис. осіб, у 1947 р. — понад 520 тис. [13, с. 29]. І це лише ті випадки, які зареєстрували загси в УРСР. Багато людей загинули за межами республіки, дорогою на Кубань, до Закавказзя, у Середню Азію.

Якщо порівнювати місію Л. Кагановича з місією О. Косигіна, відправленого Й. Сталіним у лютому 1947 р. до Молдавської АРСР, можна побачити різницю. О. Косигін реагував на вельми складну ситуацію у забезпеченні продовольчої допомоги «тим, хто потребує», як мовилося в його телефонограмі до Москви, тобто голодуючому населенню³⁸. Л. Каганович також займався цими питаннями. Але його завдання, повноваження, статус були значнішими, ніж у О. Косигіна. Диктувалося це не лише роллю та місцем республіки у виробництві зерна, а й значенням УРСР у союзній державі. Звичайно, Л. Каганович, як і М. Хрущов, не був знавцем проблем сільського господарства. Однак для Й. Сталіна він став важливим політичним експертом з українських питань, розвіявши сумніви «вождя» щодо того, чи не потрапив М. Хрущов під вплив місцевих українських діячів та чи не піддався дії «націоналізму».

Як уже зазначалося, архіви зберегли спільні прохання Л. Кагановича та М. Хрущова щодо продовольчої допомоги республіці та разом підписані звернення до Москви з інших питань. З іншого боку, коли з травня 1947 р. збільшився потік записок у центр від особисто Л. Кагановича, Й. Сталін звернув на це увагу й перервав притаманну його посланцеві «викривальну» активність. Із цього приводу він навіть спеціально телефонував М. Хрущову, який сприйняв це як повернення довіри з боку Кремля: «Його дзвінок був для мене відповідним сигналом. Це покращувало мій моральний стан: я відновлювався як повноправний, а не лише за назвою, член політбюро ЦК ВКП(б)» [12, с. 19].

* * *

Підбиваючи підсумки, насамперед слід констатувати, що пізній сталінський режим використав трагічні обставини для наступу на суспільство. Конкретним підтвердженням цього стала діяльність Л. Кагановича в УРСР у 1947 р. Його основним завданням було забезпечення виконання плану хлібозаготівель, а також аналіз й оцінка управлінських якостей М. Хрущова. Останній наважувався просити продовольчу допомогу, що у Кремлі породило сумніви в його здатності виконувати вимоги центру, а також підозри, що М. Хрущов занадто піддається «місцевим впливам». Упродовж березня — грудня 1947 р. взаємини між Л. Кагановичем і М. Хрущовим були складними та напруженими, оскільки вони опинилися у ситуації прихованого суперництва і взаємної недовіри. Хоча формально другий і залишався в керівництві, перший мав більший контроль над партійними справами. Водночас ситуація змусила Л. Кагановича разом зі М. Хрущовим звертатися до Й. Сталіна з проханням про допомогу для голодуючої України.

³⁸ Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 82. Оп. 2. Д. 965. Л. 109.

Чимало аспектів історії голоду 1946—1947 рр. ще потребують уваги, а з-поміж них і місія Л. Кагановича у березні — грудні 1947 р. Аналіз документів дозволяє оцінити цю місію як етап у повоєнному посиленні контролю центру над УРСР, особливо в контексті боротьби з українським національним рухом і проведення сталінської економічної політики. Загалом місія Л. Кагановича підтвердила, що радянське керівництво не змінило своєї політики щодо республіки: пріоритет влади, ідеології та централізації залишався вищим за соціальні потреби й національні особливості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Zima, V.F. *Golod v SSSR 1946—1947 gg.: proiskhozhdenie i posledstviya*. Moscow, 1996 [in Russian].
[Зима В.Ф. Голод в СССР 1946—1947 гг.: происхождение и последствия. Москва: ИРИ РАН, 1996].
2. Ganson, N. *The Soviet Famine of 1946—47 in Global & Historical Perspective*. New York, Palgrave, 2009.
3. Kyrychenko, V.M. & Tymchenko, S.M. *Holodne povoienne lykholittia. Zaporizhzhia, 1996* [in Ukrainian].
[Кириченко В.М., Тимченко С.М. Голодне повоєнне лихоліття. Запоріжжя, 1996].
4. Horburov, K.Ye. *Holod 1946—1947 rr. na terytorii pivdnia URSR*. Mykolaiv, 2006 [in Ukrainian].
[Горбуров К.Є. Голод 1946—1947 рр. на території півдня УРСР. Миколаїв, 2006].
5. Kozhukalo, I.P. 1946—1947 rr.: nevidomyi holod. *Marshrutamy istorii*. Comp. Yu. Shapoval. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1990 [in Ukrainian].
[Кожукало І.П. 1946—1947 рр.: невідомий голод. *Маршрутами історії*. Упор. Ю. Шаповал. Київ: Політвидав України, 1990].
6. Bazhan, O.H. *Dokumenty pro holod 1946—1947 rr. v Tsentralnomu derzhavnomu arkhivi hromadskykh obiednan Ukrainy. Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Бажан О.Г. Документи про голод 1946—1947 рр. в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2008].
7. Rees, E.A. *Iron Lazar: A Political Biography of Lazar Kaganovich*. Anthem Press, 2012.
8. *Komunistychna partiia Radianskoho Soiuzu v rezoliutsiiah i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK. T. 6*. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1980 [in Ukrainian].
[Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 6. Київ: Політвидав України, 1980].
9. *Povidomlennia pro plenum TsK KP(b)U. Radianska Ukraina. 04.03.1947* [in Ukrainian].
[Повідомлення про пленум ЦК КП(б)У. *Радянська Україна*. 04.03.1947].
10. Kaganovich, L.M. *Pamyatnye zapiski rabocheho, kommunisto-bolshevika, profsoyuznogo, partiynogo i sovetско-gosudarstvennogo rabotnika*. Moskva: Vagrius, 1996 [in Russian].
[Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва: Вагриус, 1996].
11. Shevelev, V.N. *N.S. Khrushchev. Rostov-na-Donu, 1999* [in Russian].
[Шевелев В.Н. Н.С. Хрущёв. Ростов-на-Дону, 1999].
12. Khrushchev, N.S. *Vremya. Lyudi. Vlast: Vospominania v 4 kn. Kn. 2*. Moscow, 1999 [in Russian].
[Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4 кн. Кн. 2. Москва, 1999].

13. Makoviichuk, I.M. & Pyliavets, Yu.H. Holod na Ukraini u 1946—1947 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1990. 8 [in Ukrainian].
[Маковійчук І.М., Пилиявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946—1947 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 8].
14. Slaveski, F. *Remaking Ukraine after World War II: The Clash of Local and Central Soviet Power*. Cambridge, 2021.
15. Holod v Ukraini, 1946—1947: Dokumenty i materialy. Kyiv; New York, 1996 [in Ukrainian, in Russian].
[Голод в Україні, 1946—1947: Документи і матеріали. Упоряд. О.М. Веселова. Київ; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996].
16. Taubman, U. *Khrushchev*. 2 ed. Moscow, 2008 [in Russian].
[Таубман У. Хрущев. Пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой. 2-е изд. Москва, 2008].
17. Volkov, I.M. Zasukha, golod 1946—1947 gg. *Istoria SSSR*. 1991. 4 [in Russian].
[Волков И.М. Засуха, голод 1946—1947 гг. *История СССР*. 1991. № 4].
18. *Ukraine v epitsentri protystoiannia svitovykh system (1939—1990)*. Kyiv: Akadempriodyka, 2021 [in Ukrainian].
[Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939—1990). Київ: Академперіодика, 2021].
19. Perkovskiy, A.L. & Pyrozhhkov, S.I. Demografichni vtraty narodonaselennia Ukrainskoi RSR u 40-kyh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1990. № 2 [in Ukrainian].
[Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2].
20. Medvediev, R. & Khmelynskiy, P. Ostannii iz stalinskoho ototchennia: Lazar Kahanovych na tli epokhy. *Vitshyzna*. 1990. № 5 [in Ukrainian].
[Медведев Р., Хмелинський П. Останній із сталінського оточення: Лазар Каганович на тлі епохи. *Вітчизна*. 1990. № 5].
21. Sharoval, Yu.I. *Ukraine 20—50-kyh rr.: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv: Naukova dumka, 1993 [in Ukrainian].
[Шаповал Ю.І. Україна 20—50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993].
22. Korniiichuk, O. Literatura Radianskoi Ukrainy pered velykym yuvileiem. *Radianska Ukraina*. 02.09.1947 [in Ukrainian].
[Корнійчук О. Література Радянської України перед великим ювілеєм. *Радянська Україна*. 02.09.1947].
23. Za ideinu chystotu, za bilshovytsku partiinist ukrainskoi radianskoi literatury. *Radianska Ukraina*. 27.11.1947 [in Ukrainian].
[За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури. *Радянська Україна*. 27.11.1947].
24. XXII siezd KPSS. 17—31 oktyabrya: Stenograficheskij otchet. Moscow, 1962. 1 [in Russian].
[XXII съезд КПСС. 17—31 октября: Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1962. Т. 1].
25. Povidomlennia pro plenum TsK KP(b)U. *Radianska Ukraina*. 27.12.1947 [in Ukrainian].
[Повідомлення про пленум ЦК КП(б)У. *Радянська Україна*. 27.12.1947].

Надійшла / Received 16.03.2025

Yurii SHAPOVAL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow, Department of the Theory and History of Political Science,
I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Filip SLAVESKI

Doctor of History, Senior Lecturer in Russian / Soviet and East European History,
Research School of Social Sciences (RSSH),
Australian National University (Canberra, Australia)
Filip.Slaveski@anu.edu.au
<https://orcid.org/0000-0003-4209-0641>

THE FAMINE OF 1946—1947 IN UKRAINIAN SSR:
L. KAGANOVICH'S MISSION

The purpose is to identify the causes and consequences of L. Kaganovich's secondment to the Ukrainian SSR in March 1947. **The methodological basis** is the principles of historicism, systematics, historical biography, and content analysis of sources. **The scientific novelty** lies in the fact that the authors, relying on documents of party and state institutions, as well as archival sources of the communist security services, avoid a one-sided, biased approach to the problem under study, and strive to recreate a realistic picture of events related to L. Kaganovich's mission to Ukrainian SSR during "the famine of the victors", that is, the post-war Soviet famine. **Conclusions.** The famine of 1946—1947 demonstrated that the late Stalinist regime's policies toward the countryside exacerbated its wartime destitution and its response to mass drought in 1946 contributed greatly to the development of famine. A symbol and concrete manifestation of this was the appearance in Ukrainian SSR in March 1947 of one of the most influential Stalinists, L. Kaganovich. He headed the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks) and the key tasks of his mission were to ensure the implementation of the grain procurement plan despite the poor position of the peasantry, as well as monitoring N. Khrushchev's managerial qualities. The latter dared to ask for food aid, which raised doubts in the Kremlin about his ability to fulfill the demands of the centre and suspicions that N. Khrushchev was too susceptible to local influences. L. Kaganovich did coordinate measures to forcibly seize grain from the peasants to fulfill the grain procurement plans. At the same time, however, the situation forced L. Kaganovich to side with N. Khrushchev's position, and together they appealed for aid for starving Ukraine, demonstrating how desperate the situation was and complexities of the state's role in contributing to but also alleviating famine.

Keywords: *Ukrainian SSR, drought, famine, Stalin, Kaganovich, Khrushchev, grain procurement, socio-political and socio-economic totalitarian system.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.60>

УДК 94(477):930.2+94(470+571):316.7+316.752:32(470+571)+94(477):327(470)

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

ukr2ww@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Тетяна ПАСТУШЕНКО

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

tetianka_p@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

«ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА» У «ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ» ЯК РАДЯНСЬКО- РОСІЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛЬНИЙ ПРОЄКТ

Мета — проаналізувати практики вшанування перемоги над нацизмом у Другій світовій війні як елемент колоніальної політики Російської Федерації, котра використовує історичну пам'ять для легітимізації власного експансіонізму щодо пострадянських держав, зокрема України. **Методологія.** Дослідження базується на міждисциплінарному підході, який поєднує концепти історичної політики, соціальної психології, постколоніальних студій і політології. Використано методи критичного дискурс-аналізу, порівняльного аналізу історичних наративів та контент-аналізу офіційних комеморативних практик в Україні й Росії. **Наукова новизна.** Узагальнено інтерпретації культу «Великої Перемоги» та міфу «Великої Вітчизняної війни» як елементи російського колоніального проєкту, спрямованого

Цитування: Лисенко О., Пастушенко Т. «Велика Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» як радянсько-російський колоніальний проєкт. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 60—80. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.060>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

на збереження контролю над пострадянським простором через символічне домінування. Показано, що формування «победобесія» стало інструментом мобілізації російського суспільства та виправдання агресії проти України. **Основні результати.** Встановлено, що криза ідентичності в Росії на рубежі ХХ—ХХІ ст. спричинила конструювання нового історичного міфу, де «Велика Перемога» стала ядром колективної пам'яті й політичного самоствердження. За час правління В. Путіна цей міф отримав статус національної ідеї, що легітимізує як внутрішню репресивну, так і зовнішню агресивну політику. Натомість в Україні практики пам'яті трансформувалися в бік деміфологізації радянського нарративу, складання плюралістичного пам'яттєвого простору та поступового відходу від святкування 9 травня на користь європейських форм комеморації. Таким чином, день перемоги над нацизмом з інструменту «інтеграції» пострадянського простору в російську імперську матрицю перетворився на символ опору російському неоімперіалізму.

Ключові слова: «Велика Перемога», «Велика Вітчизняна війна», Друга світова війна, комеморативна політика, «победобесіє», колоніальний дискурс, російсько-українська війна.

Друга світова війна залишається однією з найважливіших подій ХХ ст., а пам'ять про неї продовжує формувати політичний та культурний ландшафт наших міст, впливати на державний святковий календар, мову повсякдення і світової дипломатії. Водночас пам'ять про минулу війну залишається джерелом конфліктів, об'єктом маніпуляцій, політичної інструменталізації й міфологізації.

Події Другої світової по-різному фіксувалися та актуалізувалися в історичній пам'яті народів. Демократичні держави Заходу засудили злочини нацизму й фашизму, перевели мнемонічні практики в емоційно стримане русло та в переважно науковий дискурс. Радянська тоталітарна держава перетворила подієве полотно найбільшої воєнно-політичної драми ХХ ст. на головний історичний міф «Великої Вітчизняної війни», що став ідентифікаційним кодом, консолідаційною субстанцією радянського, а тепер і російського суспільства. Для України пам'ять про ту війну залишається темою для суспільних дискусій, адже різні категорії та етнічні групи її учасників і свідків мали свій відмінний досвід. Більше того, в контексті сучасної війни Росії проти України міф «Великої Вітчизняної» (та «Великої Перемоги» як її стрижневий елемент) набув більш виразних рис колонізаторської політики.

Цього року минає вісім десятиліть від переможного завершення війни проти нацистської Німеччини та її союзників. Напередодні чергової пам'ятної дати знову виникає одне з основних питань, яке завжди турбувало українське суспільство: яким має бути поєднання святкування й жалоби, тріумфу і травми? В контексті прямої воєнної агресії Росії проти нашої держави й використання Москвою риторики та аналогій із Другою світовою війною для виправдання цього нападу такі питання набувають особливої актуальності. У цій статті проаналізуємо еволюцію культу «Великої Перемоги» у СРСР та в Російській Федерації, зміни в культурі пам'яті й нарративах про Другу світову в Україні від початку 1990-х рр., а також стратегії використання святкових заходів, символіки, політики пам'яті про війну проти нацизму. В такий спосіб прагнемо додати історичної глибини нашому розумінню нинішньої ситуації в Україні, запропонувати більш диференційований погляд на історію та політику пам'яті.

Для осмислення глибоких механізмів і технологій інструменталізації важливих історичних подій варто звернутися до теоретичних аспектів цієї проблеми. Основою для цього дослідження стали студії колоніалізму й російського імперіалізму. Для нас важливі думки Ф. Фанона, Е. Саїда [1—3] про те, що культурні наративи зміцнювали імперіалістичні ідеології, а колонізатор виправдовує своє панування над колонізованими тим, що нібито приніс їм матеріальний, соціальний, культурний прогрес. Колонізація не лише експлуатує ресурси, але й дегуманізує своїх суб'єктів, створюючи глибоку кризу ідентичності серед колонізованих. Тому так важлива мовна та культурна незалежність у процесі деколонізації, необхідність децентралізації історичних наративів [4].

Хоч у центрі уваги постколоніальних досліджень перебуває переважно європейський колоніалізм, експансіоністська політика Російської імперії також залишається у фокусі полідисциплінарних студій [5—8]. Росія тривалий час розширювалася, поглинаючи прилеглі території, а ідеологія «принесення цивілізації» неросійському населенню давала моральне виправдання колонізації, відповідаючи загальноєвропейським тенденціям XIX ст. О. Еткінд додав до сучасних імперських студій поняття «внутрішньої колонізації» [9].

СРСР офіційно відкидав імперіалізм. Однак, як показує у своєму дослідженні Т. Мартін [10], а також Ф. Гірш [11], радянська система зберегла ключові імперські структури та ієрархічну політику щодо народів й етнічних груп, хоч і залучала до управління місцеві національні еліти. Керуючись концепцією поселенського колоніалізму, Б. Касимбекова та А. Чокобаєва показують, як радянська політика примусової асиміляції й переміщення населення віддзеркалювала практики традиційних колоніальних держав [12]. Цей аналіз ставить під сумнів уявлення про те, що СРСР був просто «багатонаціональною державою», натомість наголошує на його сутності як імперії, що встановлювала контроль над територіями та різними етнічними й національними групами.

Після розпаду Радянського Союзу керівництво Російської Федерації продовжує застосовувати неоімперські стратегії для збереження впливу на колишні республіки. О. Мотиль ще 2001 р. передбачив повернення Росії до авторитаризму й початок воєн за територіальне відновлення СРСР [13]. Академічні історичні дослідження російського неоімперіалізму особливо пожвавилися після захоплення Кримського півострова та початку війни проти України. А. Гріґас показує, як Москва використовує економічний, військовий і політичний примус для збереження свого впливу на пострадянському просторі, що є віддзеркаленням спадкоємності з минулими імперськими стратегіями. Цей процес дослідниця називає реімперіалізацією й поділяє його на етапи або траєкторії: «м'яка сила», гуманітарна політика, політика щодо «співвітчизників», паспортизація, інформаційна війна, «захист», анексія [14]. Як саме діє ота «м'яка сила», як російські еліти формують історичні наративи для виправдання експансіоністської політики дослідив С. Плохій [15—16]. Т. Снайдер зосередився на інформаційній війні та визначив тактику пострадянської Росії як форму «інформаційного імперіалізму», де дезінформація й політична дестабілізація слугують інструментами для збереження впливу на колишні респуб-

ліки та навіть на західні демократії [17]. Г. Шарафутдінова показала роль імперської ностальгії, почуття історичної тягlosti з радянським і царським минулим у формуванні внутрішньої й зовнішньої політики путінського режиму [18]. Детальний огляд історії радянського імперіалізму представлено в дослідженні В. Гриневича, зокрема маловідомим є факт обговорення цього питання у середовищі російських та українських більшовиків у 1920-х рр. [19]. Після початку повномасштабної агресії тема імперіалізму вийшла на новий рівень дискусії. Зокрема Б. Касимбекова й Е. Марат пояснюють, як сучасна російська експансія виправдовується у західній академічній науці за допомогою антиколоніальної риторики [20].

Отже теоретичні підходи студій колоніалізму, імперіалізму вказують на важливе місце культурної й інформаційної політики в просуванні та збереженні колоніальної влади. До таких важливих культурних практик належать святкові церемонії, меморіальна політика загалом. Адаже пам'ять, або традиція передається наступним поколінням не текстуальним шляхом, а через ритуали [21, с. 158]. Одночасно свята й ритуали є також засобом здійснення політики та інтеграції людей до суспільства. День перемоги над нацизмом, який відзначається 9 травня в Росії та майже всіх колишніх республіках СРСР, залишається одним із небагатьох радянських свят, котре до недавнього часу продовжували активно відзначати й в Україні. Соціологічні опитування, проведені у квітні 2010 р., показували, що на той момент 58 % респондентів уважали цей день великим святом [22]. Популярність його зумовлена глибоким емоційним зв'язком населення з трагічними подіями Другої світової війни та величезними втратами, яких зазнала в ній Україна. У цій статті ми спробуємо показати феномен «Великої Перемоги» як колоніального проекту, що використовується для зміцнення російського впливу на пострадянські країни та увічнення версії історичної пам'яті, яка маргіналізує «неросійський» погляд на Другу світову.

Джерельною базою дослідження стали результати заходів із вивчення пам'яті, меморіального простору та святкових церемоній, присвячених війні проти нацистської Німеччини. Сплеск нових практик пам'яті, символів, оповідей у трикутнику Росія — Україна — Білорусь від 2005 р., а особливо після подій зими 2013—2014 рр., захоплення Криму, початку війни на сході України, викликав значне зацікавлення гуманітаріїв, ставши темою кількох міжнародних проєктів. Найперше це «Пам'ять на війні: культурна динаміка в Польщі, Росії та Україні», який здійснювався під керівництвом О. Еткінда в Кембриджському університеті 2010—2013 рр. [23]. За його підсумками побачило світ тематичне видання [24]. «Історія та діалог в Україні: Документаційний проєкт про 9 травня» реалізувався з ініціативи німецького історика Й. Гельбека 2014 р. в Києві, Одесі, Харкові, Львові, Донецьку. Наступного року його учасники приєдналися до більш масштабного міжнародного проєкту «Перемога — свобода — окупація: Військові меморіали церемонії пам'яті, присвячені 70-й річниці закінчення Другої світової війни в постсоціалістичній Європі», в рамках якого фахові дослідження проводилися у двадцяти містах Східної Європи та Росії [25—26]. Завдання двох останніх проєктів полягало в тому, щоб завдяки зовнішнім спостереженням і коротким інтерв'ю з'ясувати у присутніх на церемоніях їхнє ставлення до свята й місць пам'яті.

«Велика Перемога» як об'єднуючий та ієрархічний наратив

У СРСР інтерпретація війни почала набувати імперських рис від перших днів нацистської агресії у червні 1941 р. Потреба морально-політичної мобілізації радянського суспільства на відсіч нападнику спричинила активне продукування міфологем та історичні апеляції до «героїчного минулого Росії». В екстремальних умовах, коли комуністичний режим опинився на межі існування, це вважалося не просто придатним, а й ефективним інструментом соціально-ментальної інженерії.

Німецький дослідник М. Шульце Вессель, характеризуючи тогочасну ситуацію, простежив заходи, які, на його думку, сприяли подоланню ворожнечі й розривів між царською імперією та «революційним сьогоденням» [27, с. 210—213]. Першим таким маркером він вважає усталення дефініції — «Велика Вітчизняна», явно запозиченої з імперських часів, а саме з війни проти Наполеона¹. Згодом вказану конотацію доповнили тезою про те, що СРСР своєю «жертвовною боротьбою» «захистив світ від коричневої чуми». У промові на військовому параді 7 листопада 1941 р. Й. Сталін заявив: «На вас дивиться весь світ як на силу, здатну знищити грабіжницькі полчища німецьких загарбників. На вас дивляться уярмлені народи Європи, які потрапили під іго німецьких загарбників, як на своїх визволителів. Велика визвольна місія випала на вашу долю. Будьте ж гідними цієї місії!» [29, с. 39—40]. У такій площині слід розглядати й апеляцію до мілітарної героїки минулого. В тій самій промові радянського керманіча йшлося: «Нехай надихає вас у цій війні мужній образ наших великих предків — Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна, Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова! Нехай осінить вас переможне знамено великого Леніна!» [29, с. 40]. Таке поєднання прізвищ підкреслювало спадкоємність військових традицій самодержавної та більшовицької імперій.

Опосередкованими доказами того, що імперська традиція відроджувалася в нових формах і міфах, стало поновлення в радянській армії офіцерсько-генеральських звань, погонів, запровадження нагород на честь полководців Суворова, Ушакова, Кутузова, Нахімова, Олександра Невського (орден Богдана Хмельницького також слід трактувати у відповідному ключі). Орден і медаль Святого Георгія стали прототипом радянського ордена Слави. Колодка медалі «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» мала муарову стрічку, яка відтворювала кольори російської медалі «За хоробрість» (Георгіївська). Саме її кольори — чорний та помаранчевий — стали прототипом так званої «георгіївської стрічки», яка перетворилася на основний мілітаристський маркер у сучасній Росії. Відродження імперської традиції також символізувала й «нормалізація» відносин із Російською православною церквою.

Переконливим свідченням оформлення великодержавної ідеологічної матриці та реальної політики сталінської верхівки став тост під час урочистого прийому

¹ Див. також: [28].

у Кремлі на честь командування Червоної армії 24 травня 1945 р., коли «вождь» проголосив своєрідну ієрархію народів СРСР: «Я п'ю, перш за все, за здоров'я російського народу тому, що він є найвидатнішою нацією з усіх націй, котрі входять до складу Радянського Союзу. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не тільки тому, що він керівний народ, але й тому, що він має ясний розум, стійкий характер і терпіння» [29, с. 196]. Позиціонування російського народу як особливого в до того розмитій формулі «братерської сім'ї радянських народів» указувало на кардинальну трансформацію курсу не тільки у внутрішній, а й у зовнішній політиці.

У багатонаціональній державі домінуючий наратив «Великої Вітчизняної війни» підкреслював лідерство Москви, героїзм російського народу, центральну роль Червоної армії, що фактично применшувало внесок і жертви неросійських народів та республік. Особливо це очевидно щодо жертв Голокосту, коли євреїв «заховали» під неологізмом «цивільне радянське населення». Певні національності були звинувачені у «співпраці» з нацистами (кримські татари, чеченці, прибалтійські народи) та зазнали масових репресій, а не вшанування пам'яті. Українці у цьому концепті були фактично поділені на «хороших» і «поганих». Ті, хто боровся в лавах Червоної армії проти нацизму, отримали право називатися «великим українським народом», а постраждале від війни цивільне населення України в радянському наративі представлялося як жертви «німецько-фашистських загарбників» [27, с. 212]. Натомість учасників національно-визвольного руху затаврували ганьбою як «німецько-фашистських буржуазних націоналістів», а пізніше «бандерівців» (на перших порах останній термін означав просто прибічників революційної фракції ОУН на чолі з С. Бандерою, згодом так почали називати, й не лише в Росії, українців як «пособників нацизму»²). Саме визначення «Великої Перемоги» як центрального елементу оповіді про війну виключало і «стирало» страждання тих, хто був депортований або маргіналізований сталінською політикою.

Концепт про «вирішальну роль» російського народу підтримувався також колоніальним поглядом на СРСР як на «Росію», що побутував на Заході. Хоч масштаби страждань в Україні та Білорусії були чи не найбільшими серед радянських республік, уся територія їх зазнала окупації і спустошення, та у західній оптиці вони зазвичай фігурували під вивіскою «Росії», не потрапляючи в поле зору дослідників [24, 34—35].

Водночас, на думку М. Еделе, наратив про «Велику Вітчизняну війну» мав і кілька сильних сторін [36]. По-перше, СРСР був очевидною жертвою, зазнавши нападу та ставши головним гравцем в антигітлерівській коаліції. Величезною ціною, але Радянському Союзу вдалося перемогти. Таким чином як позитивна історія жертв і доблесті міф «Великої Вітчизняної» мав ту перевагу, що значною мірою дійсно відображав історичну реальність та розповідав історію, якою могла пишатися не лише радянська держава, а й вагома частина радянсько-

² Про «бандерівців» і радянську «мову ненависті» див. докл.: [30—33].

го населення [24, с. 14; 36, с. 6]. Наратив війни став інструментом згуртованості, об'єднуючи різні національності під прапором «спільної перемоги» та водночас посилюючи російське домінування в межах СРСР.

Екскурс у святкування 9 травня

У своїх спогадах колишні червоноармійці й загалом очевидці радянських часів зазвичай згадують про святкування Дня перемоги у вигляді щорічного параду та ходи ветеранів центральними вулицями міст і сіл [26, с. 120]. Хоча насправді традиція цього свята формувалася довгий час, а військові паради взагалі проводилися радше як виняток. Історія 9 травня у СРСР та пострадянських країнах на сьогоднішній момент досить добре вивчена [25, 37—39]. До загальних праць про особливості відзначення в Україні належать публікації учасників уже згаданих меморіальних проєктів [26, 40—42]. Українські автори зосереджуються на вивченні локальної динаміки святкування [43, с. 58—128], наприклад у Харкові [44—45] чи Донецьку [46—47], або на подіях у коротких хронологічних межах [48], а також розглядають сценарії цього свята в діахронічній ретроспективі [49].

Вшанування Дня перемоги умовно можна розділити на три періоди. Перший починається 8 травня 1945 р., коли указом Президії Верховної Ради СРСР 9 травня було оголошене «Днем усенародного торжества — святом Перемоги»³. Від грудня 1947 до травня 1965 рр. воно не мало статусу вихідного дня, але саме у цей час було започатковано традиції покладання квітів до пам'ятників Невідомому солдату, запалювання біля нього «вічного вогню», зустрічей школярів з учасниками війни. Від квітня 1965 р., коли 9 травня отримало статус вихідного дня, і до розпаду СРСР тривав другий період — розквіт культу «Великої Перемоги» у «Великій Вітчизняній війні» як найвищого досягнення радянського суспільства. Третій триває зараз і характеризується трансформацією святкових церемоній 8—9 травня у пострадянських і постсоціалістичних країнах.

Сценарій відзначення 9 травня у СРСР складався з воїнських почестей загиблим і вшанування живих. У Києві, наприклад, від 1965 р. залишався в незмінному вигляді офіційний церемоніал покладання квітів до обеліску Слави, на могилу Невідомого солдата, до інших пам'ятників, пов'язаних із війною. У цей день, або напередодні, проходили врочисті збори представників органів влади за участі ветеранів війни, на вулицях організовували колективні частування «солдатською кашею», виступали самодіяльні та професійні артисти, а ввечері відбувався святковий салют. Лише в окремих випадках День перемоги над нацизмом відзначали проведенням військових парадів. У Москві вони відбувалися тричі: в ювілейні 1965, 1985, 1990 рр. [26, с. 109]. В радянському Києві такі паради проходили 1965 і 1990 рр. Інколи в роки круглих дат на Хрещатику проводилися демонстрації ветеранів, мітинги або військово-спортивні вистави на стадіоні (1975, 1985 рр.) [26, с. 109]. Загалом упродовж радянського часу характер святкування змінювався, і у

³ Див.: URL: <http://base.garant.ru/198106/#friends#ixzz3wMQduQJ7>

брежневський період, зокрема, почало з'являтися дедалі більше розважально-споживацьких елементів [44, с. 153]. Натомість в європейських традиціях комеморації 8 травня робився наголос на скорботі, вшануванні (релігійні служби) пам'яті про полеглих рідних. Центральним елементом радянської святкової системи залишалися чергові річниці «Великої Жовтневої соціалістичної революції» 7 листопада та «Міжнародний день солідарності трудящих» 1 травня — саме тоді щорічно проводилися військові паради та масові демонстрації [37]. Таким чином День перемоги до певної міри конкурував зі «старими» святковими датами й не мав універсального значення в радянському святковому календарі [45]. Але поступово у спогадах очевидців відбулося певне зміщення всіх радянських демонстрацій в один «парад на День перемоги» [26, с. 120].

Водночас існували неформальні традиції відзначення. 9 травня, особливо в пізньорадянську пору, стало пам'ятним днем для мільйонів родичів і друзів загиблих на війні. В Україні полеглих ушановували на кладовищах під час великодніх поминальних днів, які часто збігаються з 9 травня. Таку народну традицію зобразила на своїй картині «Безсмертя» (1973 р.) художниця Т. Голембієвська. Ще одна традиція: покладання квітів молодятами до монументів радянським воїнам. Сильний емоційний зв'язок між родинними, колективними спогадами про війну пояснює той феномен, що й після розпаду СРСР у колишніх республіках продовжували відзначати 9 травня на державному та індивідуальному рівнях.

Пострадянська Росія й мілітаризація Дня перемоги

Розпад СРСР призвів до поступових змін культурного ландшафту, до переосмислення святкових дат і церемоній. У Російській Федерації відбулася інкорпорація Дня перемоги до національного святкового календаря як найбільш значущої події в історії, осердя національної свідомості. Соціологи зазначають неухильне зростання символічної ваги цієї події в російському суспільстві, особливо після приходу до влади В. Путіна [49]. Пам'ять про «Велику Вітчизняну війну» виявилася зручним механізмом для того, аби посилити почуття спільності на всьому пострадянському просторі за допомогою меморіальних акцій та публічних видовищ, як от хода «Безсмертного полку» [42]. Поступово свято перемоги в Росії набувало ознак карнавальної культури, перетворюючись на військово-патріотичний «перформанс», який навіть отримав характерну назву «победобесія» (рос. «победобесие») ⁴. Вшанування «солдата-переможця» перетворилися на міфічний культ войовничих предків, уособленням якого стало будівництво головного храму російської армії [50]. Власне, і саме створення цієї внутрішньої квазірелігії «Великої Перемоги» стало своєрідною компенсацією нібито недостатнього, на думку росіян, зовнішнього визнання ролі Росії у Другій світовій війні.

⁴ Автор терміна священник Г. Митрофанов, котрий таким чином відреагував на події, пов'язані з відзначенням 2005 р. у РФ 60-ліття перемоги СРСР у війні.

За часів правління В. Путіна День перемоги також використовувався для просування неоімперської ідеології. Йдеться не просто про свято, що легітимізувало владу (як за періоду Л. Брежнєва). На 2015 р. було розроблено доволі послідовну лінію щодо історії «Великої Вітчизняної війни» в рамках «позитивного» націоналістичного нарративу для РФ [36]. Цей переосмислений нарратив складається з трьох міфів: про силу, про страждання, про визволення [51]. Перший покликаний представити Росію та її лідерів як впливових світових гравців і підтримувати почуття гордості, що бере свій початок від ідеї «великої держави». Концепт сили займає надзвичайно важливе місце в російській суспільній свідомості. Потреба «належати до великої держави» часто виступає головною причиною ностальгії за радянськими часами. В опитуванні «Левада-Центру» 2012 р. таку відповідь обрали 51 % респондентів (для порівняння: в 1999 р. 29 %) [51, с. 81]. Це тісно пов'язане з відчуттями дезорієнтації та приниження, характерними для 1990-х рр., і прагненнями «відновити велич Росії», надзвичайно поширеними серед мешканців цієї країни. Саме тому однією з основ путінської ідеології став образ держави, котра «встає з колін». Відповідно, російська ідеологія перемоги 1945 р. зосереджувалася на тому, що джерелом її була «воля росіян» і «сильна держава», а не інші об'єктивні фактори, як-от нещадне використання у війні людських та матеріальних ресурсів радянських республік, допомога союзників по антигітлерівській коаліції. Ще один наслідок ідеології «сильної держави» — відновлення її кордонів, повернення до часу найбільшого територіального розширення СРСР після перемоги у Другій світовій війні.

Страждання — ще один елемент міфу про «Велику Вітчизняну». Ціною перемоги стала загибель мільйонів громадян, але ці жертви були «недаремними», адже «Сталін виграв війну» та «відбудував велику державу» [51, с. 82]. Виправдання жертв заради «перемоги» або іншої мети — це крок до геноциду, воєнних злочинів. З іншого боку, нарратив про «жертву» став важливим інструментом «м'якої сили» Росії на пострадянському просторі (мовляв, це «наші спільні жертви в ім'я перемоги») та на Заході (вимога вдячності й ушанування «полеглих російських солдатів») [42, с. 322—324].

Логічним продовженням став міф про «визволення світу» від нацизму, що слугував реабілітації культу авторитарної держави. Основна догма цього міфу: «ми врятували весь світ, тож нам усі винні, а ті, хто у цьому сумнівається, — невдячні фашисти» [51, с. 83]. Наслідком стали звинувачення в бік Заходу в тому, що він нібито заперечує «Велику Перемогу» [42, с. 324—325], а в бік країн постсоціалістичного та пострадянського простору (особливо України) — в недостатній повазі.

Т. Снайдер, указуючи на базові для російського нарративу про «Велику Перемогу» твердження (про силу, про народну волю, про страждання, про «боротьбу з фашизмом»), переконливо довів, що це ознаки фашистської ідеології. Важливим інструментом цієї ідеології виступає, як не дивно, антифашистський нарратив, який має автоматичний характер самовиправдання і схвалення агресивної війни та злочинів проти людства («За часів Путіна слово “фашист” (або “нацист”) означає просто “вибраний мною ворог, якого потрібно знищити”. Ці терміни в офі-

ційному російському вжитку сьогодні є просто мовою ненависті») [52]. Ці інформаційні прийоми Москва активно використовувала для протидії будь-яким спробам України вийти з російської сфери впливу. Ще 2004 р. учасників масових протестів та нову українську владу почали таврувати «фашистами», а кремлівська ідея боротьби з «геноцидом», що нібито вчинявся на Донбасі (2014 р.), або «денацифікації України» (2022 р.) стали прямим відлунням нарративу про «Велику Вітчизняну війну» та «Велику Перемогу» з метою виправдання агресії [16].

День перемоги в Україні

Пам'ять про Другу світову війну в Україні стала одним із головних пунктів суперечок у суспільстві [53]. Після розпаду СРСР почався процес «націоналізації пам'яті», який призвів до формування різного бачення донедавна спільної історії. Відбулася часткова інкорпорація радянського міфу «Великої Вітчизняної війни» до української моделі національного минулого, яка мала амбівалентний характер. З одного боку, на державному рівні та у суспільстві почалося відкрите вшанування жертв сталінізму, Голокосту, діячів ОУН та УПА, з іншого ж — продовжували зберігатися традиції відзначення 9 травня й дат, пов'язаних із війною. На заході України чи не в кожному місті або селі з'явилися символічні кургани, монументи в пам'ять про національні військові формування часів Першої і Другої світових воєн, включно з ОУН, УПА, їх лідерами, насамперед С. Бандерою [54]. Одночасно на початок 2000-х рр. було встановлено абсолютну більшість пам'ятних знаків і меморіалів на місцях масових поховань жертв Голокосту [55].

З іншого боку, в Україні продовжували відзначати День перемоги та решту «радянських дат», пов'язаних із війною. Але тепер до цих урочистостей приєднувалися учасники, про яких раніше не згадували: колишні військовополонені, в'язні концтаборів, жертви нацизму. З відзначенням перемоги почали «конкурувати» інші важливі дати, як День незалежності, вшанування пам'яті жертв Голодомору та Голокосту, геноциду ромів, сталінських репресій, депортацій кримських татар і жителів Західної України, учасників визвольних змагань 1917—1921 рр., Української повстанської армії. А. Портнов такий плюралізм меморіальної політики за каденцій президентів Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка назвав імпровізацією («Пошуки стратегії, яка легітимізувала б нову незалежну Україну та її пострадянську еліту, не провокуючи при цьому національних, мовних та / або релігійних конфліктів, і весь час орієнтуючись на Росію, — це була імпровізація») [53, с. 233]. Відсутність єдиного загальнонаціонального суспільного консенсусу щодо радянського минулого, на думку дослідника, часто виступала не стільки чинником розколу, скільки стабілізаційним фактором. Адже це була водночас перепона для відвертої монопольної інструменталізації минулого на службі тієї чи іншої політичної сили.

І все ж деякі політики активно використовували історичні нарративи як інструменти поділу, а не консенсусу. Історичні (також мовні) теми відігравали роль ідеальних маркерів політичних відмінностей. Крім того російська влада просу-

вала теми «фашизму», «злочинів та колабораціонізму українських націоналістів», одночасно контролюючи «належне» вшанування в Україні «Великої Вітчизняної війни». Так, подібно до Росії, 2000 р. Верховна Рада ухвалила закон, в якому нормативно закріплювалася незмінність святкових заходів на 9 травня⁵. Від 2005 р. до символіки Дня перемоги в Україні додалася «георгіївська стрічка»⁶. Як самодостатній елемент пропагандистської кампанії цей геральдичний елемент уперше було використано в Росії того ж 2005 р. як протиставлення успішній символіці «Помаранчевої революції» — стрічці відповідного кольору. За кілька років «георгіївська» стала найбільш упізнаваним імперським символом і своєрідною «статтею експорту» меморіальних практик до Дня перемоги, способом підтримки та просування російської ідентичності на пострадянському просторі [24, с. 399—420]. У 2011 р. було навіть законодавчо закріплено використання під час урочистостей червоного полотнища — копії «прапора Перемоги», який належало встановлювати поряд із державним⁷.

Поступово під впливом активізації російських святкувань офіційний сценарій загальнодержавного відзначення 9 травня в Україні почав включати ходу ветеранів центральними вулицями. В Києві в ній брали участь президент В. Ющенко, представники уряду й Верховної Ради. За часів В. Януковича День перемоги був позначений проведенням військового параду у столиці, а також в Одесі, Севастополі, Керчі, інших містах. Причому в київському дійстві поряд із кількома тисячами українських вояків Хрещатиком крокували дві сотні військовослужбовців із Росії та Білорусі⁸. У 2011—2013 рр. почали організовувати військово-історичні театралізовані шоу, в яких брали участь активісти громадських організацій та ветерани війни. Наприклад, 2012 р. в Луганську пройшла акція «Стрічка пам'яті — символ перемоги, що зв'язав покоління». Майже 6 тис. школярів й учнів обласного військового ліцею тримали «георгіївську стрічку», що розтягнулася вулицями міста на 15 км, об'єднавши головні меморіали. Майорили червоні знамена, прапори з символікою Партії регіонів, натомість жодного державного стяга на акції не було⁹. Загалом для пострадянської України характерна фрагментація святкового ландшафту та його політизація. У 2013 р. в Києві після офіційної церемонії свої демонстрації провели ліві партії під радянськими гаслами й символікою. Натомість представники де-

⁵ Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» від 20.04.2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14#Text>

⁶ Про цей символ див. докл.: Пастушенко Т.В. Георгіївська стрічка. *Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А—Я*. Київ, 2021. С. 150—152.

⁷ Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років” щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» від 21.04.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3298-17#Text>

⁸ Снігур О. Мінлива прапорність. *Україна молода*. 12.05.2010. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1651/378/58261/>

⁹ День Победы по-лугански: георгиевская лента, флаг ПР и красные флаги. *Radio Свобода*. 08.05.2012. URL: <https://argumentua.com/novosti/den-pobedy-po-luganski-georgievskaya-lenta-flag-pr-i-krasnnye-flagi>

мократичної опозиції влаштували окрему церемонію покладання квітів до могили Невідомого солдата¹⁰. В Донецьку центральним святковим дійством того року стало масове (2 тис. людей) виконання головної «переможної» пісні¹¹, а у Дніпропетровську відбулися військовий парад і хода «Безсмертного полку»¹². Натомість у Львові міська влада взагалі заборонила проводити масові публічні акції на День перемоги¹³. Т. Журженко солідарна з думкою А. Портнова, що такий «плюралізм» свідчив про нездатність конкуруючих груп досягти компромісу або монополізувати символічні (й матеріальні) ресурси для закріплення своєї версії минулого. Крім того, для українських президентів відзначення Дня перемоги фактично перетворилося на демонстрацію ступеня їх лояльності до Москви [56], а геополітична боротьба за гегемонію на пострадянському просторі маскувалася під конфлікт історичних наративів про війну та описувалася мовою війни [44].

Російсько-українська війна та День перемоги в Україні

Після «Революції гідності» Росія перейшла до збройної агресії проти України. Історична символіка Другої світової війни стала чітким маркером для протидіюючих сторін. Узимку 2013—2014 рр. учасники протестів використовували державний символ — прапор України, а також червоно-чорне знамено Організації українських націоналістів. Основною символікою так званого «Антимайдану» стали прапори Російської Федерації, компартії та «георгіївська стрічка», яку в попередні роки використовували на День перемоги. Під час захоплення Криму й розгортання російської агресії на сході України її масово носили члени незаконних збройних формувань. Тож навесні 2014 р. цей символ для значної частини суспільства набув виразно негативної конотації, асоціюючись відтепер з антиукраїнськими силами.

Напередодні 9 травня 2014 р. постало питання: чим замінити на телевізійних логотипах «традиційну» «георгіївську стрічку»? Автором нової символіки став харківський дизайнер С. Мішакін. Узнявши за основу відомий у світі знак пам'яті про полеглих на війні — квітку маку, він створив її стилізацію, котра нагадує відкриту рану. Ідея полягала в тому, щоб не просто розробити нову атрибутику, а запропонувати переосмислення цього дня, змістивши акцент із переможного пафосу на усвідомлення жахів війни та на важливість збереження пам'яті про

¹⁰ 9 травня в Києві: танки на Хрещатику і мітинги за гроші. *Радіо свобода*. 09.05.2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24981665.html>

¹¹ У Донецьку тисячі людей заспівали для рекорду «День Перемоги». *TCH*. 09.05.2013. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/u-donecku-tisyachi-lyudey-zaspivali-dlya-rekordu-den-peremogi-293609.html>

¹² По вулицях Дніпропетровська пройшла колона «Безсмертного полку». *УНІАН*. 09.05.2013. URL: https://www.youtube.com/watch?v=UnCc519TT_Y; <http://www.unian.net/politics/785821-po-ulitsam-dnepropetrovska-proshla-kolonna-bessmertnogo-polka.html>

¹³ 9 травня 2011 р. у цьому місті сталися сутички між демонстрантами з «георгіївськими стрічками» під червоними прапорами та членами партії «Свобода».

всіх полеглих. У 2015 р. окрім європейського «Ніколи знову!» Україна додала своє гасло: «1939 — 1945. Пам'ятаємо. Перемагаємо» [26, с. 113; 40, с. 242].

Захоплення Кримського півострова та початок бойових дій на сході України підштовхнули політикум до більш радикальних кроків у змінах публічних презентацій Другої світової війни. Президентським указом від 24 березня 2015 р. було встановлено День пам'яті та примирення, який мав відзначатися 8 травня одночасно зі святкуванням 9 травня Дня перемоги над нацизмом, а також скасовувалася низка заходів до 70-ї річниці, запланованих ще 2013 р., зокрема й військовий парад на Хрещатику. Уперше війну з нацистською Німеччиною в офіційних документах назвали не «Великою Вітчизняною», а «Другою світовою» [26, с. 113; 40, с. 240].

У комплексі контрпропагандистських заходів, спрямованих на формування нового політико-ідеологічного ландшафту, 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила чотири закони, які отримали назву «декомунізаційних». Усі вони безпосередньо стосувалися комеморативних практик. Установлювалося щорічне відзначення на державному рівні 9 травня Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, а 8 травня — Дня пам'яті та примирення. До кола ветеранів офіційно включалися учасники національно-визвольного руху, члени ОУН, бійці УПА. Одночасно заборонялося використання в політичних акціях нацистської й комуністичної символіки. Попри дискусії та критику¹⁴, з погляду сьогодення зрозуміло, що ці акти виявилися адекватною протидією російському, за словами Т. Снайдера, «інформаційному імперіалізму». У травні 2017 р. було ухвалено норму про заборону пропаганди й виготовлення «георгіївської стрічки»¹⁵.

Законодавчого регулювання зазнали також деякі ритуали, гасла, ідеї та образи, пов'язані з національно-визвольним рухом. Це стосувалося запровадження на день Покрови пресвятої Богородиці (вважається також датою створення УПА) Дня захисників і захисниць України — на заміну святу радянської армії 23 лютого¹⁶. З 2018 р. гасло «Слава Україні! Героям слава!» впроваджене як офіційне вітання у Збройних силах України та в Національній поліції України¹⁷.

¹⁴ Див.: URL: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions> (дискусія); <http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyu-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho-«Antikomunistychnogo-zakonu»>); [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2015\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2015)045-e) (висновок Венеціанської комісії). Див. також: Motyl A. Kiev's Purge: Behind the New Legislation to Decommunize Ukraine. *Foreign Affairs*. 28.04.2015. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2015-04-28/kiivs-purge>

¹⁵ Закон України «Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки» від 16.05.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2031-19#Text>

¹⁶ Указ Президента України «Про День захисників і захисниць України» від 14.10.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806/2014#Text>

¹⁷ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вітання “Слава Україні! — Героям слава!”» від 04.10.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2587-19#Text>

Після початку відкритої агресії РФ проти України 24 лютого 2022 р. продовжилося законодавче закріплення подальшого відходу в офіційних церемоніях від радянських традицій. Так, 2023 р. ухвалено нормативний акт, який визначає 8 травня державним святом — Днем пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 рр.¹⁸ Тривало створення правової бази для перейменування топонімів і впорядкування пам'ятників¹⁹. Таким чином на державному рівні Україна перейшла до європейської традиції відзначення перемоги над нацизмом.

Поступово змінювалися й урочисті церемонії. План заходів 2015 р. в Києві, який розроблявся на тлі масштабних приготувань у Росії до військового параду на Красній площі, мав продемонструвати право України відзначати День перемоги за власним сценарієм²⁰. Було вирішено відмовитися від запланованого ще за часів президентства В. Януковича військового параду та перенести всі урочистості до меморіальних об'єктів парку Вічної слави й музею війни. Після трагічних подій 18—21 лютого 2014 р. в Києві, майдан Незалежності та Хрещатик набули не лише символічного, а й меморіального значення, де заборонили організовувати будь-які розважальні заходи [26, с. 116; 40, с. 245—246]. Саме цими обставинами аргументувалося рішення не проводити тут на 9 травня ходу ветеранів. Урочистості 8 травня 2015 р. вперше розпочалися засіданням Верховної Ради України, на якому були присутні генеральний секретар ООН, представники дипломатичного корпусу, іноземних парламентів, члени уряду, ветерани Другої світової війни, вояки Збройних сил України й добровольчих батальйонів, та продовжилися загальноукраїнською акцією «Перша хвилина миру», яка мала презентувати День пам'яті та примирення [26, с. 117; 40, с. 246]. Наступного дня відбулася офіційна церемонія покладання квітів до могили Невідомого солдата в парку-меморіалі Вічної слави та складання присяги новобранцями ЗС України на площі перед музеєм війни. З розважальних заходів 9 травня відбувся парад військових оркестрів з нашої країни, а також Польщі, Йорданії, Сербії, Литви, Естонії. Традиційний салют від 2014 р. скасовано через заходи безпеки. На офіційних святкових церемоніях окрім представників влади й ветеранів Червоної армії, були присутні також ветерани УПА, колишні в'язні нацистських концтаборів та вояки Збройних сил України, котрі брали участь у бойових діях на сході в рамках АТО. В наступні роки кількість державних заходів 8—9 травня скоротилася до офіційної церемонії покладання квітів [26, с. 117; 40, с. 246].

¹⁸ Закон України «Про День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років» від 29.05.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3107-20#Text>

¹⁹ Закони України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» від 22.05.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>; «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» від 21.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

²⁰ Див.: URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/108675.html>

Альтернативою державним заходам до Дня перемоги стала акція «Безсмертний полк», яка, починаючи з 2015 р., збирала кількатисячні колони учасників у Києві, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі, Харкові. Від 2019 р. ця акція проходила під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуде». Втім за своєю суттю та стилістикою залишалася «Безсмертним полком». Фінансовані Москвою через різноманітні проросійські організації, ці дійства у 2016—2019 рр. зазвичай збирали антиукраїнськи налаштованих учасників, супроводжувалися використанням забороненої символіки (в тому числі «георгіївських стрічок»), портретів Й. Сталіна, радянських воєначальників [40, с. 247—248]. Коронавірусна пандемія поклала край проведенню масових заходів на День перемоги в Україні.

Відкрита російська агресія 2022 р., запровадження режиму воєнного стану, бойові дії унеможливили організацію будь-яких публічних святкувань. Та й ставлення до Дня перемоги в Україні зазнало суттєвих змін. Якщо 2010 р., як зазначалося вище, це було одне з найважливіших свят — на думку 58 % респондентів, то до 2021 р. його популярність упала вдвічі, а на 2024 р. лише 11 % опитаних задекларували свою прихильність до цієї дати [22].

На противагу посиленню тиску з боку Росії радикальних змін зазнавав меморіальний ландшафт українських міст і сіл. Перш за все йшлося про усунення комуністичних символів та назв із публічного простору, перейменування населених пунктів, вулиць, площ тощо. До переліку діячів, монументи яких підлягали декомунізації, потрапили радянські воєначальники, партизанські командири, співробітники НКВС та ін. Чимало пам'ятників зазнали руйнувань під час бойових дій, особливо в Луганській і Донецькій обл. (наприклад, меморіал на Савур-могілі). Після початку відкритої агресії Росії проти України в лютому 2022 р. з ініціативи місцевих органів влади та громадських активістів розпочався демонтаж пам'ятників радянським воюючим: у серпні 2022 р. у Чернівцях²¹, у листопаді в Ужгороді²², в лютому 2023 р. на могилі генерала М. Ватутіна в Києві²³. На Львівщині демонтували кількадесят монументів, які мали радянську символіку²⁴. Змін зазнав один із найбільших пам'ятників, присвячених Другій світовій війні — Батьківщина-Мати, на якому у серпні 2023 р. герб СРСР було замінено на український.

²¹ У Чернівцях демонтували пам'ятник радянському солдату. 12.08.2022. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3549070-u-cernivcah-demontovali-pamatnik-radanskomu-soldatu.html>

²² В Ужгороді демонтували пам'ятник радянському солдату. 09.11.2022. *Суспільне Ужгород*. URL: <https://suspilne.media/uzhgorod/312874-v-uzgorodi-bila-kordonu-zi-slovaccinou-demontovali-pamatnik-radanskomu-soldatu/>

²³ У Києві демонтували пам'ятник радянському генералу Ватутіну. 09.02.2023. *Офіційний портал Києва*. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_kiyevi_demontovali_pamyatnik_radyanskomu_generalu_vatutinu/

²⁴ Львівщина стала першим регіоном, де демонтували радянські пам'ятники — символи тоталітарного режиму. 30.01.2024. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lvivshchyna-demontazh-radianski-pamyatnyky/32798292.html>

* * *

Культ «Дня Перемоги» в Радянському Союзі та Російській Федерації став одним із ключових інструментів формування імперського історичного нарративу й засобом легітимізації колоніального панування над народами колишнього СРСР, зокрема Україною. Ще під час війни влада конструювала культ «Великої Вітчизняної», а пізніше «Великої Перемоги» не лише як форму меморіальної політики, а спосіб формування спільної радянської ідентичності, де домінує місце посідав російський народ. Після розпаду СРСР цей культ став основою російської національної ідеології, що поєднала радянські міфи з неоімперськими нарративами «збирання земель» і «вставання з колін». Під час правління В. Путіна пам'ять про перемогу у Другій світовій війні набула статусу «сакрального активу», що не підлягає переосмисленню чи критиці, а будь-які альтернативні інтерпретації оголошуються «фальсифікацією історії» або «проявом русофобії».

Інструменталізація перемоги стала важливою складовою інформаційної війни Росії проти України, починаючи з 2014 р. «Георгіївська стрічка», хода «Безсмертного полку», міфологія «Великої Перемоги» й радянська символіка активно використовувалися для маркування проросійських сил, створення розколів і конфліктів у суспільстві, делегітимізації України як держави, яку російська пропаганда намагається ототожнити з «фашизмом». Водночас наша країна поступово відмовилася від радянської моделі пам'яті. Встановлення Дня пам'яті та примирення 8 травня, впровадження європейської символіки, заборона «георгіївської стрічки», декомунізація й демонтаж радянських пам'ятників — усе це стало складовими нового українського меморіального простору, що будується на принципах шанування жертв Другої світової війни, плюралізму, відкритості до критичних дискусій.

В умовах повномасштабної російсько-української війни переосмислення та деміфологізація Дня перемоги набули стратегічного значення для національної безпеки й культурної самоідентифікації України. Відмова від імперських символів і радянських кліше є не лише елементом деколонізації, але важливим інструментом інформаційного опору російській агресії, створення власного нарративу про Другу світову, що враховує український досвід і трагедії. День перемоги, який Росія намагається використати для відтворення символічного контролю над пострадянським простором, в Україні поступово перетворюється на символ спротиву імперським претензіям та демонстрацію здатності суспільства формувати власну історичну політику.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Fanon, F. *The Wretched of the Earth*. Paris: Éditions Maspéro, 1961. 320 p.
2. Said, E. *Culture and Imperialism*. New York: Alfred A. Knopf, 1993. 380 p.
3. Said, E. *Orientalism*. New York: Pantheon Books, 1978.
4. Chakrabarty, D. *Provincializing Europe*. Princeton: Princeton University Press, 2000. 336 p.
5. Bassin, M. *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840—1865*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 280 p.
6. Lieven, D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. New Haven: Yale University Press, 2000. 528 p.

7. Hosking, G. *Russia and the Russians: A History*. Cambridge: Harvard University Press, 2001. 750 p.
8. Sunderland, W. *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*. Ithaca: Cornell University Press, 2004. 304 p.
9. Etkind, A. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*. Cambridge: Polity Press, 2011. 296 p.
10. Martin, T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939*. Ithaca: Cornell University Press, 2001. 496 p.
11. Hirsch, F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press, 2005. 384 p.
12. Kassymbekova, B. & Chokobaeva, A. Expropriation, assimilation, elimination: Understanding Soviet settler colonialism. *South/South Dialogues*. 05.07.2023. URL: <https://www.southsouthmovement.org/dialogues/expropriation-assimilation-elimination-understanding-soviet-settler-colonialism/> (дата звернення: 22.02.2025).
13. Motyl, O. *Pidsumky imperii: zanepad, rozpad i vidrozhennia*. Kyiv: Krytyka, 2009 [in Ukrainian].
[Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. Київ: Критика, 2009. 198 с.]
14. Grigas, A. *Beyond Crimea: The New Russian Empire*. New Haven: Yale University Press, 2016. 332 p.
15. Plokhy, S. *Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation*. New York: Basic Books, 2017. 432 p.
16. Plokhy, S. *The Russo-Ukrainian war*. [London]: Allen Lane, an imprint of Penguin Books, 2023. XXII, 376 p.
17. Snyder, T. *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. New York: Tim Duggan Books, 2018. 368 p.
18. Sharafutdinova, G. *The Red Mirror: Putin's Leadership and Russia's Insecure Identity*. Ithaca: Cornell University Press, 2020. 264 p.
19. Hrynevych, V. *Podolannia totalitarnoho mynuloho. Chastyna 3: Chy buv SSSR imperiieiu, a Ukraina — koloniieiu? Ukraina moderna*. URL: <https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich-totalitarianism-part-3/> [in Ukrainian].
[Гриневич В. Подолання тоталітарного минулого. Частина 3: Чи був СССР імперією, а Україна — колонією? *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich-totalitarianism-part-3/> (дата звернення: 01.03.2025)].
20. Kassymbekova, B. & Marat, E. Time to question Russia's imperial innocence. *PONARS Eurasia*. Policy Memo No. 771. April 2022. URL: <https://www.ponarseurasia.org/time-to-question-russias-imperial-innocence/> (дата звернення: 22.02.2025).
21. Connerton, P. *Yak suspilstva pam'ятаiut*. Kyiv: Nika-Centr. 184 p. [in Ukrainian].
[Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Пер. з англ. С. Шліпченко. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.]
22. Paniotto, V. *Stavlennia ukraintziv do sviat 1 travnia (Den pratsi) i 9 travnia (Den peremohy) z 2010 do 2024 r.* URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1405&page=1> [in Ukrainian].
[Паніотто В. Ставлення українців до свят 1 травня (День праці) і 9 травня (День перемоги) з 2010 до 2024 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1405&page=1> (дата звернення: 22.02.2025)].
23. Blacker, U., Etkind, A. & Fedor, J. (eds.) *Memory and Theory in Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2013. 279 p.
24. Fedor, J., Kangaspuro, M., Lassila, J. & Zhurzhenko, T. (eds.) *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. London: Palgrave Macmillan, 2017. 506 p.

25. Gabowitsch, M., Gdaniec, C. & Makhotina, E. (Hg.) Kriegsgedenken als Event: der 9. Mai 2015 im postsozialistischen Europa. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017. 345 S.
26. Pastushenko, T.V., Tutareno, D.M., Cheban, O.I. 9 travnia 2014—2015 rr. v Ukraini: stari tradytsii — novi tseremonii vidznachennia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2016. 3: 106-124 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т.В., Титаренко Д.М., Чебан О.І. 9 травня 2014—2015 рр. в Україні: старі традиції — нові церемонії відзначення. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 106—124].
27. Schulze Wessel, M. Der Fluch des Imperiums: die Ukraine, Polen und der Irrweg in der russischen Geschichte. München: C.H. Beck, 2023. 352 S.
28. Pastushenko, T. Yakym ye dyskurs “Velykoi Vitchyznianoï viini” u suchasniï viini Rosii proty Ukrainy? *Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshynu: Dialohy z istorykamy*. Kyiv, 2022. 2: 1111-1116 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т. Яким є дискурс «Великої Вітчизняної війни» у сучасній війні Росії проти України? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: Діалоги з істориками*. У 2 кн. Кн. 2. Київ: Інститут історії України, 2022. С. 1111—1116 с.].
29. Stalin, I. O Velykoi Otechestvennoi voine Sovetskogo Soiuzu. Moscow: Voenizdat, 1948. 208 p. [in Russian].
[Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва: Воениздат, 1948. 208 с.].
30. Losiev, I.V. Yavysheche “banderofobii” v rosiiskii svidomosti. *Universum: Zhurnal politologii, futurologii, ekonomiky, nauky ta kultury*. 2002. 3/6: 61-64 [in Ukrainian].
[Лосев І.В. Явище «бандерофобії» в російській свідомості. *Універсум: Журнал політології, футурології, економіки, науки та культури*. Львів, 2002. Вип. 3/6. С. 61—64].
31. Prymachenko, Ya. Antykolonialnyi dyskurs OUN / UPA v suchasnomu ukrainskomu konteksti borotby za yevropeisku identychnist. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 2014. 17: 328-338 [in Ukrainian].
[Примаченко Я. Антиколоніальний дискурс ОУН / УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. *Український історичний збірник*. 2014. Вип. 17. С. 328—338].
32. Masenko, L. Mova radianskoho totalitaryzmu. Kyiv: Klio, 2017 [in Ukrainian].
[Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Кліо, 2017].
33. Hinda, V. Khto taki “banderivtsi” i yak yikh obraz vykorystovuietsia v suchasnomu rashystskomu kontenti? *Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshynu: Dialohy z istorykamy*. Kyiv, 2022. 2: 976-980 [in Ukrainian].
[Гінда В. Хто такі «бандерівці» і як їх образ використовується в сучасному рашистському контенті? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: Діалоги з істориками*. У 2 кн. Кн. 2. Київ: Інститут історії України, 2022. С. 976—980].
34. Stiazhkina, O. Rokada: chotyry narysy z istorii Druhoi svitovoi. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ: Дух і літера, 2020. 272 с.].
35. Kappeler, A. Nerivni braty: Ukraintsi ta rosiiany vid serednovichchia do suchasnosti. Per. z nim. V. Kamianets. Chernivtsi, 2018 [in Ukrainian].
[Каппелер А. Нерівні брати: Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. Пер. з нім. В. Кам'янець. Чернівці: Книги-XXI, 2018. 320 с.].
36. Edele, M. Fighting Russia's History Wars: Vladimir Putin and the Codification of World War II Memory. *History and Memory*. 2022. 34(1): 90-124.
37. Rolf, M. Das sowjetische Massenfes. Hamburg: Hamburger Edition, 2006. 453 S.

38. Gabowitsch, M. Victory Day in Russia, the USSR, and Post-Soviet Countries. *Russian Politics and Law*. 2016. 54(5-6): 1-13.
39. Lastouski, A., Khandozhko, R. & Sklokina, I. Rethinking the Soviet Memory of the “Great Patriotic War” from the Local Perspective: Stalinism and the Thaw, 1943—1965. Kharkiv, 2013. 65 p.
40. Pastushenko, T.V. Віина пам'яті в часи війни: відзначення перемоги над нацизмом після Революції гідності. *Suspilno-politychna aktyvnist ta istorychna pamiat yevreiskoi spilnoty v konteksti yevrointehratsii Ukrainy*. Kyiv, 2019. 233-259 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т.В. Війна пам'яті в часи війни: відзначення перемоги над нацизмом після Революції гідності. *Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 233—259].
41. Pastushenko, T. The war of memory in times of war: May 9 Celebrations in Kyiv in 2014 — 2015. Wylegala, A. & Glowacka-Grajper, M. (eds.) *The Burden of the Past: History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine*. Bloomington: Indiana University Press, 2020. 77-90.
42. Fedor, J. Memory, Kinship, and the Mobilization of the Dead: The Russian State and the “Immortal Regiment” Movement. *The Journal of Post-Soviet Politics and Society*. 2015. 1(1): 53-82.
43. Haidai, O. et al. Polityka i pamiat: Dnipro — Zaporizhzhia — Odesa — Kharkiv vid 1990-kh do sohodni. Kasianov H. (ed.). Lviv, 2018. 240 p. [in Ukrainian].
[Політика і пам'ять: Дніпро — Запоріжжя — Одеса — Харків від 1990-х до сьогодні. О. Гайдай та ін.; за ред. Г. Касьянова. Львів, 2018. 240 с.].
44. Zhurzhenko, T. “Chuzha viina” chy “spilna Peremoha”? Natsionalizatsiia pamiaty pro Druhu svitovu viinu na ukraïnsko-rosiïskomu prykordonnii. *Ukraina moderna*. 2011. 8: 100-126 [in Ukrainian].
[Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні. *Україна модерна*. 2011. № 8. С. 100—126].
45. Sklokina, I. Ye. Ofitsiina radianska polityka pamiaty pro natsytsku okupatsiiu Ukrainy (za materialamy Kharkivskoi oblasti 1943—1989 rr.) (*Ph. D. dissertation*). Kyiv, 2014. 269 p. [in Ukrainian].
[Склокіна І.Є. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області 1943—1989 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 269 с.].
46. Tytarenko, D.M. “Vrag vnov vstupil na nashu zemliu...”: Velyka Vitchyzniana / II svitova viina v politytsi pamiaty na terytorii samoproholoshenoï DNR. *Historians.in.ua*. 22.02.2018. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2399-dmitro-titarenko-vrag-vnov-vstupil-na-nashu-zemlyu-velika-vitchiznyana-ii-svitova-vijna-v-polititsi-pam-yati-na-teritoriji-samoproholoshenoji-dnr-2014-2016-rr> [in Ukrainian].
[Титаренко Д.М. «Враг вновь вступил на нашу землю...»: Велика Вітчизняна / II світова війна в політиці пам'яті на території самопроголошеної ДНР. Част. 1. *Historians.in.ua*. 22.02.2018. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2399-dmitro-titarenko-vrag-vnov-vstupil-na-nashu-zemlyu-velika-vitchiznyana-ii-svitova-vijna-v-polititsi-pam-yati-na-teritoriji-samoproholoshenoji-dnr-2014-2016-rr> (дата звернення: 22.02.2025)].
47. Tytarenko, D.M. Sviato v tini novoi viiny: 9 travnia na terytorii “Donetskoi narodnoi respubliky”. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny: vyklyky sohodennia ta perspektivy myrotvorennia: Mat. III Vseukr. nauk.-prakt. internet-konferentsii, Mariupol, 22 chervnia 2020 r.* Mariupol, 2020. 72-77 [in Ukrainian].

- [Титаренко Д.М. Свято в тіні нової війни: 9 травня на території «Донецької народної республіки». *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: Мат. III Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції, м. Маріуполь, 22 червня 2020 р.* Маріуполь: ДонДУУ, 2020. С. 72—77].
48. Yekelchyk, S. The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943—1953). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge. 2006. Bd. 54. H. 1: 3-19.
49. Gudkov, L. Pamiat pro viinu ta masova identychnist rosiian. *Крытыка*. 2005. 5: 11-15 [in Ukrainian].
[Гудков Л. Пам'ять про війну та масова ідентичність росіян. *Критика*. 2005. № 5. С. 11—15].
50. Nakhmanovych, V. Na ruinakh Khramu Peremohy. *Istorychna pravda*. 11.10.2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/10/11/161899/> [in Ukrainian].
[Нахманович В. На руїнах Храму Перемоги. *Історична правда*. 11.10.2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/10/11/161899/> (дата звернення: 22.02.2025)].
51. Polegkyi, O. Soviet Mythology and Memory of World War II as Instruments of Russian Propaganda. *Warsaw East European Review*. Jul 2016. VI: 77-93.
52. Snyder, T. 9 Theses on Putin's Fascism for 9 May. How Putin's myth of 2022 differs from the history of 1945. 09.05.2022. URL: <https://snyder.substack.com/p/may-9-in-russia>
53. Portnov, A. Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991—2010). U. Blacker, A. Etkind and J. Fedor (eds.) *Memory and Theory in Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2013. 233-254.
54. Yurchuk, Yu. Reclaiming the Past, Confronting the Past: OUN-UPA Memory Politics and Nation-Building in Ukraine (1991—2016). J. Fedor, M. Kangaspuro, J. Lassila, T. Zhurzhenko (eds.) *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. London: Palgrave Macmillan, 2017. 107-140.
55. Podolskyi, A. Istorychna pamiat pro doliu ukrainykykh yevreiv u dobu Druhoi svitovoi viiny: suchasni suspilno-politychni ta istoriohrafichni tendentsii i perspektyvy. *Suspilno-politychna aktyvnist ta istorychna pamiat yevreiskoi spilnoty v konteksti yevrointegratsii Ukrainy*. Kyiv, 2020. 84-101 [in Ukrainian].
[Подольський А. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи. *Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 84—101].
56. Zhurzhenko, T. Russia's never-ending war against "fascism". Memory politics in the Russian-Ukrainian conflict. 08.05.2015. URL: <https://www.eurozine.com/russias-never-ending-war-against-fascism/#footnote-5> (дата звернення: 22.02.2025).

Надійшла / Received 03.03.2025

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Tetiana PASTUSHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
tetianka_p@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

“GREAT VICTORY” IN THE “GREAT PATRIOTIC WAR” AS A SOVIET-RUSSIAN COLONIAL PROJECT

The goal is to analyze the practices of commemorating the victory over Nazism in World War II as a tool of Russia’s colonial policy, which employs historical memory to legitimize its expansionist policies towards post-Soviet states, especially Ukraine. **Methodology.** The research is based on an interdisciplinary approach, combining concepts from historical politics, social psychology, postcolonial studies, and political science. Methods used include critical discourse analysis, comparative analysis of historical narratives, and content analysis of official commemorative practices in Ukraine and Russia. **The scientific novelty.** For the first time, the cult of the “Great Victory” and the myth of the “Great Patriotic War” are interpreted as components of Russia’s colonial project aimed at maintaining control over the post-Soviet space through symbolic dominance and information warfare. The study highlights how the formation of “pobedobesie” (victory frenzy) became a tool for mobilizing Russian society and justifying aggression against Ukraine. **The main results.** The research establishes that the identity crisis in Russia at the turn of the 20th — 21st centuries led to the construction of a new historical myth, with the “Great Victory” becoming the core of collective memory and political self-affirmation. Under Putin’s rule, this myth was elevated to the status of a national ideology, legitimizing both internal repressive policies and external aggression. In Ukraine, commemorative practices shifted towards demythologization of the Soviet narrative, fostering a pluralistic memory space and gradually abandoning May 9 celebrations in favor of European-style commemoration. Thus, Victory Day transformed from a tool of “integration” of the post-Soviet space into the Russian imperial matrix into a symbol of resistance to Russian neo-imperialism.

Keywords: “Great Victory”, “Great Patriotic War”, World War II, commemorative policy, “pobedobesie”, colonial discourse, Russo-Ukrainian war.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.081>
УДК 327=161.2=411.16:929Я.Оренштайн

Іван МОНОЛАТІЙ

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук,
Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
ivan.monolatii@pnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8963-774X>

ЯКІВ ОРЕНШТАЙН — ВИДАВЕЦЬ-УКРАЇНОФІЛ

Мета — висвітлити маловідомі факти біографії, основні віхи життя й діяльності відомого українського видавця єврейського походження родом із Коломиї Я. Оренштайна, визначити його місце та роль в українсько-єврейських культурних і політичних взаєминах, дослідити суспільно-політичний портрет. Використано різноманітні **методи дослідження**, в тому числі порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, мікроісторичний, історії повсякдення, етнічної біографістики. **Наукова новизна**. Висвітлюються маловідомі факти біографії й діяльності Я. Оренштайна в контексті українсько-єврейських та українсько-німецьких взаємин, що дозволяють повноцінно розкрити роль видавця в міжнаціональних зв'язках, конструктивній співпраці з українськими політичними й культурними елітами. Залучено нові архівні знахідки, що значно коригують або уточнюють відому інформацію. **Основні результати**. Постає Я. Оренштайна — одна з чільних в українському культурному й політичному дискурсі 1910—1930-х рр. До його заслуг в історії вітчизняної культури належить створення та функціонування видавництва «Галицька накладня», «Українська накладня», промоція української книжки в Європі й Америці міжвоєнного періоду, а також участь в українському еміграційному житті.

Ключові слова: *Яків Оренштайн, українсько-єврейські взаємини, українсько-польські взаємини, українська культура, українофільство, політична діяльність, міжвоєнний період.*

«Не має чогось оповісти про жида, українського патріота Якова Оренштайна, який зробив для української книжки і літератури більше, ніж багато українських письменників і видавців» [1, с. 4]. Такими словами в 1960-х рр. бібліограф і книго-

Цитування: Монолатій І. Яків Оренштайн — видавець-українофіл. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 81—97. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.081>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 2 (581)

знавець Л. Биковський зауважував про знання тогочасних українців щодо діяльності Якова Оренштайна (1875, Коломия — 1942, Варшава). 25 лютого 2025 р. минуло 150 років із дня його народження. Цю статтю, ґрунтовану у значній мірі на неопублікованих архівних документах, присвячено висвітленню маловідомих фактів біографії знакової для української історії й культури ХХ ст. постаті, з акцентом на громадсько-політичній діяльності видавця та почасти його професійному доробку 1910—1920-х рр.

Книговидавнича діяльність Я. Оренштайна завжди викликала жвавий інтерес дослідників [2, с. 255—256; 3, с. 160—164; 4, с. 275—279]. Щоправда ці публікації містять чимало огріхів стосовно основних віх життя. Найретельнішими були студії книгознавиці М. Вальо [5, с. 32—36; також див.: 6, с. 198—207]. Її напруження продовжили бібліографи О. Юркевич, Н. Кошик, котрі суттєво розширили контексти вивчення фахової діяльності Я. Оренштайна [7, с. 76—111; 8, с. 81—98]. Не відставали й автори універсальних видань [9, с. 938; 10, с. 1869; 11, с. 1235; 12, с. 706]. У сучасних енциклопедичних публікаціях життєпис Я. Оренштайна нерідко подається з фактичними помилками [13, с. 994; 14, с. 484—485]. Зазвичай це зумовлюється використанням відомостей із попередніх статей у довідкових виданнях [15, с. 631—632]. Неточності подібного штибу присутні й у кількох сучасних студіях [16, с. 263—273; 17, с. 16—24; 18, с. 75—82], адже автори не зважали на публікації щодо життя та діяльності видавця, написані на основі архівних документів [19, с. 152—186; 20, с. 80—108; 21, с. 28—36], де документально встановлено дати народження, загибелі Я. Оренштайна, відтворено основні штрихи його етнополітичного портрета [19—20]. Узагальнюючі відомості про Я. Оренштайна тогоріч опубліковано на вебсайті «Історична правда» [22].

Видавничі проекти. Початки українофільства

Майбутній видавець і громадсько-політичний діяч народився 25 лютого 1875 р. в Коломиї¹. Він став п'ятою дитиною у великій родині Саула Оренштайна та Альте-Міріам із дому Ґотлібів [19, с. 154—155; 20, с. 81—82]. Прізвище батька було доволі поширеним серед тогочасного єврейства, тож нині немає достатніх доказів, що коломийські Оренштайни доводилися родичами знаним бродівським, жовківським та львівським рабинам Орнштайнам-Брауде [23, с. 22, 89—91; 24, с. 84—85; 25, с. 270—271]. Як свідчать метричні записи, матір Якова походила з містечка Кути (нині селище в Косівському р-ні Івано-Франківської обл.)², а його батько тримав книжкову крамницю [20, с. 82].

Про роки дитинства або ж здобуту освіту Я. Оренштайна відомостей мало. Юнак міг навчатися в Коломийській гімназії приблизно від 1885 р. [20, с. 83],

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Zesp. 300. Sygn. 392. Mkf. 76542; Archiwum Państwowe w Rzeszowie (далі — APRz). Zesp. 533. Sygn. 4. S. 244.

² AGAD. Zesp. 300. Sygn. 392. Mkf. 76543.

у Львівському чи Віденському університетах [15, с. 631—632]. Так само не надто багато достовірних свідчень щодо перших двох десятиліть його життя. 18 жовтня 1898 р. коломийський окружний начальник повідомляв єврейську гміну в Ряшеві, що одруження Оренштайна не викликає заперечень³. Уже за кілька місяців, 26 травня 1899 р., він побрався з Хаєю-Розою Адлер⁴. Наскільки довго Яків мешкав у Ряшеві встановити майже неможливо, однак відомо, що тут 1901 р. народилася його донька Регіна⁵. Пізніше в Коломиї з'явилися на світ Аделіна⁶ та Йосиф⁷. Імена дітей свідчать про дилему галицьких євреїв — «від асиміляції через акультурацію до полонізації» [26, с. 39—43].

Наприкінці 1901 р. Я. Оренштайн повернувся в Коломию. Тут він почав займатися видавничою справою, попервах як діловий партнер заможних місцевих євреїв. Відомою стала серія поштівок 1900-х рр. «Карпати-Карпати», що побачила світ накладом Я. Оренштайна та місцевого підприємця Е.Х. Хаєса [27, с. 37—38]. У газеті «Зоря» за лютий 1902 р. знаходимо повідомлення про видання Я. Оренштайном листівок із серії «Гайдамаки» [27, с. 33].

Хрестоматійним для позначення старту Оренштайнової книговидавничої одиссеї (не маючи впродовж 1902—1913 рр. власної друкарні) [28, с. 40] вважається 1903 р. (щоправда, в 1930-х рр. він стверджував, що професійну діяльність розпочав 1901 р., заснувавши видавничу фірму «Галицька накладня»)⁸. Перші відгуки про видавничі проекти Я. Оренштайна оприлюднив І. Кривецький [29, с. 126].

У своєму прагненні знайти власну «нішу» на видавничому ринку Я. Оренштайн знав не лише тогочасні дешеві українськомовні серії видавництв «Просвіта» та «Общества імени Михаила Качковского», а й про задуми І. Франка щодо його «Міжнародної бібліотеки» [30, с. 509]. Останній видавав популярні книжкові цикли для дітей («Biblioteczka dla Dzieci i Młodzieży ku Rozrywce i Nauce», з 1884 р.) і дорослих («Biblioteka Powszechna», від 1891 р., як наслідування ідеї книжкової серії «Universal-Bibliothek» від ляйпцизького видавництва «Reclam-Verlag») [31, с. 53—66, 130—141].

Ідею українського книгопроекту Я. Оренштайн реалізував, започаткувавши серію «Загальна бібліотека», про що у червні 1909 р. повідомляв львівський часопис «Діло» [32, с. 4]. До 1915 р. вийшли друком майже 120 вип. [2, с. 255]. Цикл відкривала праця Б. Лепкого «Начерк історії української літератури» (кн. 1, 1909 р.; кн. 2 побачила світ 1912 р.). Далі з'явилися твори С. Ру-

³ APRz. Zesp. 533. Sygn. 4. S. 245.

⁴ Ibid. S. 242—243.

⁵ Ibid. Sygn. 66.

⁶ AGAD. Zesp. 300. Sygn. 2410. Mkf. 91720.

⁷ Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution. Die Arolsen Archives Online-Collections. Schriftgut des ITS und seiner Vorgänger. Bearbeitung von Anfragen. Fallbezogene Akten des ITS ab 1947. Sign. 06030302.0.390.370 (Such- und Bescheinigungsvorgang Nr. 390.370 für Orenstein, Joseph geboren 03.12.1907).

⁸ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України (далі — ЛННБ НАН України). Ф. 258. Оп. 1. Спр. 764. П. Х. Арк. 1.

данського, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, О. Маковея, Л. Гринюка, О. Кониського, М. Кропивницького, двотомник О. Барвінського «Образки з розвитку русинів (Спогади з мого життя)», а також переклади М. Гоголя, А. Франса, Б. Б'єрнсона, Ж. де Лафонтена, Д. Маміна-Сибіряка, Р. Кіплінга, Езопа, Л. Андрєєва, Г. Ібсена, Ж. Мольєра, Л. Толстого, А. Аверченка, тритомник Ф. Ніцше «Так мовив Заратустра», наукові видання «Психологія» І. Раковського (1911 р.), «Коротка історія козаччини» В. Антоновича (1912 р.) та ін.

У видавничій серії Я. Оренштайна вперше українською мовою вийшли «Начерк соціології» Т. Ахеліса, «Новоженці» Б. Б'єрнсона, «Байки» Езопа, «Будівничий Сальнес» Г. Ібсена, «От собі казочки» Р. Кіплінга, «Чудодійний лікар» Ж.-Б. Мольєра, «Так мовив Заратустра» Ф. Ніцше, «Полонений на Кавказі» Л. Толстого, «На білих скалах» А. Франса, «Лейтенант Густль» А. Шніцлера, «Цезар і Клеопатра» Б. Шоу тощо.

З «Галицької накладні» вийшли праці, об'єднані в рамках серії «Літературні характеристики українських письменників», у тому числі «Іван Франко. Поезія» А. Крушельницького (1909 р.), «Маркіян Шашкевич» Б. Лепкого (1912 р.) та ін. На початку реалізації проекту видавець активно залучав до роботи українську інтелігенцію краю [19, с. 158, 160—161]⁹.

Перша світова війна, об'єктивно загальмувавши видавничі задуми Я. Оренштайна [2, с. 256], спричинилася до започаткування легенди про його нібито «неблагонадійність», а також відкрила перед ним перспективи громадсько-політичної діяльності [20, с. 85—86]. Варто додати сюди спроби реалізації російського видавничого проекту [33, с. 120—135]. А ще, на думку австрійської військової адміністрації, Я. Оренштайн ухилився від служби в армії¹⁰. Цей факт згодом, у 1920-х рр., стане підставою для обвинувачень його польською поліцією у шпигунській діяльності на користь Росії під час світової війни¹¹.

26 квітня 1917 р. Я. Оренштайн звернувся до начальника Коломийського повіту з проханням дозволити вибори управи єврейської громади та взяти під охорону всі справи, що її стосувалися¹². Проте це не дало бажаних результатів¹³.

Воєнна доба натомість виявилася сприятливішою до громадсько-політичних прагнень уродженця Коломиї. Так, 13 травня 1917 р. до складу комітету із забезпечення мешканців його рідного міста продовольством (по 20 українців і поляків, 15 євреїв, 5 німців) включили й Я. Оренштайна [34, с. 46]. 20 травня ви-

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАІАЛ України). Ф. 361. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 7—8; Ф. 382. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 2—3; Ф. 663. Оп. 1. Спр. 224. Арк. 251—252; ЛННБ НАН України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 2030. П. 127. Арк. 1—4; Спр. 2031. П. 127. Арк. 28—38, 40—48, 50.

¹⁰ AGAD. Zesp. 328. Sygn. 199. S. 1.

¹¹ Державний архів Івано-Франківської обл. (далі — ДАІФО). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 9, 13—14.

¹² Там само. Ф. 605. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 1.

¹³ Там само. Ф. 607. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1—18.

давця запропонували на посаду другого заступника голови зборів «повнолітніх і до громади коломиїської приналежних горожан» [34, с. 47—48].

Не полишав Я. Оренштайн і своїх професійних зацікавлень. За періоду російської окупації Галичини він опублікував (із поміткою «Коломеа. Издательство Я. Оренштайна») кілька російськомовних видань¹⁴. Не раніше середини липня — на початку серпня 1917 р. залишив Коломию в пошуках книготорговельних ринків поза Галичиною та Габсбурзькою монархією [20, с. 86].

«Українська накладня». «Інший світ» польського й українського націоналізмів

Одіссея Я. Оренштайна розпочалася влітку 1917 р., коли, як уже згадувалося, він заходився шукати кращої долі для своєї справи, фактично зруйнованої війсьним лихоліттям. Це був початок нової доби в його професійній діяльності, того мандрівного книгодрукування, притаманного галицьким євреям ще з XVI ст. [35, с. 66—71]. Восени 1917 р. він уже перебував у Відні та Берліні¹⁵. Ці подорожі стали наслідком контактів із представниками тогочасних українських державних інституцій у Києві. У запропонованій видавцем програмі видань зазначалися повне зібрання творів Т. Шевченка, романи П. Мирного, О. Кобилянської, І. Франка, драми В. Пачовського та ін. [2, с. 257; 4, с. 275, 277].

У цьому контексті залишається загадкою залучення Я. Оренштайна для поширення українськомовних видань на Східному фронті, на що військово-відомство Німеччини надало 250 тис. марок. Угоду з видавцем підписав генерал Е. Фрідріх, а посадовець МЗС Р. Надольний і німецький посол у Відні граф Б. фон Відель мали її реалізувати практично. Передбачалося, що початком стане публікація поем Т. Шевченка накладом 50 тис. прим. [36, с. 45—46].

До реалізації намірів Я. Оренштайна популяризувати здобутки вітчизняної культури дійшло напровесні 1918 р., коли він поїхав із Німеччини до Києва [37, с. 16]. Під час перебування в українській столиці налагодив контакти з місцевим видавництвом «Друкар», до якого були залучені чи не найкращі діячі національної культури [38]. Я. Оренштайн не стояв осторонь: надавав професійні поради, визначав видавничі плани, запропонував кредит для друкування за кордоном українських книжок [1, с. 4—5]. Л. Биковський згадував про це: «Ось у такій ситуації появився на обрії українського книгарсько-видавничого світу Києва Яків Оренштайн, з його доброю волею, шляхетними і далекосягнулими задумами, досвідом і зв'язками. [...] Я. Оренштайн мав не тільки багаторічний книгарсько-видавничий досвід і був підприємець західньо-європейського типу, але відрізнявся від інших видавців своїм українським національно-ідейним підходом до цієї справи» [1, с. 4—5].

¹⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Projekt "Patrimonium". Sygn. 1.222.037A; Sygn. 1.224.265A; Sygn. 190.584; Sygn. 476.590; Sygn. 120.180.

¹⁵ ЛННБ НАН України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 2031. П. 127. Арк. 58, 63, 65.

Щоправда, як зізнавався сам Я. Оренштайн у листі до мовознавця В. Сімовича від квітня 1918 р., умови для його роботи були не надто сприятливі: «Я приїхав із Києва і привіз вам вітання з прекрасної України. Обставини там ще цілком заплутані, справжній хаос, спричинений нездалим урядуванням і дипломатією [...] Ви повинні знати, як важливо саме зараз постачати в Україну багато доброї літератури»¹⁶. Перебуваючи у грудні 1918 р. в берлінському готелі, Я. Оренштайн просив надсилати йому кореспонденцію на його київську адресу: вул. Терещенківська, 23¹⁷.

28 листопада 1918 р. для реалізації видавничих планів Я. Оренштайн, призначений представником Міністерства освіти, отримав спеціальне посвідчення МЗС Української Держави (українською та німецькою мовами) — для поїздок на Галичину, в Німеччину, Швейцарію¹⁸. Про його відвідини вказаних країн в освітніх справах інформації немає, однак подальше перебування в Києві було мінімальним — на початку 1919 р. зв'язок між Я. Оренштайном і київськими видавцями обірвався¹⁹.

У цей час проукраїнське реноме підприємця давало йому можливість зберігати й підтримувати відносини з офіційними установами України за кордоном, і навіть долучатися до справ військового характеру. Так, за дорученням посла УНР у Німеччині М. Порша Я. Оренштайн закуповував літаки для потреб уенерівської авіації. Це було у серпні — вересні 1919 р.²⁰

Активно співпрацював Я. Оренштайн з українською владою за кордоном і для промоції здобутків національної культури. 10 травня 1920 р. було оформлено «вступний» документ із посольством УНР у Німеччині про передачу йому приміщення в Берліні для потреб видавництва — за адресою Курфюрстенштрассе, 83 [39, с. 315—316]. Остаточну угоду Я. Оренштайн як радник посольства і Р. Смаль-Стоцький як уповноважений дипломатичної установи підписали 11 серпня, покликаючись на вже наявні контракти від 10 травня й 7 серпня 1920 р.²¹ У вересні того ж року українським інституціям і діячам Галичини та Європи було розіслано повідомлення про створення нового видавництва — «Української накладні»²². В листі до посольства УНР у Берліні від 29 вересня 1920 р. Я. Оренштайн пояснював засади його функціонування²³.

Загалом пропозиції видавця знаходили розуміння в еміграційному політикумі. Так, у жовтні 1920 р. секретар інформаційного відділу посольства УНР у

¹⁶ Наукова бібліотека Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (далі — НБ ЧНУ). Фонд Василя Сімовича. П. № 35. Лист Я. Оренштайна до В. Сімовича. 27.04.1918 р. Арк. 1.

¹⁷ Там само. Лист Я. Оренштайна до В. Сімовича. 22.12.1918 р. Арк. 2.

¹⁸ ДАІФО. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 7.

¹⁹ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 35.

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 59881-фп. Т. 72-б. Арк. 60—62.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3619. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 66—66 зв.

²² ЛННБ НАН України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 2031. П. 127. Арк. 89.

²³ ЦДАВО України. Ф. 3619. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 2—2 зв.

Берліні В. Левицький звернувся до МЗС УНР. Покликаючись на телеграму від уряду, він, підтверджуючи наміри влади підготувати партію книжок для перевезення в Україну, зауважував: «Майже всі запаси українських книжок в Німеччині знаходяться в руках відомого українського накладчика Якова Оренштайна. У нього має бути зараз біля 40 вагонів готових книжок вартости 15 мільонів німецьких марок» [39, с. 325]. У листопаді 1920 р. в поточних документах дипустанови вже констатувалося: «Відомий український видавець, власник “Української накладні” п. Яків Оренштайн виїхав з Берліну через Варшаву на Україну, щоб налагодити транспорт книжок з Німеччини до України» [39, с. 335].

Ця ситуація мала своє пояснення, яке, за деякими повідомленнями з Берліна, крилося в найімовірнішому банкрутстві видавця [40, с. 137]. Брак достовірних відомостей про приїзд Я. Оренштайна до Тарнова, де тоді перебував український уряд, а також до Варшави не дає змоги повною мірою реконструювати цей сюжет його ділових подорожей. Як свідчив сам Я. Оренштайн для польської поліції у середині 1920-х рр., «через зміну на фронті, книжки не міг доставити до Києва, а [повинен був] користати з побуту у ближчій Східній Галичині [...] [очікуючи] подальших указівок від українського уряду з Кам'янець-Подільського. Книжки, призначені для Києва, знаходяться в Ляйпцигу й Відні»²⁴.

Ще одна нереалізована видавнича ініціатива — «Синьо-жовта книга уряду УНР». Вона мала стати свідченням серйозності намірів Я. Оренштайна як відомого на той час фахівця, з одного боку, і довіри від еміграційного українського уряду — з іншого. Інформація про цей проект сягає листопада 1920 р. Підготувати публікацію представницького характеру запропонували здійснити саме Я. Оренштайнові. У запланованому виданні тиражем 1 тис. прим. передбачалося подати історію українських визвольних змагань у 1917—1921 рр., охарактеризувати погляди провідників УНР на хід подальшої боротьби [41, с. 85, 98].

Справою банкрутства Я. Оренштайна та долею друкованої продукції активно цікавилися більшовики [40, с. 210; 42, с. 144]. Видавець активно шукав ринки збуту. У пригоді стала угода, яку він і представники посольства УНР у Берліні підписали 15 жовтня 1920 р.²⁵ Континентом, де підприємець мріяв розпочати свою діяльність, стала Північна Америка. У квітні 1921 р. дипломатичні джерела повідомляли: «Оренштайн. Із субвенцією на подорож від уряду УНР поїхав Оренштайн тими днями до Америки. Таким чином, є надія, що він урятується» [40, с. 191]. Спочатку Я. Оренштайн прибув до Канади (Вінніпег), а відтак перебрався у США (Нью-Йорк) [20, с. 89].

Як свідчить його листування, на рубежі 1923—1924 рр. видавець призупинив свою діяльність: «Межи часом я нічого не видаю. Будуть лише окремі книжечки [про] Коцюбинського, а тепер доведеться попрацювати над Єфремовим»²⁶. Зокре-

²⁴ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 5.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 3619. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 131.

²⁶ НБ ЧНУ. Фонд Василя Сімовича. П. № 35. Лист Я. Оренштайна до В. Сімовича. 26.10.1923 р. Арк. 1.

ма в листі з Берліна до С. Єфремова від 17 березня 1923 р. Я. Оренштайн писав: «В справі грошей, то як ви знаєте трудно відци (з німецької столиці — *I. M.*) переказати туди гроші, але я маю там поважну суму грошей в американських долярах у Книгарні Українського Червоного Хреста в Києві і в Харькові»²⁷. Саме Я. Оренштайн 1924 р. опублікував фундаментальну двотомну працю С. Єфремова «Історія українського письменства» (4-те вид.) — її найповнішу версію [43, с. 418—431].

До скрутного становища видавця почасти призвело й реноме українського патріота, яке проти Я. Оренштайна використовувала нова польська адміністрація на Галичині [21, с. 28—29]. В лютому 1924 р. комісаріат поліції представив місцевому староству розлогий звіт про «антидержавну діяльність» уродженця Коломиї, фактично перекресливши його наміри повернутися в рідне місто: «[...] як ворог держави й польського народу, він надалі перебуває в тісному контакті з ворожими діячами за кордонами Польської держави»²⁸.

«Політичній реабілітації», про яку Я. Оренштайн просив у своїх листах воєводську адміністрацію у Станиславові [20, с. 90, 99—105], не сприяла і його залученість до «університетської акції» — реалізації ідеї створення українського університету в Польщі, комісію із започаткування якого погодився очолити Р. Смаль-Стоцький [19, с. 182]. Польські посадовці повідомляли, що «на запрошення професора Смаль-Стоцького у зв'язку з його акцією прибув знаний український видавець Яків Оренштайн, який вирушає до Львова, Станиславова й Коломиї. [...] з'ясовуватиме можливість заснування підприємства, головним завданням якого було б друкування творів української літератури та політичного періодичного видання»²⁹.

Активність Я. Оренштайна на східних теренах новопосталої Польської Республіки у другій половині 1924 р. не мала позитивного результату — давалося взнати упереджене ставлення поляків до галицьких євреїв, сумніви щодо лояльності їх до нової влади [19, с. 183]. За цих обставин він виявився одним із багатьох нині майже невідомих акторів «закулісся» українсько-єврейських суперечностей, провісником котрих стала «штайгеріада»: суд над С. Штайгером за обвинуваченням у замаху на президента II Речіпосполитої С. Войцеховського 5 вересня 1924 р. Вже 8 вересня Українська військова організація взяла відповідальність за цю акцію на себе та висловила жаль із приводу арешту єврейського студента-правника, що було використано як привід для антисемітської агітації [44, с. 63, 88—90].

Я. Оренштайн став активним учасником «штайгеріади» — як через те, що він особисто знав діячів української військової еміграції, так і з огляду на довіру до нього в єврейських колах. Як повідомляла львівська поліція, «з початком арешту Штайгера Яків Оренштайн дуже цікавився цією справою [...] Перед початком процесу Оренштайн мав бути особисто у Львові та пропонувати свою допомогу, хоча рекомендовано йому утриматися від цього»³⁰. Відомий факт:

²⁷ Інститут архівознавства НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 149. Арк. 1.

²⁸ Там само. Арк. 9—10.

²⁹ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 245. Арк. 1.

³⁰ Там само. Арк. 36.

напередодні другого судового засідання у справі С. Штайгера (12 жовтня 1925 р.) в Берліні відбулася зустріч Я. Оренштайна з Є. Коновальцем і його найближчими співробітниками [45, с. 58]. Однак вона виявилася безрезультатною [46, с. 37]. Тож Я. Оренштайн як перемовник відмовився від цієї справи, опублікувавши в «Ділі» відповідну заяву [47, с. 4].

У пастках росієфілів і нацистів

Після невдалих спроб участі у процесі С. Штайгера, десь від межі 1925—1926 й до початку 1930-х рр., видавець фактично «замовк». Це стало наслідком низки обставин. Суттєвий вплив справляло й місце проживання Я. Оренштайна в Берліні — він мешкав у західній частині німецької столиці, де оселилися чимало емігрантів-росіян. Власне кажучи, ця «топографічна» прив'язка до «російського анклаву» й стала вирішальною щодо зарахування його до нібито власників російських видавництв і друкарень у Берліні в 1918—1941 рр. [48, с. 149].

Не кращими були й контакти з українськими інституціями міжвоєнної Галичини, зокрема давалися взнаки боргові справи львівської «Просвіти». Наприкінці 1920-х рр. це товариство було винне Я. Оренштайнові десятки тисяч доларів, а оскільки заборгованість не сплачувалася щонайменше вісім років [49, с. 103], видавець виставив банкрутські рахунки та у примусовому порядку почав стягувати відсотки від прибутків із будинку «Просвіти» у Львові [50, с. 450]. З іншого боку, така ситуація не перешкождала його співпраці з Науковим товариством імені Шевченка, особливо у частині книгообміну, а також стажування сина Йосифа³¹, згодом у 1930-х рр. власника книгарні у Варшаві³².

Рятуючи «Українську накладню» від остаточного зникнення з професійного обр'ю, попри антисемітизм, рівень якого дедалі зростав, у травні 1934 р. Я. Оренштайну вдалося долучитися до Спілки німецьких книготорговців у Ляйпцигу³³. Ділова криза була відчутною, а переслідування з боку нацистів уже стали реальністю³⁴. Тож з огляду на державну політику у книговидаванні Я. Оренштайн повідомляв спілку: «Т.[овариство] з о.[бмеженою] в.[ідповідальністю] “Українська накладня” є іноземним видавництвом, власником якого є громадянин Польщі. Я не продаю і не видаю жодної (тут і далі підкреслення Я. Оренштайна — *I. M.*) літератури німецькою мовою, як також і в перекладі. Я не маю відношення до німецької книжки. Усі мої видання є тільки українською мовою і не продаються в Німеччині, а винятково за кордоном»³⁵. Відповідаючи на лист Я. Оренштайна службовець відомства книготоргівлі Третього Райху вказував: «Оскільки

³¹ ЦДАІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 32.

³² Sächsisches Staatsarchiv Leipzig. Bestand 21765. Nr. F05234. S. 37.

³³ Das Bundesarchiv (далі — BArch). R9361 (Sammlung Berlin Document Center)-V/8796 (Orenstein, Jacob. Geschäftsführer der Fa. Ukrainischer Verlag GmbH., Berlin. Volljude. Buchhandlung und Verlag). S. 1—1 z. (документ за 15 травня 1934 р.).

³⁴ Ibid. (документ за 27 листопада 1935 р.).

³⁵ Ibid. (документ за 5 грудня 1935 р.).

ви — єврейського походження, я вважаю, що ви не підходите для професії, яка пов'язана з культурою. [...] Я прошу вас негайно відіслати ваш членський квиток у канцелярію Спілки німецьких книготорговців [...] Вам буде надана можливість ліквідувати вашу фірму або передати її у власність відповідних арійських осіб»³⁶.

У січні 1936 р. видавець укотре спробував роз'яснити свої наміри очільникові Імперського відомства у справах книгодрукування³⁷. Підкреслюючи значимість наявної друкованої продукції, а отже неможливість її термінового розпродажу, Я. Оренштайн пропонував для реклами видавництва в колах зарубіжних українців скористатися Олімпіадою 1936 р., що мала відбуватися влітку в Берліні [20, с. 106—107]. Втім це не дало бажаного результату: на початку 1937 р. він повідомив керівникові відомства книготоргівлі про передачу у власність кредитора з Польщі книжок і про те, що займатиметься відтепер лише ліквідацією своєї фірми³⁸.

Попри це «добровільне самозречення» видавець і далі перебував під пильним оком нацистських структур. Вже у травні 1936 р. в підготовленій для керівника Імперської палати культури інформації «Яків Оренштайн, Берлін (Єврейський список, ІК 518/908 № 185)» зазначалося: «Звертаю вашу увагу на лист Оренштайна, власника “Української накладні т. з. о. в.”, від 3 січня 1936 р. Оренштайн повідомляє у цьому листі, що всі його без винятку видання є здебільшого спрямованою проти більшовизму національною й музичною літературою суто українською мовою. Фірма майже нічого не продає в Німеччині, лише експортує за кордон та українцям за кордоном. [...] Проте слід було б обдумати, чи не дозволити Оренштайнові продаж українських й антибільшовицьких творів, оскільки взагалі не йдеться про німецьке надбання. Цей продаж слід контролювати»³⁹.

Упродовж 1937 р., особливо влітку, документація відділу книготоргівлі Імперського відомства у справах книгодрукування рясніла фактами щодо «усунення єврейського впливу — Яків Оренштайн», «Єврейське питання. Яків Оренштайн». З'ясовувалося, зокрема, чи відбувся вже продаж видавництва або його перенесення за кордон, із проханням зазначити нового власника (27 липня). Нагадувалося, що з 19 січня, коли Я. Оренштайна виключили зі Спілки німецьких книготорговців, його фірма мала бути ліквідована, тож запитувалися відомості про перебіг цієї справи (12 серпня)⁴⁰. В подальших інформаціях указувалося, що Я. Оренштайн — боржник (12 тис. райхсмарок, із них 7 тис. він завинив у Польщі, а решту в інших країнах), тому сума боргу з дозволу земельного податково-фінансового управління має бути перенесена як іпотека на будинок, належний видавцеві⁴¹.

Упродовж 1937 р. «Українська накладня» фактично змагалася за своє існування. Борги її власника були чималими, тому він, уклавши угоди з кредиторами, вирішив виплатити все, що зможе. Особою Я. Оренштайна впритул зацікавилася

³⁶ Ibid. (документ за 31 грудня 1935 р.).

³⁷ Ibid. (документ за 3 січня 1936 р.).

³⁸ Ibid. (документ за 19 січня 1937 р.).

³⁹ Ibid. (документ за 28 травня 1937 р.).

⁴⁰ Ibid. (документ за 27 липня 1937 р.; документ за 12 серпня 1937 р.).

⁴¹ Ibid. (документ за 15 вересня 1937 р.).

гестапо: про такий намір ішлося в листі Імперського відомства у справах книго-торгівлі від 28 серпня 1937 р., посадовець якого у грудні того року повідомляв, що, згідно з результатами службового розслідування, «єврей Орендштайн⁴², народжений 25.02.1875 р. в Києві / Росія⁴³, громадянин Польщі, не здійснює на даний час [...] жодної підприємницької діяльності»⁴⁴.

Навіть в умовах проживання поза Німеччиною справа майна видавництва висіла дамокловим мечем над його власником. У своєму листі до З. Кузеля від 13 листопада 1938 р., надісланому з Варшави, Я. Орендштайн відверто зізнався у проблемі, що тяжіла над ним: «Ви [...], єдиний представник України там, хто точно знає історію мого видавництва і моєї особи, і покликаний заступитися за цю справу. Цим заходом безжально знищується українське видавництво, яке старанно розбудовувалося упродовж сорока років. Я переконаний, що німецька влада, яка боїться української проблематики, не зацікавлена в тому, щоб фірма [...] саме зараз збанкрутувала»⁴⁵. Важлива у цьому контексті відповідь З. Кузеля від 26 листопада: «Я докладно обговорив справу вашого видавництва з вашим сином (Й. Орендштайном — І. М.) і тепер готовий з'ясувати питання у відповідних установах, чи я можу цю справу перебрати на себе, і якою мірою. Я готовий у згоді з вашою сім'єю робити все, що на даний час є можливим і досяжним»⁴⁶. Наприкінці грудня 1938 р. Я. Орендштайн повідомляв, що «з метою передачі в українські арійські руки, цим передаю вам керівництво фірмою “Українська накладня”»⁴⁷. В листуванні з З. Кузелею видавець зазначав, що в його берлінському помешканні залишилися приблизно 375 прим. 2-го тому творів Т. Шевченка, а в підвалі 250—300 прим. «Історії України» М. Аркаса⁴⁸.

У березні 1939 р. мабуть саме З. Кузеля надіслав до дирекції берлінської поліції всі необхідні документи, зазначаючи: «На ваше прохання пересилаю в додатку копію (заяви? — І. М.) власника видавництва “Українська накладня” Якова Орендштайна щодо передачі підприємства в арійські руки»⁴⁹. Про це свідчить і лист сина видавця Йосифа до З. Кузеля⁵⁰.

Світло на долю власності Я. Орендштайна проливає лист журналіста і громадського діяча І. Кедрина до З. Кузеля, написаний 16 січня 1939 р.: «Звертаюся до вас у відомій справі дому і складу “Української накладні” у Берліні. Будучи недавно у Варшаві, я широко говорив про це з власником, п. О[рендштайном], який дав мені всі дані. [...] я сильно підтримую пляни переходу цієї фірми і її маєтку в українські руки. [...] тим більше, що там чейже був би осідок

⁴² Дописано від руки: Яків.

⁴³ Помилка, мало бути: Коломій / Австро-Угорщина.

⁴⁴ ВАрch. R9361-V/8796. S. 1 (документ за 23 грудня 1937 р.).

⁴⁵ АННБ НАН України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 764. П. X. Арк. 2.

⁴⁶ Там само. Спр. 179. Арк. 2.

⁴⁷ Там само. Спр. 764. П. X. Арк. 7.

⁴⁸ Там само. Арк. 4.

⁴⁹ Там само. Арк. 11.

⁵⁰ Там само. Спр. 762. П. X. Арк. 1.

греко-кат.[олицької] парохії, його власне помешкання та центр українського громадянського життя у Берліні»⁵¹.

Що ж до долі видань, які залишалися в Німеччині, відомо: до червня 1940 р. Український центральний комітет у Генеральній Губернії, комплектуючи книгозбірні для мережі Українських освітніх товариств, використав видання фірми Я. Оренштайна, частково розпродавши їх для потреб культурного фонду УЦК. Про ймовірну кількість цих видань свідчить те, що приблизно 2/3 освітніх осередків у Краківському, Люблінському, Варшавському й Радомському дистриктах мали власні бібліотеки [51, с. 227].

Достовірних відомостей щодо того, коли саме видавець опинився у Варшавському гетто, немає. Поодиноким свідченням про життя Я. Оренштайна за тих нелюдських умов залишається інформація Л. Биковського: «Від листопада 1940 року жидів почали заганяти в Варшаві до гетта. Яків Оренштайн мав можливість деякий час, при допомозі друзів, яких мав скрізь, викручуватись від того. Але врешті у 1941—1942 р. вирішив піти в гетто й ділити долю зі своїми соплеменниками. Ів[ан] Дубицький передавав йому туди якийсь час гроші й продукти, куповані з прибутків книгарні» [1, с. 6].

12 вересня 1942 р. життя Якова, Хаї-Рози та лікарки Регіни Оренштайнів обірвалося — їх розстріляли у Варшаві [20, с. 98; 21, с. 35]. Про це, зокрема, для Міжнародної служби розшуку в Бад-Арользені свідчив 28 квітня 1955 р. берлінський адвокат Г. Шольце⁵².

* * *

Підсумовуючи, зазначимо, що загалом оцінки професійної діяльності Я. Оренштайна впродовж 1910—1930-х рр. позитивні [1—5, 7, 16—18]. Зауваження щодо окремих його видань висловлював, щоправда, М. Грушевський («Мені не хочеться замовляти просто від Оренштайна, тим більше, що я не маю високого мненія про його акуратність (його накладом виписано було від нас оден раз книгу, і так не заплатили, не зважаючи на пригадки, тому я не хочу посилати йому грошей наперед)» [52, с. 669]). Але найбільший міжособистісний конфлікт у видавця виник із В. Винниченком щодо публікації роману «Сонячна машина», про що сам автор повідомляв у щоденнику («Остаточний кінець з Оренштайном. Лихварський процент лишається. Цей суб'єкт, очевидно, просто тішитья, що може горіжитися зі мною. Ультимативно: за три дні мушу вернути йому гроші. (Бажання не забути всі пакості цього типа і колись пригадати їх)» [53, с. 459—460]).

Отже до відомих на сьогодні фактів із біографії Я. Оренштайна, головно його видавничого чину впродовж майже чотирьох десятиліть, варто додати залученість

⁵¹ Там само. Спр. 594. Арк. 1—1 зв.

⁵² Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution. Die Arolsen Archives Online-Collections. Schriftgut des ITS und seiner Vorgänger. Bearbeitung von Anfragen. Fallbezogene Akten des ITS ab 1947. Sign. 06030302.0.390.369 (Such- und Bescheinigungsvorgang Nr. 390.369 für Orenstein, Regina geboren 29.12.1904).

у дипломатичну діяльність в еміграції як радника посольства УНР у Німеччині; фінансову підтримку Повітряного флоту УНР; невдалі медіацію у справі «штайгеріади» (перемовини з Є. Коновальцем) та культурне посередництво для зарубіжних українців під час Олімпіади 1936 р. в Берліні; тривалий опір намаганням нацистської влади позбавити його як єврея прав на професійну діяльність; передачу берлінського приміщення видавництва для потреб української еміграції. Саме тому Я. Оренштайна, який досі справедливо вважається найвідомішим видавцем першої половини ХХ ст., варто також розглядати як громадсько-політичного діяча у складному мереживі взаємин українців із поляками, євреями та німцями в міжвоєнній Європі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Vykovskiy, L. Yakiv Orenshtain. *Nasha batkivshchyna*. New York, 1963. 21-22: 4-5 [in Ukrainian].
[Биковський Л. Яків Оренштайн. *Наша батьківщина*. Нью-Йорк, 1963. № 21-22. С. 4—5].
2. Valio, M. Orenshtain Yakiv. *Ukrainska zhurnalistyka v imenakh: Materialy do entsyklopedychnoho dovidnyka*. Lviv, 1990. 6: 255-257 [in Ukrainian].
[Вальо М. Оренштайн Яків. *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного довідника*. Львів, 1999. Вип. 6. С. 255—257].
3. Pshenychnyi, Ye. Yakiv Orenshtain i yoho knyhovydavnycha diialnist. *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini: Materialy konferentsii (Kyiv, 8—9 hrudnia 1994)*. Kyiv, 1994. 160-164 [in Ukrainian].
[Пшеничний Є. Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність. *Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції (Київ, 8—9 грудня 1994)*. Київ, 1994. С. 160—164].
4. Kolianchuk, O. Yakiv Orenshtain (1875—1944): Vydatnyi ukrainskyi knyhovydavets yevreiskoho pokhodzhennia. *Ukrainskyi almanakh*. Warsaw, 2014. 275-279 [in Ukrainian].
[Колянчук О. Яків Оренштайн (1875—1944): Видатний український книговидавець єврейського походження. *Український альманах*. Варшава, 2014. С. 275—279].
5. Valio, M. Vydavnycha diialnist Ya. Orenshtaina v konteksti ukrainskoho natsionalnoho vidrozhennia. *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist: Dopovidi i povidomlennia tretoi Vseukr. nauk.-teor. konf. (Lviv, 22—23 hrudnia 1995 r.)*. Lviv, 1995. 32-36 [in Ukrainian].
[Вальо М. Видавнича діяльність Я. Оренштайна в контексті українського національного відродження. *Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді і повідомлення третьої Всеукр. наук.-теор. конф. (Львів, 22—23 грудня 1995 р.)*. Львів, 1995. С. 32—36].
6. Koshyk, N. Mariia Valo yak doslidnyk vydavnychoi diialnosti Yakova Orenshtaina. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki imeni V. Stefanyka*. Lviv, 2015. 7: 198-207 [in Ukrainian].
[Кошик Н. Марія Вальо як дослідник видавничої діяльності Якова Оренштайна. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника*. Вип. 7. Львів, 2015. С. 198—207].
7. Yurkevych, O. Diialnist Yakova Orenshtaina v konteksti ukrainskoho knyhovydavnychoho protsesu pershoi polovyny XX st. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki imeni V. Stefanyka*. Lviv, 2017. 9: 76-111 [in Ukrainian].
[Юркевич О. Діяльність Якова Оренштайна в контексті українського книговидавничого процесу першої половини ХХ ст. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника*. Вип. 9. Львів, 2017. С. 76—111].

8. Koshyk, N. Yakiv Orenshtain yak vydavets tvoriv Tarasa Shevchenka. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoї biblioteki imeni V. Stefanyuka*. Lviv, 2014. 6: 81-98 [in Ukrainian].
[Кошик Н. Яків Оренштайн як видавець творів Тараса Шевченка. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника*. Вип. 6. Львів, 2014. С. 81—98].
9. Orenshtain Yakiv. *Ukrainska zahalna entsyklopediia. Knyha znannia*. Lviv; Stanyslaviv; Kolomyia, [1930—1933]. 2 (Z—R): 938 [in Ukrainian].
[Оренштайн Яків. *Українська загальна енциклопедія. Книга знання*. В 3 т. Т. 2 (З—Р). Львів; Станиславів; Коломия, [1930—1933]. С. 938].
10. Orenshtain Yakiv. *Entsyklopediia ukrainoznavstva*. Slovnykova chastyna. Paris; New York, 1956. 5: 1869 [in Ukrainian].
[Оренштайн Яків. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Т. 5. Париж; Нью-Йорк, 1956. С. 1869].
11. Onatskyi, Ye. Orenshtain Yakiv. *Ukrainska mala entsyklopediia*. Buenos Aires, 1962. X: 1235 [in Ukrainian].
[Онацький Є. Оренштайн Яків. *Українська мала енциклопедія*. Кн. X (Ол—Пер). Буенос-Айрес, 1962. С. 1235].
12. Orenshtain Yakiv. *Encyclopedia of Ukraine*. Toronto; Buffalo; London, 1993. III (L—Pf): 706.
13. Orenshtain Yakiv. *Universalnyy slovnyk-entsyklopediia USE*. Kyiv, 1999. 994 [in Ukrainian].
[Оренштайн Яків. *Універсальний словник-енциклопедія УСЕ*. Київ, 1999. С. 994].
14. Kushniruk, O. Orenshtain (Orenshtein) Yakiv. *Ukrainska muzychna entsyklopediia*. Kyiv, 2016. 4 (N—O): 484-485 [in Ukrainian].
[Кушнірук О. Оренштайн (Оренштейн) Яків. *Українська музична енциклопедія*. Т. 4 (Н—О). Київ, 2016. С. 484—485].
15. Valio, M. Orenshtain Yakiv. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2010. Т. 7 (Ml—O): 631-632 [in Ukrainian].
[Вальо М. Оренштайн Яків. *Енциклопедія історії України*. Т. 7 (Мл—О). Київ, 2010. С. 631—632].
16. Shevchenko, O. Vydavnycha polityka Yakova Orenshtaina yak stratehiia povedinky suchasnoho vydavnytstva. *Obrii drukarstva*. Kyiv, 2014. 1(3): 263-273 [in Ukrainian].
[Шевченко О. Видавнича політика Якова Оренштайна як стратегія поведінки сучасного видавництва. *Обрії друкарства*. Вип. 1(3). Київ, 2014. С. 263—273].
17. Volkotrub, M. Vydavnycha diialnist Yakova Orenshtaina. *Obrii drukarstva*. Kyiv, 2015. 1(4): 16-24 [in Ukrainian].
[Волкотруб М. Видавнича діяльність Якова Оренштайна. *Обрії друкарства*. Вип. 1(4). Київ, 2015. С. 16—24].
18. Volkotrub, M. Vydavets i hromadskyi diiach Yakiv Orenshtain. *Storinky istorii*. Kyiv, 2017. 44: 75-82 [in Ukrainian].
[Волкотруб М. Видавець і громадський діяч Яків Оренштайн. *Сторінки історії*. Вип. 44. Київ, 2017. С. 75—82].
19. Monolatii, I. "Ukrainskyi dzhentelmen zakhidno-evropeiskoho pokroiu i zhydivskoi natsionalnosti" (shtrykhy do etnopolitychnoho portreta vydavtsia Yakova Orenshtaina). *Judaica Ukrainica*. Kyiv, 2013. 2: 152-186 [in Ukrainian].
[Монолатій І. «Український джентельмен західно-європейського покрою і жидівської національності» (штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна). *Judaica Ukrainica*. Вип. 2. Київ, 2013. С. 152—186].
20. Monolatii, I. Korespondentsiia Yakova Orenshtaina 1920—1930-kh rr. do instytutsii Druhoi Rechi Pospolytoi ta Nimetskoho Raikhu yak dzherelo do biohrafii vydavtsia. *Judaica Ukrainica*. Kyiv, 2015. 4: 80-108 [in Ukrainian].

- [Монолатій І. Кореспонденція Якова Оренштайна 1920—1930-х рр. до інституцій Другої Речі Посполитої та Німецького Райху як джерело до біографії видавця. *Ju-daiica Ucrainica*. Вип. 4. Київ, 2015. С. 80—108].
21. Monolatii, I. Yakiv Orenstein: an Extradited Ukrainophil from Galicia. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. Ivano-Frankivsk, 2019. 6 (No. 2): 28-36.
  22. Monolatii I. Yakiv Orenshtain: istoriia vydavtsia-yevreia ta yii suchasnist. *Istorychna pravda*. 14.08.2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/08/14/164186/> [in Ukrainian].
[Монолатій І. Яків Оренштайн: історія видавця-єврея та її сучасність. *Історична правда*. 14.08.2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/08/14/164186/> (дата звернення: 10.01.2025)].
  23. Bałaban, M. Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772—1868. Lwów, 1916. 238 s. [in Polish].
  24. Wurm, D. Z dziejów Żydostwa brodzkiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej (do r. 1772). Brody, 1935. 118 s. [in Polish].
  25. Ornstein Jakub (Jaakow) Meszulam [ben Mordechaj Zeew], zw. Wielkim Inkwizytorem Galicyjskim (1775—1839). *Polski słownik judaistyczny: Dzieje, kultura, religia, ludzie*. Warszawa, 2003. 2: 270-271 [in Polish].
  26. Landau-Czajka, A. Syn będzie Lech...: Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej. Warszawa, 2006. 475 s. [in Polish].
  27. Kovtun, V. Zolota doba kolomyiskoï lystivky. Kolomyia, 2010 [in Ukrainian].
[Ковтун В. Золота доба коломийської листівки. Коломия, 2010. 64 с.].
  28. Vasylchuk, M. Ukrainska vydavnycha sprava v Kolomyi (druga polovyna XIX—XX st.). Kolomyia, 2012 [in Ukrainian].
[Васильчук М. Українська видавнича справа в Коломиї (друга половина XIX—XX ст.). [2-ге вид., перероб. і доп.]. Коломия, 2012. 216 с.].
  29. Krevetskyi, I. Ukrainskiy vydavnychi rukh v 1903 r. *Literaturno-naukovyï vistyuk*. Lviv, 1904. T. 25. Kn. 1: 121-133 [in Ukrainian].
[Кревецький І. Український видавничий рух в 1903 р. *Літературно-науковий вістник*. Т. 25. Кн. 1. Львів, 1904. С. 121—133].
  30. Yakymovych, V. Ivan Franko — vydavets: Knyhoznavchi ta dzhereloznavchi aspekty. Lviv, 2006 [in Ukrainian].
[Якимович В. Іван Франко — видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів, 2006. 691 с.].
  31. Kotlobulatova, I. Knyhari ta knyharni v mynulomu Lvova. Lviv, 2005 [in Ukrainian].
[Котлобулатова І. Книгарі та книгарні в минулому Львова. Львів, 2005. 240 с.].
  32. Nadka zasnuvatu popularne vydavnytstvo... *Dilo*. 19.06.1909. 132: 4 [in Ukrainian].
[Гадка заснувати популярне видавництво... *Діло*. Львів, 1909. 19 червня. Ч. 132. С. 4].
  33. Iwaskiw, W.R. & Dash, B.L. The Mystery of Jakiv Orenshtains Litte Red Riding Hood. *Slavic & East European Information Resources*. 2010. 11:2-3: 120-135.
  34. Hlynskyi, V. Shchodennyk 1916—1920 rr. Kolomyia, 2010 [in Ukrainian].
[Глинський В. Щоденник 1916—1920 рр. Упор. М. Васильчук. Коломия, 2010. 160 с.].
  35. Bałaban, M. Z historii Żydów w Polsce: Szkice i studja. Warszawa, 1920. 238 s. [in Polish].
  36. Fedyshyn, O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917—1918. New Brunswick, 1971. 157 p.
  37. Vukovskyi, L. Knyharni — Biblioteku — Akademiia: Spomyny (1918—1922). München; Denver, 1971 [in Ukrainian].
[Биковський Л. Книгарні — Бібліотеки — Академія: Спомини (1918—1922). Мюнхен; Денвер, 1971. 153 с.].

38. Bilokin, S. Vydavnycha diialnist t-va "Drukar". URL: <https://www.s-bilokin.name/Culture/Drukar.html> [in Ukrainian].
[Білокін С. Видавнича діяльність т-ва «Друкарь». URL: <https://www.s-bilokin.name/Culture/Drukar.html> (дата звернення: 10.01.2025)].
39. Ukrainski dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918—1922): Dokumenty i materialy. V. Danylenko, N. Kryvets (eds.). Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918—1922): Документи і матеріали. Упор. В. Даниленко, Н. Кривець, Київ, 2012. 592 с.].
40. Arkhiv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky: Ministerstvo zakordonnykh sprav: Posolstvo v Nimechchyni. 1: Korespondentsiia Fedora Shteinhelia, Mykoly Porsha, Romana Smal-Stotskoho ta zvity dyplomatychnoho viddilu (lypen 1918 — berezen 1923). V. Kavun-nyk (ed.). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Архів Української Народної Республіки: Міністерство закордонних справ: Посольство в Німеччині. Част. 1: Кореспонденція Федора Штейнгеля, Миколи Порша, Романа Смаль-Стоцького та звіти дипломатичного відділу (липень 1918 — березень 1923). Упоряд. В. Кавунник. Київ, 2021. 844 с.].
41. Horbatiuk, M. Lysty Andriia Nikovskoho do Symona Petliury (1920—1921 rr.). *Pamiat-ky: Arkheohrafichnyi sbchorichnyk*. Kyiv, 2010. 11: 68-101 [in Ukrainian].
[Горбатюк М. Листи Андрія Ніковського до Симона Петлюри (1920—1921 рр.). *Пам'ятки: Археографічний щорічник*. Вип. 11. Київ, 2010. С. 68—101].
42. Horbatiuk, M.V. & Shnurovska, L.V. Dokumenty pro konsulsku diialnist dyplomatychnoho predstavnytstva USRR u Nimechchyni yak dzherelo do vvychennia istorii ukrainskoi radianskoi dyplomatii 1920—1923 rr. *Arkhivy Ukrainy*. Kyiv, 2018. 4(315): 137-162 [in Ukrainian].
[Горбатюк М.В., Шнуровська Л.В. Документи про консульську діяльність дипломатичного представництва УСРР у Німеччині як джерело до вивчення історії української радянської дипломатії 1920—1923 рр. *Архіви України*. Вип. 4(315). Київ, 2018. С. 137—162].
43. Hrabovych, H. Do istorii ukrainskoi literatury: Doslidzhennia, ese, polemika. Kyiv, 1997. [in Ukrainian].
[Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ, 1997. 604 с.].
44. Gauden, G. Polska sprawa Dreyfusa. Kto próbował zabić prezydenta. Warszawa, 2024. 598 s. [in Polish].
45. Knysh, Z. Dva protsesy: Yak naslidok diialnosti Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii v 1924 r. Toronto [b. r.] [in Ukrainian].
[Книш З. Два процеси: Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 р. Торонто [б. р.]. 95 с.].
46. Sribna surma: Statti i materiialy do diiannia Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii. Zibrav, uporiadkuvav i zredaguvav Z. Knysh. Zb. I. Toronto [b. r.] [in Ukrainian].
[Срібна сурма: Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Зібрав, упорядкував і зредагував З. Книш. Зб. I. Торонто [б. р.]. 128 с.].
47. Yakiv Orenshtain. Lyst do redaktsii. *Dilo*. 29.11.1925. 268: 4 [in Ukrainian].
[Яків Оренштайн. Лист до редакції. *Діло*. Львів, 1925. 29 лист. Ч. 268. С. 4].
48. Kratz, G. Russische Verlage und Druckereien in Berlin 1918—1941. Chronik russischen Lebens in Deutschland, 1918—1941. Berlin, 1999. 569 S. [in German].
49. Mykutchuk, V. Yak vynykla "Ukrainska zahalna entsyklopediia". *Suchasnist*. 1961. 4: 102-108 [in Ukrainian].
[Микитчук В. Як виникла «Українська загальна енциклопедія». *Сучасність*. 1961. Ч. 4. С. 102—108].

50. Horyn, V. Mykhailo Halushchynskiy — hromadskiy diiach i orhanizator “Prosvity”. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 2010. 19: 445-452 [in Ukrainian].
[Горинь В. Михайло Галушинський — громадський діяч і організатор «Просвіти». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 19. Львів, 2010. С. 445—452].
51. Kubiiovych, V. Ukrainci v Heneralnii Hubernii 1939—1941. *Istoriia Ukrainskoho tseentralnogo komitetu*. Chicago, 1975 [in Ukrainian].
[Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939—1941. *Історія Українського центрального комітету*. Чикаго, 1975. 664 с.].
52. Melnyk, O. Shchodennyk Yuriiia Tyshchenko (Siroho) (1919—1924 rr.). *Ukrainskyi arkhеографічний shchorichnyk*. Kyiv, 2007. 12: 591-683 [in Ukrainian].
[Мельник О. Щоденник Юрія Тищенко (Сірого) (1919—1924 рр.). *Український археографічний щорічник*. Вип. 12. Київ, 2007. С. 591—683].
53. Vynnychenko, V. Shchodennyk: Tom druhyi: 1921—1925. N. Kostiuk (ed.), O. Motyl (coll.). Edmonton; New York, 1983 [in Ukrainian].
[Винниченко В. Щоденник: Том другий: 1921—1925. Ред. Г. Костюк, упор. О. Мотиль. Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. 700 с.].

Надійшла / Received 21.01.2025

Ivan MONOLATII

Doctor of Political Sciences (Dr. Hab. in Political Sciences), Professor,
Head of the Department of Political Sciences,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
ivan.monolatii@pnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8963-774X>

YAKIV ORENSTEIN — PUBLISHER-UKRAINOPHILE

The purpose is to highlight the little-known facts of the biography and main milestones in the life and work of the famous Ukrainian publisher of Jewish origin, a native of Kolomyia, Ya. Orenstein, to determine his place and role in Ukrainian-Jewish cultural and political relations, to study the cultural and political portrait of the publisher in the first third decade of the 20th century. Various **research methods** were used: comparative-historical, problematic-chronological, microhistorical, history of everyday life, and ethnic biography. **The scientific novelty** lies in the coverage of little-known facts of his biography and activities in the context of Ukrainian-Jewish and Ukrainian-German relations, which allow us to reveal fully the role of the publisher in interethnic relations, constructive cooperation with Ukrainian political and cultural elites and new archival findings that significantly correct or clarify the known information. **Conclusions.** The figure of Ya. Orenstein is one of the most prominent in the Ukrainian cultural and political discourse of the early 20th century. The publisher's merits in the history of Ukrainian culture include the creation and functioning of the publishing houses “Halyska Nakladnia” and “Ukrainska Nakladnia,” the promotion of Ukrainian books in Europe and America in the interwar period, participation in Ukrainian emigration life.

Keywords: *Yakiv Orenstein, Ukrainian-Jewish relations, Ukrainian-German relations, Ukrainian culture, Ukrainophile, political activity, interwar period.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.098>
УДК 930(091)(477)

Олексій БАКАЛЕЦЬ

кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри соціально-економічних дисциплін,
Барський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Михайла Грушевського (Бар, Україна)
bakalec_alex@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6503-416X>

Андрій БОЙКО-ГАГАРІН

доктор історичних наук, старший дослідник, старший зберігач фондів,
Музей грошей Національного банку України (Київ, Україна)
boiko.gagarin@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

**СКАРБ ФАЛЬШИВИХ ПІВТОРАКІВ
СИГІЗМУНДА ІІІ ВАЗИ З с. ГАЙОВЕ НА ВІННИЧЧИНІ**

Мета — введення в науковий обіг скарбу фальшивих монет XVII ст. з с. Гайове Вінницької обл. Для визначення особливостей досліджуваної тезаврації монет застосовано нумізматичний **метод** штемпельного аналізу, а також методи порівняння, аналізу та синтезу (РФА-аналіз не використовувався). **Наукова новизна** полягає у значній цінності вивчення окремого скарбового комплексу, що складається винятково з підробок. Це перший зафіксований скарб фальшивих монет на Поділлі. Загальна вага його становить 740 г, середня вага монети 1,1 г, що відповідає метричним нормам. Монетні кружки мали різну товщину, вони виготовлені з міді, та всі, окрім двох, були покриті сріблом. Монети виконані однією парою штемплів, імітуючи півторагрошовики зразка 1619 р., шляхом карбування по мідній заготовці з подальшим посрібленням. Імовірно, їх виготовила особа, котра мала досвід роботи

Цитування: Бакалець О., Бойко-Гагарін А. Скарб фальшивих півтораків Сигізмунда ІІІ Вази з с. Гайове на Вінниччині. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 98—105. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.098>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

на монетному дворі. **Висновки.** Вочевидь фальшивомонетники планували поширювати підробки невеликими партіями разом із монетами, які перебували у легальному грошовому обігу. Із високим ступенем імовірності в районі місця виявлення скарбу в першій половині XVII ст. діяла добре організована майстерня.

Ключові слова: фальшива монета, грошовий обіг XVI—XVII ст., півтораки, технології монетного двору, карбування, штемпель, Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза.

Історія грошового обігу від свого виникнення у VIII ст. до н. е. й до сьогодення тісно переплітається з історією фальшивомонетництва [1]. В період пізнього середньовіччя відбувався дальший розвиток торгівлі, грошове господарство українських земель відзначалося розмаїттям монет багатьох емітентів, виготовлених ручним способом із використанням штемпелів та молотів, часто близьких за діаметром, вагою й товщиною кружків [2]. Легка відтворюваність технологій монетного двору, доступність засобів ковальського та металургійного виробництва, а також низький рівень «фінансової грамотності» населення призводили до поширення фальшивок. У наших дослідженнях понад 360 скарбових комплексів XIV — середини XVII ст. з Поділля, які містили монети різних країн Європи, часто зустрічалися підроблені екземпляри.

У 2021 р. на Поділлі вперше виявлено скарб суто фальшивих монет (та й для інших регіонів подібні знахідки рідкість). Ці понад 600 підробних півтораків за зразком монет 1619 р., часу правління в Речі Посполитій короля Сигізмунда III Вази, становлять великий інтерес. Прототип виготовлення фальсифікату має лише один номінал, одну пару штемпелів та один рік карбування.

При вивченні матеріалу було застосовано методи візуального аналізу, порівняльний, фізичного вимірювання, хронологічний. Ураховуючи специфіку дослідження, вагоме місце посідають суто нумізматичні методи: штемпельного, пуансонного аналізу й ін. Прочитання легенд здійснювалося за допомогою методів візуального аналізу та порівняння. Це дозволило виявити відмінності деталей малюнку монет скарбу від автентичних виробів монетного двору, встановити, що знахідка складається з фальсифікату. Для визначення ваги й розміру було застосовано методи фізичного вимірювання з використанням електронних ваг і штангенциркуля. Статистичні, математичні методи прислужилися для встановлення особливостей розподілу вагових груп монет скарбу. Хронологічний метод став у пригоді для визначення особливостей появи та побутування фальшивих грошей у регіоні, а також часу виготовлення підробок — не раніше 1619 р. та, ймовірніше, на початку 1620-х рр., коли півторагрошові монети більш масових років емісії ще не набули поширення.

Серед публікацій, які стосуються фальшування монет у XV—XVII ст. на теренах України та, зокрема, Поділля слід згадати праці М. Котляра [3], В. Коцура [4], С. Кулешова [5], О. Огуя [6—8], Є. Лемберга та В. Аксьонова [9], В. Орлика [10], С. Орлик [11], А. Бойка-Гагаріна [12—16], В. Жарка [17], І. Прохненка [18—19], О. Бакальця [20—22], В. Шалобудова [23], В. Нечитайла [24] та ін. В історіографії відомі також опубліковані скарби, що склалися з самих лише фальшивих монет у збиток легальному грошовому обігу, або виявлення місць виготовлення монет [25].

Ил. 1. Скарб фальшивих півтораків, виявлений 2021 р. біля с. Гайове Жмеринського р-ну Вінницької обл.

Ил. 2. Фальшивий посріблений півторака зі знайденого біля с. Гайове скарбу

За часів правління короля Сигізмунда III Вази (1587—1632 рр.) в Речі Посполитій було проведено грошову реформу, яка передбачала запровадження в обіг нових номіналів. Спочатку 1608 р. у Гданську розпочалося карбування срібного орта (1/4 талера) масою 6,816 г (5,96 г чистого срібла), а з 1618 р. на монетному дворі в Бидгощу виготовлялися коронні орти із зображенням короля, котрий тримає у правиці меч (на українських землях їх подеколи називали мечиковими), масою 7,06 г (4,85 г чистого срібла). Півторака або півторагрошовик — польська й литовська срібна монета XVII ст. вартістю 1,5 гроша або 3 півгроша. Півтораки з перервами карбувалися на монетних дворах Речі Посполитої (Бидгощ, Краків, Вільно, Львів) у 1614—1632 рр. Ця монета з'явилася через відсутність на грошовому ринку номіналу в половину трояка. Маса півторака в 1614 р. становила 1,54 г (0,72 г чистого срібла), у 1623 р. 1,08 г (0,31 г чистого срібла). Проба срібла білонної монети 250—375 проміле.

16—18 вересня 2021 р. в яру на південний схід від с. Гайове (за 2 км від м. Бар Вінницької обл.) виявлено розсипаний скарб фальшивих півтораків часів правління Сигізмунда III Вази — 625 одиниць, з яких 616 були цілими, а 9 фрагментованими (вочевидь пошкоджені плугом чи культиватором під час сільгоспробіт) (іл. 1). 23 монети погнуті частково або наполовину. Скарбовий комплекс був укритий щільною зеленою пащиною. Виявлено 23 групи скріплених між собою монет від 2 до 8 загальною кількістю 232 одиниці та вагою 318,34 г. Вага всього скарбу становить 740 г, а середня вага монети складає 1,1 г, що відповідає тодішнім метричним нормам. Монетні кружки мали різну товщину, вони були виготовлені з міді та всі, окрім двох, покриті сріблом (іл. 2). На 54 почищених півтораках на аверсі й реверсі місцями проявляється мідь. Діаметр фальшивих монет становить 19,5—20 мм і відповідає розміру справжніх срібних півтораків 1614—1627 рр.

На всіх монетах скарбу на реверсі відкарбовано цифри «19», тобто 1619 р. Над державою розміщений хрест, а всередині — «24». В нижній частині реверсу міститься родинний герб великого коронного підскарб'я Миколая Даниловича — стріла, спрямована вістрям угору, внизу зображений місяць, а по боках

дві зірки. Судячи із зображень на аверсі та реверсі фальшивих півтораків, можна зробити висновок про те, що всі монети відкарбовані однією парою штемפלів. Нанесення герба держави (орла й погоні), корони, легенди тощо відповідає срібним монетам офіційних емісій 1616—1627 рр.

Поштучне зважування дало дані про значну вагову різницю між фальшивими півтораками скарбу. Вага їх коливається від 0,31 г до 2,05 г, тобто в понад шість разів. Діаметр більшості кружків становить 20 мм. Із 361 цілої монети 27 вагою від 0,31 г до 0,70 г; 155 із вагою 0,71 г до 1,10 г; 158 із вагою від 1,11 г до 1,60 г; 21 з вагою від 1,61 г до 2,05 г. Отже з 361 дослідженої монети 313 півтораків мають вагу від 0,71 г до 1,60 г.

Проаналізувавши склад виявленого біля с. Гайове у 2021 р. скарбу можна зробити певні висновки. Оригінальність комплексу полягає в тому, що всі монети мають одну дату карбування — 1619 р. та зроблені з допомогою однієї пари штемפלів. Усі монети є фальшивками й виготовлені на мідних кружках однакового діаметра, покриті сріблом (окрім двох). Можливо, ці підробки в околицях Бару відкарбував досвідчений майстер із використанням технологій, які практикувалися в монетарнях Бидгоща чи Вільна (саме півтораки такого типу виготовлялися там у 1619 р.), коли на мідний кружок наносилося рельєфне зображення з допомогою штемפלів із подальшим посрібленням. Імовірно, фальшивомонетники планували поширювати свої вироби невеликими партіями разом із монетами, які перебували в легальному обігу, та через певні обставини були змушені закопати їх, так і не змігши їх використати. З 361 дослідженого півторака скарбу 313 мають вагу від 0,71 г до 1,60 г. Найменша вага монети (мідної) складає 0,31 г, найбільша ж (посрібленої) — 2,05 г. Виявлений скарб розширює наші уявлення про соціально-економічні умови свого часу, зокрема демонструє незахищеність населення від втрат при отриманні в оплату фальшивих грошей. Знахідка також свідчить про низький рівень «фінансової грамотності» місцевої людності та про особливості діяльності на Поділлі фальшивомонетників.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Boiko-Gagarin, A.S. Falshivomonetnichestvo v Tsentralnoj i Vostochnoj Evrope v epokhu Srednevekovja i rannego Novogo vremeni. Kiev, 2017 [in Russian]. [Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев, 2017. 560 с.].
2. Boiko-Naharin, A.S. Monety Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy XIV—XVII st.: protsesy vyhotovlennia ta falshuvannia. *Candidate's thesis*. Kirovohrad, 2014. 227 p. [in Ukrainian]. [Бойко-Гагарин А.С. Монети Центральної та Східної Європи XIV—XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування: Дис. ... канд. іст. наук. Кіровоград, 2014].
3. Kotliar, M.F. Hroshovy obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu. Kyiv, 1971 [in Ukrainian]. [Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. 240 с.].
4. Kotsur, V.P. & Boiko-Gagarin, A.S. Napoleon Russian forged assignations in Naddnprianschyna (over Dnipro land). *East European Historical Bulletin*. 2019. 11: 66-77. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.11.170701>

5. Kuleshov, S.H. & Boiko-Naharin, A.S. Ekspertyza avtentychnosti hroshei u Rosiiskii imperii v XIX — na pochatku XX st. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy*. 2020. 25: 178-192. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.25.178> [in Ukrainian].
[Кулешов С.Г., Бойко-Гагарін А.С. Експертиза автентичності грошей у Російській імперії в XIX — на початку XX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 25. Київ, 2020. С. 178—192].
6. Ohui, O. Falshyvi monety v konventsiiinomu obihu na Bukovyni (1774—1857). *Etnokultura u konteksti svitovoi istorii: "Cherezovski chytannia"*. Chernivtsi, 2004. 62 [in Ukrainian].
[Огуй О. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774—1857). *Етнокультура у контексті світової історії: Мат. VI Міжнар. наук. семінару «Черезовські читання»*, Чернівці, 20 березня 2004. Чернівці, 2004. С. 62].
7. Ohui, O.D. Falshyvi papеровi hroshei na Bukovyni XIX—XX st. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*. Chernivtsi, 2004. 1(17) [in Ukrainian].
[Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX—XX ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Т. 1(17). Чернівці, 2004].
8. Ohui, O.D. Falshuvannia monet u period avstriiskoi ta zolotoi koronovoi valiut na Bukovyni (na arkhivnomu materiali). *R.F. Kaindl i ukrainska istorychna nauka: Mat. Mizhnar. nauk. seminaru "Kaindlivski chytannia"*. Vyzhnysiz, 2004. 74 [in Ukrainian].
[Огуй О.Д. Фальшування монет у період австрійської та золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). *Р.Ф. Кайндль і українська історична наука: Мат. Міжнар. наук. семінару «Кайндлівські читання»*, Чернівці, 22—23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004].
9. Lemberh, Y. & Aksionov, V. Nasliduvannia omeiidadskykh monet VIII st. z poznacheniam monetnoho dvoru Karkh z verkhnio-saltivskoho katakombnoho mohylnya. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk = The Ukrainian Numismatic Annual*. 2023. 8: 190-202. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2024-8-190-202> [in Ukrainian].
[Лемберг Є., Аксьонов В. Наслідкування омейядських монет VIII ст. з позначенням монетного двору Карх з верхньо-салтівського катакомбного могильника. *Український нумізматичний щорічник = The Ukrainian Numismatic Annual*. Вип. 8. Кропивницький, 2023. С. 190—202].
10. Orlyk, V. Davnohretski monety ta yikhni imitatsii z terytorii Volyni. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk = The Ukrainian Numismatic Annual*. 2023. 7: 5-24. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-5-24> [in Ukrainian].
[Орик В.М. Давньогрецькі монети та їхні імітації з території Волині. *Український нумізматичний щорічник = The Ukrainian Numismatic Annual*. Вип. 7. Кропивницький, 2023. С. 5—24].
11. Orlyk, S.V. & Boiko-Naharin, A.S. Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk = The Ukrainian Numismatic Annual*. 2017. 1: 143-164 [in Ukrainian].
[Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник = The Ukrainian Numismatic Annual*. Вип. 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143—164].
12. Boiko-Naharin, A.S. Pidrobky rosiiskykh hroshei kintsia XIX — pochatku XX st. u zibranni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk = The Ukrainian Numismatic Annual*. 2020. 4: 165-183. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2020-4-165-183> [in Ukrainian].
[Бойко-Гагарін А.С. Підробки російських грошей кінця XIX — початку XX ст. у зібранні Національного музею історії України. *Український нумізматичний щорічник = The Ukrainian Numismatic Annual*. Вип. 4. Переяслав, 2020. С. 165—183].

13. Wojko-Gagarin, A.S. K voprosu o vozmozhnosti chekanki getmanom Bogdanom Khmel'nitskim falshivyykh monet. *Materialy Vseukr. nauk. konf. z nablydy 419-richchia vid dnia narodzhennia hetmana Bohdana Khmelnytskoho*. Cherkasy, 2014. 118-122 [in Russian].
[Бойко-Гагарин А.С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет. *Мат. Всеукр. наук. конф. з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького* [«VIII Богданівські читання»]. Черкаси, 2014. С. 118—122].
14. Wojko-Gagarin, A.S. Poddelki denezhnykh znakov XIX—XX v. v sobranii Natsionalnogo istoricheskogo muzeja Respubliki Belarus. *Bankovskij vestnik*. 2019. 12(677): 53-55 [in Russian].
[Бойко-Гагарин А.С. Подделки денежных знаков XIX—XX в. в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. *Банковский вестник*. Вып. 12(677). Минск, 2019. С. 53—55].
15. Boiko-Naharin, A. & Korpusova, I. Monetno-vahovi zlyvky hryvni ta yikh tohochasni pidrobky z kolektsii Odesskoho arkeolohichnoho muzeiu. *Zapiski otdela numizmatiki i torevtyki Odesskogo arkeologicheskogo muzeia*. 2017. 3: 120-132 [in Ukrainian].
[Бойко-Гагарин А., Корпусова І. Монетно-вагові зливки гривні та їх тогочасні підробки з колекції Одеського археологічного музею. *Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея*. Вып. III. Одесса, 2017. С. 120—132].
16. Wojko-Gagarin, A.S. Falshivomonetnichestvo v Juzhnoj Bessarabii v pervoj polovine XIX v. *Stratum Plus*. 2020. 6: 303-310 [in Russian].
[Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Южной Бессарабии в первой половине XIX в. *Stratum Plus*. Вып. 6. Кишинёв, 2020. С. 303—310].
17. Zharko, V. Skarb falshyvyykh histamenoniv i platizhnykh zlyvkiv z Horodetskoho raionu Lvivskoi oblasti. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh baluzei istorichnoi nauky: Tezy dopovidei III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. z problem numizmatyky ta istorii hroshovoho obihu. 5—6 lystopada 2015 r.* Kirovohrad; Kyiv; Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2015. 28-30 [in Ukrainian].
[Жарко В. Скарб фальшивих гістаменонів і платіжних злиwkів з Городецького району Львівської області. *Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Тези доповідей III Міжнар. наук.-практ. конф. з проблем нумизматики та історії грошового обігу, 5—6 листопада 2015 р.* Кіровоград; Київ; Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 28—30].
18. Prokhnenko, I. Falshyvomonetna sprava na Korolivskomu zamku Nialab. *Pamiatky Tustani v konteksti osvoinnia Karpat u doistorychnu dobu ta v serednovichchi; problemy yikh zberezhennta ta vykorystannia*. Lviv, 2016. 28-30 [in Ukrainian].
[Прохненко І. Фальшивомонетна справа на Королівському замку Нялаб. III Міжнар. наук. конф. «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання» (Львів — Урич). 7—8 квітня 2016. Львів, 2016. С. 28—30].
19. Prokhnenko, I. & Zhylenko, M. Falshyvi monety Serednianskoho zamku. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk = The Ukrainian Numismatic Annual*. 2017. 1: 86-97 [in Ukrainian].
[Прохненко І., Жиленко М. Фальшиві монети Середнянського замку. *Український нумизматичний щорічник = The Ukrainian Numismatic Annual*. Вип. 1. Київ; Переяслав-Хмельницький; Кропивницький, 2017. С. 86—97].
20. Bakalets, O.A. Skarby monet Podillia XIV — seredyny XVII st.: Dokumenty i materialy: Istoryko-numizmatychnе doslidzhennia. Bar; Vinnytsia; Kamianets-Podilskyi; Khmelnytskyi, 2017 [in Ukrainian].

- [Бакалець О.А. Скарби монет Поділля XIV — середини XVII ст.: Документи і матеріали: історико-нумізматичне дослідження. Бар; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Хмельницький, 2017. 200 с.]
21. Bakalets, O.A. Rol polskoi monety v hroshovomu obihu Podillia (druha polovyna XIV—XVI st.). *Visnyk abrrarnoi istorii*. Kyiv, 2016. 63-70 [in Ukrainian].
[Бакалець О.А. Роль польської монети в грошовому обігу Поділля (друга половина XIV—XVI ст.). *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. С. 63—70].
  22. Bakalets, O.A. Falshyvi monety Syhizmunda III Vazy z Khmelnychchyny. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk = The Ukrainian Numismatic Annual*. 2017. 1: 98-107 [in Ukrainian].
[Бакалець О.А. Фальшиві монети Сигізмунда III Вази з Хмельниччини. *Український нумізматичний щорічник = The Ukrainian Numismatic Annual*. Вип. 1. Київ; Кропивницький; Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 98—107].
  23. Shalobudov, V.M. Skarb falshyvykh polskykh monet XVII st. z s. Sokolivka na Poltavshchyni. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. 2009. 1: 100-101 [in Ukrainian].
[Шалобудов В.М. Скарб фальшивих польських монет XVII ст. з с. Соколівка на Полтавщині. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Вип. 1. Полтава, 2009. С. 100—101].
  24. Nechytailo, V.V. Hroshovy obih na terytorii Hetmanshchyny (1648—1764 rr.). *Candidate's thesis*. Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2019. 15 p. [in Ukrainian].
[Нечитайло В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648—1764 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2019. 15 с.]
  25. Grimalauskajte, D. Lokalizatsija mesta proizvodstva falshivykh assignatsij I. Tsejzika (1779—1860) i nekotorye aspekty ikh rasprostraneniya. *Pieniądz — capital — praca — wspólne dziedzictwo Europy — Białorus — Litwa — Łotwa — Polska — Rosja — Słowacja — Ukraina*. Warszawa, 2008. 204-205 [in Russian].
[Грималаускайте Д. Локализация места производства фальшивых ассигнаций И. Цейзика (1779—1860) и некоторые аспекты их распространения. *Pieniądz — capital — praca — wspólne dziedzictwo Europy — Białorus — Litwa — Łotwa — Polska — Rosja — Słowacja — Ukraina: Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Białystok — Augustów 18—21 września 2008. Warszawa, 2008. С. 204—205].

Надійшла / Received 02.02.2025

Oleksii BAKALETS

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Professor at the Department of Socio-Economic Disciplines,
Mykhailo Hrushevskiy Humanitarian and Pedagogical College of Bar (Bar, Ukraine)
bakalec_alex@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6503-416X>

Andrii BOIKO-HAHARIN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Researcher,
Senior Custodian of Funds,
Museum of Money of the National Bank of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
boiko.gagarin@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

THE TREASURE OF FORGERY POLTORAKS
OF SIGISMUND III VASA FROM HAIOVE
VILLAGE, VINNYTSIA REGION

The purpose is to introduce into scientific circulation a hoard of 17th-century coins from the village of Haiove, Vinnytsia region, with its analysis and identification of its features. The article analyzes the features and composition of the hoard of forged one-and-a-halfers with the date 1619, minted during the reign of Sigismund III Vasa in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1587—1632). The treasure was found in 2021. To determine the features of the studied coin hoard, the different **scientific approaches** were applied using a special numismatic **method** — the die analysis, as well as comparison, analysis, and synthesis but special precise physical measurements were not used. All the coins from the hoard are forgery counterfeits made to the detriment of monetary circulation. **The scientific novelty** lies in the significant value of studying individual hoards consisting exclusively of counterfeits to the detriment of circulation, which occurs extremely rarely in the form of a separate complex and not as single finds or a certain proportion of counterfeit coins in the hoard. The total weight of the Haiove treasure is 740 g, and the average weight of the single coin is 1.1 g, which corresponds to the metric standards of that period. The coin blanks have different thicknesses; most of them are made of copper, but the surface of the two coins (0.32 %) was covered with silver. All coins are made with one pair of dies by minting on a copper blank with subsequent silver plating, imitating one and a half grosz with the date 1619. Perhaps all coins were made by a person with working experience at the mint. The described hoard of counterfeit coins has opened a new page for us in the monetary circulation of Podillia and the peculiarities of the activities of counterfeiters in this region. **The conclusions.** The originality of the complex lies in the fact that all the coins have the same minting date — 1619 and were made using the same die stamps. Presumably, the counterfeiters planned to distribute the new counterfeit 1 and 1/2 groszes in small batches along with coins in circulation, which could not arouse suspicion on the market. With a high degree of probability, in the first half of the 17th century, in the area where the treasure was found, a separate, well-established, and organized counterfeiting workshop was operating.

Keywords: *counterfeit coin, monetary circulation of 16—17th centuries, half grosz coins (poltorak), coin technologies, coin minting, stamp die, Polish-Lithuanian Commonwealth, Sigismund III Vasa.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.106>
UKD 93/94;94(438)

Marcin HLEBIONEK

dr hab., prof., Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu (Toruń, Polska)

hleb@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7047-4143>

KSZTAŁTOWANIE SIĘ POLSKIEJ SFRAGISTYKI URZĘDOWEJ NA ZIEMIACH BYŁEGO ZABORU PRUSKIEGO: REKONESANS BADAWCZY NA PRZYKŁADACH Z TERENÓW BYŁYCH PRUS ZACHODNICH I WIELKIEGO KSIĘSTWA POZNAŃSKIEGO*

Celem pracy jest próba ukazania problemów związanych z kształtowaniem się odrodzonej po I wojnie światowej przez pryzmat materiałów sfragistycznych. **Metodyka.** Analizując zagadnienie wykorzystano metody właściwe dla nauk historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem metody źródłoznawczej, krytyki źródeł, a także metody porównawczej. Stosowano też metody wykorzystywane na gruncie badań sfragistycznych, w tym ikonograficzną. **Nowatorstwo.** Artykuł dotyczy problematyki właściwie niepodjętej przez badaczy. Stanowi pierwszą próbę syntetycznego ujęcia problemu nie tylko na gruncie historii prawa, ale też praktyki kancelaryjnej.

* Tekst artykułu został przygotowany na podstawie referatu wygłoszonego na Międzynarodowej Konferencji Sfragistycznej zorganizowanej w Kijowie w 2018 r. przez Muzeum Szeremetiewych. Treść artykułu pozostawiono bez większych zmian, ponieważ był on cytowany (na prawach maszynopisu) w późniejszych publikacjach. Zaznaczyć jednak trzeba, że od tego czasu polskie badania nad dwudziestowieczną sfragistyką uległy intensyfikacji. Z najważniejszych prac dotyczących tej problematyki należy wskazać w całości dotyczącą tego tematu książkę Marka Adam-

Цитування: Hlebionek M. Kształtowanie się polskiej sfragistyki urzędowej na ziemiach byłego zaboru Pruskiego: Rekonesans badawczy na przykładach z terenów byłych Prus Zachodnich i Wielkiego księstwa Poznańskiego. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 106—123. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.106>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Przynosi też informacje o nowych materiałach źródłowych. **Wnioski.** Proces formowania urzędowego systemu sfragistycznego na zachodnich ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej rozpoczął się dopiero w 1920 r., a więc pewnym opóźnieniem w stosunku terenów Polski centralnej. Spowodowane to było późniejszym włączeniem tych terytoriów w granice państwa polskiego. Ze względu na uwarunkowania społeczne i polityczne na terenach tych długo funkcjonowały pieczęcie wykorzystujące wzór godła państwowego przyjęty w 1918 przez Radę Regencyjną oraz liczne swoiste, lokalnie wypracowane wzory, w tym te, których używały władze powstania wielkopolskiego. Na interesującym nas terytorium nie doszło do pełnego ujednoczenia pieczęci w oparciu o ustawę z 1919 r. regulującą kwestie sfragistyczne. Mimo próby uporządkowania zagadnień heraldyczno-sfragistycznych poprzez rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z 1927, wprowadzona nim zmiana kształtu godła, spowodowała po raz kolejny konieczność wymiany tłoków pieczęci. Ten czynnik, jak i brak przepisów wykonawczych oraz kwestie finansowe spowodowały, że proces kształtowania się pieczęci urzędowych o jednolitym kształcie, nie zakończył się przed wybuchem II wojny światowej.

Słowa kluczowe: sfragistyka, pieczęcie urzędowe, Polska, Prusy Zachodnie, Wielkie Księstwo Poznańskie.

Zacznijmy od uwag ogólnych. Za symboliczny moment odzyskania przez Polskę niepodległości przyjmuje się dzień 11 listopada 1918 r., kiedy na ziemiach polskich powołana przez niemieckie władze okupacyjne Rada Regencyjna Królestwa Polskiego przekazała władzę w ręce Józefa Piłsudskiego, a w skali światowej podpisano rozejm kończący I wojnę światową. Jednak formowanie się zrębów polskiej państwowości trwało już od jakiegoś czasu i nie zakończyło się tego właśnie dnia. W tym czasie sprawy związane z kształtem godła państwowego odtwarzanego organizmu państwowego, wobec masy innych problemów, znajdowały się na nieco dalszym planie. Stąd trudno wskazać jakiegokolwiek normatywy, które regulowałyby jego formę. Oczywiście było, że w herbie odradzającej się Rzeczypospolitej powinien znaleźć się Orzeł Biały [37, s. 270—271]. Takie godło miały nosić „pieczęcie koronne” wymieniane w dekreście Rady Regencyjnej [13, art. 5; 37, s. 272]¹. Ale już kształty owego znaku pojawiające się w sfragistyce

---

czewskiego [5]. Osobno trzeba wymienić wydany w 2022 r. tom materiałów prezentujących różne aspekty sfragistyki dwudziestowiecznej [41]. Edycję ważnych materiałów źródłowych dotyczących problemów sfragistyki urzędowej dwudziestolecia międzywojennego zawiera monograficzny tom opracowany przez zespół pod kierunkiem M. Adamczewskiego [2]. Odrębnych opracowań doczekały się także niektóre szczegółowe aspekty funkcjonowania pieczęci. O przemianach godła państwowego pisał np. M. Adamczewski [3], a kwestie poszukiwań formy znaku ilustruje wymieniona wyżej edycja źródeł do dziejów polskiego herbu państwowego z obszernymi komentarzami wydawców, przygotowana pod kierunkiem M. Adamczewskiego; zagadnień wytwarzania pieczęci dotyczą artykuły Szymona Bauma i Janusza Giersza [7—9, 18—19]; a problematyki fałszowania i procedur związanych z wykrywaniem fałszyfikatów pieczęci urzędowych dotyczy artykuł Jagody Jankowskiej [28]. Wreszcie nieco danych o losach tłoków pieczęci po wycofaniu ich z praktyki urzędów przynosi artykuł Roberta Forysiaka-Wójcińskiego [17].

¹ Pieczęci z orłem o analogicznym kształcie używała już wcześniej Tymczasowa Rada Stanu powołana przez niemiecko-austriackie władze okupacyjne w listopadzie 1916 [4, s. 202, fot. III/73].

Il. 1. Pieczęcie Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego, Rady Regencyjnej oraz premiera (Prezydenta ministrów) Republiki Polskiej z lat 1917—1918

Il. 2. Wzory pieczęci urzędowych z godłem państwowym według wzorów z lat 1919 i 1927

urzędowej były bardzo zróżnicowane [zob. np. pieczęcie różnych wydziałów Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Zewnętrznych) i Prezydenta Rady Ministrów. Pieczęcie Ministerstwa Spraw Zagranicznych: Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej — AAN), Komitet Narodowy Polski w Paryżu (dalej — KNP), sygn. 124, k. 20; k. 38; sygn. 133, s. 1; Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie (dalej — KCNP, sygn. 72, s. 105, 173; Pieczęć Prezydenta rady Ministrów: AAN, KCNP, sygn. 76, s. 11], a udział w ich formowaniu miały niekiedy czynniki społeczne [37, s. 271; 4, s. 218]. Jednym z pierwszych rozporządzeń, które miały określać kształt godła państwowego Polski był okólnik wydany przez Stanisława Thugutta, ministra spraw wewnętrznych w gabinecie Jędrzeja Moraczewskiego. Wskazywał on, że skoro Polska ma być krajem republikańskim, to w jego godle nie powinny znajdować się elementy monarchistyczne. Stąd orzeł powinien być pozbawiony korony [37, s. 273—274]. Nie zyskało to jednak społecznej akceptacji, a orła bez korony spotykamy co prawda przez pewien czas w wignetce publikatora urzędowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych [np. 16; 4, s. 220], ale wpływ okólnika ograniczał się chyba przede wszystkim do organów władzy podległych bezpośrednio Thuguttowi [40, s. 64; 37; s. 274].

Urzędowy wzór godła państwowego został opracowany dopiero w 1919 r. i wprowadzony ustawą z dn. 1 sierpnia tego roku (opublikowana 28.VIII) [45; 37, s. 274—279]. Formalnie godło to odwoływało się do Orła Białego z czasów panowania Stanisława Augusta. Jako oficjalnie obowiązujący wizerunek wyobrażenie takie powinno znaleźć na pieczęciach wszystkich urzędów państwowych, z wyłączeniem jednostek samorządowych na większości terenów Polski.

W roku 1927 doszło do zmiany wzoru polskiego godła państwowego. Przyjęto wówczas projekt opracowany przez Zygmunta Kamińskiego, daleko odbiegający od dotychczasowego kształtu [39; 37, s. 284—285]. Odpowiedni normatyw wszedł w

Il. 3. Przykłady pieczęci używanych przez pruską rejencję w Bydgoszczy

życie w marcu 1928 r. [39] Oczywiście zmiana wzoru herbu państwowego spowodowała konieczność wymiany urzędowych pieczęci. Ze względów organizacyjnych i finansowych trwało to dość długo, a odciski stempli z godłem odpowiadającym wzorowi z 1919 r., a nawet formy wcześniejsze, spotykamy aż do 1939 r. orzeł „Kamińskiego” stał się wzorem, do którego odwoływały się późniejsze godła Polski (tak Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jak i rządu emigracyjnego po 1945 r.) i nawiązuje dzisiejsza heraldyka i sfragistyka państwowa [37, s. 289—291].

Prezentacja tych zagadnień tworzyć ma punkt odniesienia dla analizy problematyki formowania się polskiej heraldyki i sfragistyki na ziemiach byłego zaboru pruskiego. By dobrze zrozumieć kontekst tego procesu w tym miejscu dwa słowa należy poświęcić jeszcze państwowej sfragistyce pruskiej. Jej fundament stanowił regulamin używania pruskiego tytułu i herbu królewskiego będący załącznikiem do ustawy z 1817 r. [34, s. 19—24, nr 1] i bez większych zmian funkcjonujący do upadku pruskiej monarchii w 1918 r. Według niego urzędy różnego szczebla administracji państwowej oraz sądy używały pieczęci określanych jako „królewskie”. Pieczęciami królewskimi nazywano wszystkie *sigilla* odwołujące się w legendzie i wyobrażeniu od królewskiego autorytetu. Dzięki odpowiedniej korelacji herbu (większego, średniego i małego) oraz pojawiającej się w legendzie tytułatury (wielkiej, średniej lub małej) odbiorca otrzymywał informacje o miejscu danego urzędu w hierarchii [25, s. 55—68]. Zatem pieczęcie pruskiej administracji państwowej jak i stricte królewskie spełniały w zasadzie kryteria jednego systemu sfragistycznego: ale tak, jak w I połowie XIX w. system ten był raczej systemem pieczęci królewskich - pruskich, to w II połowie stulecia, wraz ze przemianami ustrojowymi, przekształcił się on w system pruskich pieczęci państwowych. Nie był to przy tym system prosty, ale złożony z licznych podsystemów, tworzonych przez systemy sfragistyczne poszczególnych pionów instytucji i wreszcie samych instytucji [24, s. 198; 26, s. 548—549; szerzej o pieczęciach urzędowych w Prusach zob. 23, s. 493—506; 22, s. 507—527].

W czasie, kiedy w Niemczech doszło do detronizacji a później abdykacji Wilhelma II, leżące na wschodnich kresach Niemiec prowincje poznańska i zachodniopruska cały czas znajdowały się pod władzą pruskiej administracji (zmiana ustroju nie doprowadziła bowiem do likwidacji władzy lokalnej), a w trakcie rozmów pokojowych prowadzonych w Wersalu, strona niemiecka nie wyrażała zgody na włączenie ich w granice tworzącego się Państwa Polskiego [12, s. 79—80; 11, s. 63—64; 29, s. 282—286]. Wykorzystując jednak dogodny moment stopniowo ujawniać zaczęły się polskie

organizacje polityczne, początkowo opowiadające się za pokojowym włączeniem Wielkopolski, Pomorza i Śląska w granice Polski. Wkrótce dominującą pozycję wśród nich zyskała Naczelna Rada Ludowa (dalej — NRL) a jej status usankcjonował wkrótce Sejm Dzielnicowy (Provinzial Landtag) w Poznaniu (5 grudnia 1918 r.) [47, s. 44—49; 11, s. 111—119, 130—132; 12, s. 92—100, 102, 222—227; 29, s. 285—286]. Rada wyłoniła ze swego grona Komisariat, będący namiastką rządu, a także podkomisariaty dla Prus Zachodnich i Śląska, działające w Gdańsku i Bytomiu [o podkomisariacie NRL w Gdańsku zob. 47, s. 53—55]. W grudniu 1918 r. na ziemiach Wielkopolski wybuchło powstanie, a NRL stała się oficjalną powstańczą władzą. Walki objęły głównie tereny Prowincji Poznańskiej. Na terenach Prus Zachodnich, mimo przygotowań do powstania, do większych starć nie doszło [47, s. 74—100]. Powstanie wielkopolskie zakończył rozejm podpisany w Trewirze 16 lutego 1919 r. [33, s. 346—349; 11, s. 254—266.]. W rękach powstańców znajdowała się wówczas większość terytoriów dawnej Prowincji Poznańskiej, wyłączwszy północno-wschodnie jej fragmenty. Otwarta pozostawała jednak kwestia dawnych Prus Zachodnich. Ta uregulowana została dopiero postanowieniami pokoju wersalskiego, przyznającego Polsce znaczne fragmenty dawnych Prus Królewskich, z wyłączeniem jednak Gdańska i Powiśla [11, s. 299—300; 47, s. 100—103, 127—135]. Po podpisaniu traktatu wersalskiego (28 czerwca 1919 r.) Komisariat NRL funkcjonował do 6 listopada 1919 r. [11, s. 304]. Władze centralne, szanując odrębność ustrojową interesujących nas ziem, powołały w tym samym czasie tzw. Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej, z siedzibą w Poznaniu, nie w Warszawie, będące *de facto* namiastką autonomicznego rządu [20, s. 28—33; 21, s. 44]. Dopiero ono rozpoczęło i przeprowadziło rozłożony w czasie proces włączania kresów zachodnich do Rzeczypospolitej. Ono też nadzorowało przejmowanie ziem Pomorza Gdańskiego (dawnej prowincji Prusy Zachodnie i części Rejencji Bydgoskiej) przez przybywającą przez Gdańsk z Francji armię generała Józefa Hallera w 1920 r. [47, s. 197—204]. Ministerstwo działało do 1922 r., a później jego kompetencje przeszły na właściwych rzeczowo ministrów rządu centralnego [20, s. 213—214; 21, s. 61; 14, s. 22]. Jednocześnie powołano do życia dwa urzędy wojewódzkie — poznański i pomorski [46; 14, s. 19—20; 10, s. 148; 42, s. 194—195]. Ten ostatni, do momentu przejścia przez Polskę Pomorza rezydował także w Poznaniu.

Ponieważ aż do czerwca 1919 r. interesujące nas ziemie znajdowały się *de facto* poza granicami Polski, a NRL podkreślała swą niezależność od rządu w Warszawie [11, s. 284—285], zjawiska widoczne w sfragistyce władz centralnych lub uznających rząd warszawski, znajdują tu ograniczone odbicie. Natomiast o kształcie godła kładzionego na pieczęcie instytucji decydował często czynnik społeczny. Jego z kolei aktywność warunkowana była różnymi względami: a to poglądami politycznymi, ideologicznymi, społecznymi finansowymi. Spostrzeżenie to prowokuje do postawienia pytania, na ile kształt godła umieszczonego na pieczęci stanowił manifestację światopoglądu środowiska, stojącego za wykonaniem typariusza. Odpowiedź na nie wymaga jednak dalszych szczegółowych badań. W sfragistyce urzędowej interesującego nas regionu długo spotykamy się z różnorodnymi rozwiązaniami. Zaawansowanie procesu ujednolicania godła było przy tym zależne od okresu i szczebla administracji.

Pieczęcie administracji państwowej, która pozostawała wówczas w rękach niemieckich nie odbiegały początkowo od wzorów ustalonych w XIX w. Niemniej proklamacja ustroju republikańskiego w Niemczech która nastąpiła w listopadzie 1918 r. spowodowała rozerwanie związków monarchii z państwem i w konsekwencji duże zamieszanie w dotychczasowym systemie pieczęci królewsko-państwowych [23, s. 502]. W tym trudnym dla Niemiec okresie władze centralne nie wydawały osobnych regulacji dotyczących heraldyki i sfragistyki urzędowej. Dlatego też z lat 1918—1919 znanych jest wiele pieczęci, z których legendy powycinano określenie „Königliche Preußische,” lub przynajmniej „Königliche” [23, s. 503; 26, s. 543—544], co miało związek z wprowadzeniem ustroju republikańskiego, ale z wizerunkiem pruskiego, względnie cesarskiego, orła. Dopiero w czerwcu 1919 r. wydane zostały odpowiednie normatywy, nakazujące usunięcie z pieczęci wszelkich nawiązań do monarchii oraz zmianę formy godła [23, s. 503]. Niemniej sugerowane w nich rozwiązania wprowadzane były stopniowo, wraz ze stabilizacją sytuacji na poszczególnych terenach Prus, a ostateczny wzór pruskiego godła republikańskiego został wprowadzony dopiero w 1921 r. [23, s. 503—504; 6, s. 80—81, nr VII/9, Abb. 71, 72, 73, 74, s. 83, Abb. 75e, 75f]. Uległ on zmianie po dojściu do władzy Adolfa Hitlera [23, s. 54—506].

Opisane wyżej zjawiska czytelne są również na interesujących nas terenach. Widoczne jest usuwanie z legend napieczętych urzędów administracji państwowej, sądów, samorządów odniesień do tytułu królewskiego [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej — APB), Państwowy Bank Rolny oddział w Grudziądzu 1925—1939, sygn. 14128, 14131]. Choć, jeżeli w inskrypcjach nie występowały one, to pieczęcie nie uległy żadnym zmianom, a nawet zdarzały się wypadki używania pieczęci urzędowych z czasów pruskich. Spotykamy taką na piśmie jeszcze z 1 lipca 1919 r. wystawionym przez Urząd Policyjny we Wrześni [Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej — APP), Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej w Poznaniu (dalej — MDP), sygn. 418, s. 37]. Przypadki takie były częstsze [np. APP, MDP, sygn. 421, s. 37—38] Warto zauważyć też pojawienie się w sferze administracji pieczęci wyłącznie napisowych [APP, MDP, sygn. 418, s. 45; sygn. 421, s. 215], wcześniej spotykanych rzadko, głównie w kręgu sfragistyki prywatnej, choć także gminnej względnie jako jeden ze sposobów powielania sformalizowanych not kancelaryjnych. Wskazują na to wzory pieczęci urzędowych umieszczane w reklamach warsztatów wytwarzających typariusze [APB, Rejencja w Bydgoszczy, sygn. RHK/90]. Na terenach nie objętych powstaniem wielkopolskim, a więc północno-wschodnich peryferiach Prowincji Poznańskiej oraz na terenie prowincji zachodniopruskiej sytuacja tu opisana trwała aż do 1920 r.

Równocześnie zaczęły tworzyć się instytucje polskie, które dzięki sukcesom powstania wielkopolskiego stały się namiastką administracji polskiej, działającej początkowo równoległe do niemieckiej, później zaś przejmujące jej kompetencje [20, s. 14]. Stojąca na ich czele Naczelną Radą Ludową używała pieczęci z wyobrażeniem orła, którego kształt zaprojektowała związana z Wielkopolską artystka Teodora (Dora) Mukułowska

Il. 4. „Republikanizowana” pieczęć gdańskiego sądu (z legendy usunięto wyraz König(liche))

Il. 5. Pieczęcie Naczelnej Rady Ludowej i jej komisariatu (1918—1919)

[30, s. 2; 32, s. 112; 35, s. 36]². Inspiracją dla niego, miało stać się wyobrażenie godła z czternastowiecznej pieczęci królewskiej, zapewne Kazimierza Wielkiego. Interesujące jest, że już Komisariat NRL używał równocześnie pieczęci z orłami w różnej stylizacji [AAN, KNP, sygn. 118, s. 12 (dd 14 stycznia 1919 r.); s. 18 (luty 1919 r.); s. 19 (luty 1919 r.); s. 20 (16 stycznia 1919 r.)]. Pierwsza, starsza jego pieczęć, samego ptaka ukazuje w podobnym kształcie w jakim występuje on na pieczęci NRL, ale pozbawionego korony. Warto w jej kontekście zauważyć, że nieukoronowany orzeł był symbolem używanym przez część wojsk powstania wielkopolskiego [36], a na różnorodność taką godziły się władze powstańcze [31, s. 215]. Wyobrażenie na kolejnej, nieco młodszej pieczęci w żaden sposób nie odwołuje się do wzorca pieczęci NRL. Bliższe jest natomiast wzorowi godła, który spotykamy wcześniej na pieczęciach władz centralnych (Rady Regencyjnej, Prezydenta Rady Ministrów, zob. wyżej il. 1) [AAN, KNP, sygn. 120, s. 12 (kwiecień 1919 r.); sygn. 121, s. 33 (31 maja 1919 r.)].

Funkcjonowanie pieczęci polskiej administracji lokalnej w tym czasie nie było regulowane żadnymi normatywami. Stąd widoczna początkowo duża różnorodność w stosowanych rozwiązaniach. Kształt legendy i godła umieszczanego na pieczęci zależał w dużej mierze od warsztatu, w którym wykonany został typariusz. Trudno przy tym wskazać jakiś wzorzec, do którego twórcy pieczęci się odwoływali. Stąd spotykamy Orły tak koronowane, jak i bez korony [np. APP, MDP, sygn. 421, s. 73 (orzeł nieukoronowany na pieczęci Straży Ludowej pow. ostrzeszowskiego; odcisk z 27 czerwca 1919 r.); s. 99 (orzeł nieukoronowany na pieczęci Prezydium Policji miasta Poznania; odcisk z 20 czerwca 1919 r.); s. 128 (orzeł ukoronowany na pieczęci zarządu gminnego Benic; bdm); s. 219 (orzeł nieukoronowany na pieczęci Komendy Uzupelnień w Środzie; bdm); sygn. 1091, s. 42 (orzeł ukoronowany na pieczęci starostwa powiatu śmigieńskiego; odcisk z 17 czerwca 1919 r.)].

Administracja samorządowa w Prusach mogła odwoływać się do herbu państwowego wtedy, kiedy pieczęcie „obsługiwały” pisma związane z kompetencjami przekazanymi samorządom przed administrację państwową, względnie — w zakresie sfragistyki miejskiej na terenach dawnego Księstwa Warszawskiego — wtedy, kiedy miasto nie spełniało kryteriów by uzyskać statut nadający mu samorząd. Pruskie herby państwowe na pieczęciach miejskich, zwłaszcza małych ośrodków, są w tym czasie

² Informacje te zawdzięczam Panu Tadeuszowi Jeziorowskiemu, któremu pragnę niniejszym podziękować.

zjawiskiem bardzo częstym [26, s. 534—535]. Na podstawie znanego mi materiału sfragistycznego mogę stwierdzić funkcjonowanie ich na terenach byłych Prus Zachodnich i części powiatów rejencji bydgoskiej aż do początków 1920 r. Sytuacja na ziemiach objętych powstaniem wielkopolskim wymaga dalszych, bardziej szczegółowych badań, choć można spodziewać się tu tendencji do zmiany godła napieczętnego na polskiego orła. Będzie to jednak, jak sądzę, zależne od profilu narodowościowego społeczeństwa i władz danej miejscowości. Ostatecznie używania pruskich orłów na pieczęciach samorządu zakazało ministerstwo byłej dzielnicy pruskiej w 1920 r. [38].

Warunki sprzyjające ujednoczeniu symboliki państwowej na interesującym nas terytorium umocniły się od sierpnia 1919 r., kiedy to na mocy porozumień międzynarodowych zostały one przyznane Polsce. Niemniej proces unifikacji utrudniały dwa czynniki: po pierwsze brak urzędowego wzoru godła państwowego (ustawa weszła w życie pod koniec sierpnia), po drugie zaś fakt, że znaczna część tych terenów nie została jeszcze faktycznie przejęta przez polską administrację. Dlatego też najstarsze znane pieczęcie władz polskich prezentują generalnie formy godła państwowego różne od „centralnych” ale, jak już wspomniano, w pewnym stopniu jednolite [np. APP, MDP, sygn. 59, s. 41—42; sygn. 152, s. 37; sygn. 418, s. 45, 62; sygn. 419, s. 53—54; sygn. 421, s. 128; sygn. 861, s. 152, 167; sygn. 1086, s. 66; sygn. 1091, s. 14, 42; sygn. 1366, s. 48]. Trudno wskazać przyczyny tego zjawiska, nie znamy z tego czasu żadnych normatywów NRL, które dotyczyłyby kształtu orła. By może miało ono charakter oddolny. Niewykluczone, że należy je łączyć z popularnością pewnych warsztatów wytwarzających pieczęcie, obsługujących większe partie zamówień nadchodzących od instytucji (np. zakłady Ludwika Kapeli działające w Poznaniu, ale zbierające zamówienia też w Bydgoszczy, a zapewne i innych miastach regionu [15]), które z kolei mogły odwoływać się do wzorów popularnych w przestrzeni publicznej. Wzór orła zbliżony do wyżej opisanego od marca 1919 r. znajdował się w winięcie publikatora urzędowego NRL „Tygodnik Urzędowy” wydawanego od 20.III.1919 r. [44]. Przypomina on z kolei wzory orzełków noszonych w latach 1918—1919 przez ludność polską na odznakach patriotycznych. Cechami charakterystycznymi tego znaku były symetryczne, półokrągłe skrzydła herbowego ptaka z wyraźnie zaznaczonymi piórami, otwarta bądź przypominająca otwartą, korona na głowie, oraz trójdzielny ogon. Jego specyfika jest wyraźnie czytelna w zestawieniu z nieco późniejszymi (powstającymi w 1920 r.) pieczęciami dla urzędów województwa pomorskiego. Już na pierwszy rzut oka można wskazać, które z nich mogły wykonywać warsztaty wielkopolskie. Co ciekawe, popularność tej formy godła była tak duża, że spotykamy ją nawet na najstarszych pieczęciach Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej [APP, MDP, sygn. 301, s. 54]. Przypomnijmy, że instytucja ta została powołana do życia w początkach sierpnia 1919 r., a więc na kilka tygodni przed wejściem w życie ustawy określającej oficjalny wzór herbu państwowego. Wprowadzenie ustawy, inaczej niż w przypadku instytucji warszawskich, gdzie można zaobserwować dostosowanie używanych pieczęci do obowiązujących normatywów już w ciągu kilku tygodni — przynajmniej w kręgu ministerstw — dla Wielkopolski nie stanowiło istotnej cezury, a pieczęcie wykonane w I połowie 1919 r. pozostawały w użytku jeszcze przez kilka lat. Można tu zauważyć prawidłowość, wskazującą, że najszybciej pieczęcie wymieniły urzędy centralne (Mini-

Il. 6. Pieczęć urzędu wojewódzkiego poznańskiego (1920) i orzeł z winiety Tygodnika Urzędowego (marzec 1919)

sterstwo byłej Dzielnicy pruskiej, urząd wojewódzki poznański), dalej niższego szczebla (starostwa), na końcu zaś wójtostwa.

Przenieśmy się teraz na Pomorze i do Wielkopolski północnej. Tereny te polska administracja zaczęła przejmować dopiero w drugiej połowie 1919 roku, choć faktyczna ich inkorporacja dokonana się na początku roku 1920 r. [47, s. 176—205]. Dotąd, jak już wspomniano, w użyciu pozostawały dawne, pruskie pieczęcie. Włączanie tych terenów w granice Polski odbywało się w innych realiach heraldycznych. Inaczej niż w przypadku terenów objętych powstaniem wielkopolskim, obowiązywał już dekret z sierpnia 1919. Stąd można by się spodziewać, że powstające wówczas pieczęcie urzędowe będą odwoływały się do obowiązującego wówczas wzoru godła. Było jednak inaczej. Szczęśliwie się złożyło, że inaczej niż w przypadku Wielkopolski, dla Pomorza zachowało się sporo akt, zawierających informacje na temat wprowadzanych wówczas pieczęci, na których podstawie można bardziej precyzyjnie odtworzyć proces formowania się na tym terenie polskiej sfragistyki urzędowej. Wkrótce po rozpoczęciu akcji przejmowania tych terenów wojewoda pomorski wydał okólnik nakazujący wycofanie z użycia wszelkich pieczęci określonych w nim jako „niemieckie”. Tekstu tego okólnika nie udało się odnaleźć. Pośrednią informację o nim znajdujemy w piśmie wojewody do magistratu Golubia z 9 maja 1921 r. [APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej — UWP), sygn. 4/6197, s. 15]. Niemniej jeszcze w 1923 r. pastor w Grudziądzu upominany był przez administrację państwową za używanie pieczęci z niemieckojęzyczną legendą [APB, UWP, sygn. 4/7196, s. 1—2]. Prawdopodobnie okólnik nie precyzował jednak czym owe „niemieckie pieczęcie” mają być zastąpione ani procedur związanych z zamawianiem nowych pieczęci.

W kontekście pieczęci starostw doprecyzowuje to pismo z 26 stycznia 1920 r., mówiące, że o pieczęcie powinni zatroszczyć się sami starostowie [APB, UWP, sygn. 4/385, s. 28]. Jednocześnie wprowadzało ono pewne elementy unifikujące: określało rozmiar pieczęci oraz kształt legendy. W kontekście wyobrażenia, informowało tylko, że na pieczęciach powinien znajdować się „herb Rzeczypospolitej Polskiej”. Być może, w intencji wojewody, odpowiadający wzorowi z sierpnia 1919 r., co chyba jednak nie było oczywiste dla wszystkich urzędników. Ów tryb przypuszczający wynika z tego, że nawet znane mi pieczęcie samego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego pochodzące z początków 1920 r. odbiegają od tego wzoru. Położony na nich orzeł odpowiadał raczej wzorowi, który spotykamy na pieczęciach urzędów centralnych w 1918 r. i genetycznie jest związany z orłem używanym na pieczęciach Rady Regencyjnej. Wzór ten spotykamy także na innych ówczesnych pieczęciach pomorskich instytucji szczebla wojewódzkiego [APB, UWP, sygn. 4/1350, s. 9, 93, 101, 111, 115—116].

Stosunkowo szybko jednak — zapewne na przestrzeni lat 1920—1921 dokonano się dostosowanie pieczęci urzędu wojewódzkiego do obowiązującego prawa i wprowadzenie orła według wzoru z 1919 r. Co ciekawe, pieczęcie owe (wykonane według wzoru 1919 r.) pozostawały w użytku do 1930 r., a więc jeszcze trzy lata po zmianie wzoru godła państwowego [zob. wzory pieczęci używanych w urzędzie w 1930 r.: APB, UWP, sygn. 4/1350]. Dopiero wówczas przesłano je Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. W przypadku pieczęci urzędów administracji państwowej niższego szczebla proces ten przebiegał dłużej. Wspomniany wyżej okólnik dawał starostom dowolność w wyborze wykonawcy tłoka, co skutkowało pewną różnorodnością wyobrażeń napieczonych [zob. wzory pieczęci starostw Województwa Pomorskiego: APB, UWP, sygn. 4/1350, s. 24—81]. Pieczęcie te pozostawały w użyciu do połowy lat dwudziestych, a niektóre, głównie względnie droższe metalowe tłoki do laku, spotykamy jeszcze w kancelariach starostw na początku lat trzydziestych. Kształt umieszczanego na nich godła często nie odpowiadał nie tylko urzędowemu wzorowi, ale też znakowi znanemu z pieczęci urzędów szczebla wojewódzkiego i stanowił chyba wypadkową dawnych wzorów pruskich, wyobrażeń o herbie państwowym oraz umiejętności rytownika [na przykład: APB, UWP, sygn. 4/1350, s. 32 (Starostwo w Kartuzach), 34 (Starostwo w Kartuzach), 57 (Starostwo w Działdowie), 71 (Starostwo w Kościerzynie), 72 (Powiatowy Urząd Ubezpieczeń w Kościerzynie)]. Jak się wydaje dostosowywanie pieczęci wojewódzkich i starościńskich do obowiązującego wzoru zakończyło się przed 1924 r. o czym niżej.

Na nieco szerszą analizę kształtowania się godła kładzionych na pieczęciach urzędowych pozwala zespół pieczęci wójtowskich, zgromadzonych jako odpowiedź na ankietę rozpisaną przez Urząd Wojewódzki Pomorski w związku z centralizacją wykonywania pieczęci urzędowych i zamiarem zamówienia nowych tłoków, odpowiadających obowiązującemu ustawodawstwu. Oprócz odcisku używanej pieczęci formularz ankiety zawierał pytania o czas i okoliczności wykonania tłoka [APB, UWP, sygn. 4/1347, 4/1353]. Odpowiedzi udzielane przez wójtów pozwalają na rekonstrukcję następującego obrazu. Instytucjami inicjującymi wykonanie tłoków dla poszczególnych urzędów wójtowskich były starostwa powiatowe. Następowo to wkrótce po przejęciu obszaru przez polską administrację (styczeń-marzec 1920 r.). W materiale widoczne są dwa podejścia do problemu: starosta albo informował wójta o konieczności wykonania pieczęci urzędowej, cedując na niego obowiązek zamówienia typariusza, albo też starostwo zamawiało stemple u jednego wykonawcy, rozsyłając je później do dla podległych wójtostw. Skutkowało to oczywiście większym bądź mniejszym zróżnicowaniem wzorów godła państwowego funkcjonujących na terenie powiatu. Analiza poszczególnych odcisków wskazuje jednocześnie, że poszczególni wykonawcy pieczęci, nie zawsze odwoływali się do jednego, wypracowanego przez siebie wzoru orła, a godła kładzione na pieczęciach przez poszczególnych wykonawców są różne (zob. niżej), choć widać pewną jednolitość w przypadku zamówień

II. 7. Pieczęć Wydziału Robót Publicznych Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego (1920?)

II. 8. Przykłady różnych wzorów orla na pieczęciach wójtostw powiatu chojnickiego

zbiorowych. Pieczęcie zamawiane zazwyczaj były u wytwórców lokalnych — w funkcjonujących na terenie danego powiatu księgarniach bądź drukarniach (warto tu wskazać drukarnie i księgarnie konserwatywnych wydawnictw chojnickiego *Dziennika Pomorskiego* [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 21, 23, 32, 34, 37, 44, 48.], pelplińskiego *Pielgrzymy* [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 148—149]; drukarni *Gazety Kartuskiej* w Kartuzach [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74] i *Gazety Kaszubskiej* w Wejherowie [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74], gazety *Druwca* w Nowym Mieście Lubawskim [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 102—105], Zakłady Graficzne Bolesława Szczuki w Wąbrzeźnie wydające *Głos Wąbrzeski* [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 49, 103], wcześniej działające w Lubawie [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 102—103]) ale też niewielkich innych prywatnych wytwórniach stempli (Księgarnia Dziebowskiego w Chojnicach [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 41]; Księgarnia Polska w Kartuzach [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74], księgarnia Władysława Kulerskiego w Grudziądzu [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 28—29, 49, 66 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu grudziądzkiego)]; księgarnia R. Wojteckiego w Wąbrzeźnie [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 160 (wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu wąbrzeskiego)], Drukarnia i Księgarnia w Tczewie [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 155—156], zakłady F. Ehresa w Kartuzach [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74], zakład Franciszka Zawadzkiego w Bydgoszczy [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74, 161 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu morskiego)], zakład niejakich Boltza i Kmiecikowskiego w Starogardzie Gdańskim [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 121, 124, 145, 147], zakład niejakiego Miłoszewskiego w Nowym Mieście Lubawskim [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 104]) rzadziej wykonywano je w Poznaniu (w tym zlecenie przyjęte przez bydgoską filię zakładów Ludwika Kapeli [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 31, 49 (na zamówienie starostwa wykonał większość pieczęci dla wójtostw powiatu grudziądzkiego działdowskiego), 52, 106 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu sępoleńskiego), 159 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu tucholskiego)], poznański zakład Eligiusza Kromczyńskiego [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 75 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu kościerskiego), 105, 136, 151 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu świeckiego)], zakład niejakiego Staszewskiego [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 105]), Toruniu (zakład H. Rauscha vel Rausza [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 50 (na zamówienie starostwa wykonał pieczęcie dla wójtostw powiatu toruńskiego), 56, 157]), Warszawie [firma Cypel, APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 10—

II. 9. Różne wzory Orła na pieczęciach wójtowskich pochodzących z jednej wytwórni:

A — Pieczęcie wykonane w drukarni Dziennika Pomorskiego; *B* — Pieczęcie wykonane w wytwórni H. Rauscha vel Rausza

17], czy Gdańsku [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 74]. Warto tu raz jeszcze podkreślić, że pieczęcie wykonane w warsztatach poznańskich, cechuje pewna jednolitość formy godła, o czym już wspominałem.

Kształtem pieczęci wójtowskich instytucje wyższego szczebla zainteresowały się dopiero w 1930 r. w kontekście przygotowywania normatywów wykonawczych do rozporządzeń Prezydenta RP z 13 grudnia 1927 r. i 20 czerwca 1928 r. w sprawie pieczęci urzędowych. Rozesłana wówczas ankieta, o której już wzmiankowałem, pokazała, że większość wójtów posługiwała się cały czas stemplami wykonanymi w 1920 r., chyba że tłok uległ zniszczeniu lub zagubieniu. Wówczas pojawiają się pieczęcie nawiązujące do obowiązujących aktualnie wzorów [APB, UWP, sygn. 4/1347, 4/1353]. Jak już wspomniano, zupełnie odmienny obraz rysuje się dla sfragistyki starostw powiatowych, ankietowanych równocześnie, w tej samej sprawie, gdzie zdecydowanie dominuje wyobrażenie orła wzór 1919. I w jednym i drugim przypadku odwołanie w czasie wydania normatywów wykonawczych (pierwszy termin wymiany pieczęci określony był na rok 1930, ale później odkładano na lata kolejne aż po 1935 r. [APB, UWP, sygn. 4/1347, 4/1353]) powodowało konserwację istniejącego stanu. Wpływ na to miały zapewne kolejne nowelizacje ustawy z grudnia 1927 r. [4, s. 233—239 (w aspekcie sfragistyki i heraldyki miejskiej)], ale też pracami nad nową ustawą o ustroju gmin wiejskich, które spowodowały, że starostwa wycofywały zamówienia na stemple dla wójtostw [APB, UWP, sygn. 4/1347, s. 171]. Pieczęcie dla nowopowołanych zarządów gmin zaczęto zamawiać dopiero w 1935 r. [APB, UWP, sygn. 1359, s. 1—4]. Skutkiem tego ujednoczenie sfragistyki urzędowej najniższego szczebla dokonało się dopiero w połowie lat '30.

Mimo iż ustawa o godle państwowym z 1919 r. odbierała instytucjom samorządowym prawo do posługiwania się pieczęciami z jego wyobrażeniem, to na interesujących nas terenach cały czas obowiązywało ustawodawstwo pruskie, które dopuszczało używania takich pieczęci w zakresie kompetencji delegowanych przez administrację państwową [22, s. 513—514]. Stan taki sankcjonowało rozporządzenie Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej z 1920 r. *O godłach, barwach i pieczęciach samorządowych jednostek prawno-publicznych*, które stanowiło, że wymienione w tytule rozporządzenia instytucje używać miały *dotychczasowych godła, barw i pieczęci*. Wyjątek stanowiły jedynie instytucje, na których pieczęciach znajdowały się znaki *państwa pruskiego*

Il. 10. Pieczęcie miejskie Sępólna Krajeńskiego z czasów pruskich i dwudziestolecia międzywojennego

Il. 11. Sfałszowana i oryginalna pieczęć starostwa powiatowego w Świeciu

lub niemieckiego. Te miały być zastąpione symbolami Rzeczypospolitej Polskiej [38]. A ponieważ przed 1918 r. znaczna część mniejszych miast nie dysponowała pieczęciami z własnym herbem, stąd w aktach spotykamy się z pieczęciami miejskimi wyobrażającymi godło państwowe. Dotyczy to szczególnie charakterystycznego dla ustroju miast byłego zaboru pruskiego magistratu policyjnego. Pieczęcie magistratów policyjnych z orłem (często jeszcze wykonanym wg wzoru z 1919 r.) spotykamy jeszcze w aktach z lat trzydziestych [43, s. 117—133]. Liczne przykłady owych pieczęci spotykamy w aktach poszczególnych miast, ale też starostw [APB, Akta miasta Kamień Krajeński sygn. 148; Akta miasta Wysoka, sygn. 18 (pieczęć magistratu policyjnego Wysokiej); Starostwo Powiatowe w Wyrzysku, sygn. 16 (pieczęć magistratu policyjnego Łobżenicy i Miasteczka Krajeńskiego); sygn. 18 (pieczęć magistratu policyjnego Miasteczka Krajeńskiego); sygn. 19 (pieczęć magistratu policyjnego Mroczy); sygn. 32 (pieczęć magistratu Miasteczka Krajeńskiego z wyobrażeniem orła wzór 1919)]. Stylizacje kładzionego na nich godła państwowego były początkowo, podobnie jak we wcześniej opisanych przypadkach urzędów administracji państwowej, dość różnorodne, choć generalnie nie wykraczają poza wzory tam spotykane. Warto tu zwrócić uwagę na pieczęć urzędu policyjnego Kamienia Krajeńskiego, której godło zdecydowanie wyróżnia się na tle innych: przedstawia orła bliższego stylizacji znanej z projektu pieczęci sądowych Kazimierza Kierskiego (z 1917 r.) pojawiającego się częściej na pieczęciach z terenów Polski centralnej [APB, Akta miasta Kamień Krajeński, sygn. 148; por. 37, s. 272, il. 1; 4, s. 218 nn]. Z kolei magistrat miasta Mroczy jeszcze w 1929 r. dysponował pieczęcią wyłącznie napisową [APB, Wydział Powiatowy w Wyrzysku, sygn. 116; sygn. 19]. Być może ze względu na specyfikę sytuacji prawnej na zachodnich kresach Rzeczypospolitej pieczęcie z godłem państwowym używane przez samorządy podlegały większej kontroli, co powodowało, że dość szybko następowało ich ujednoczenie. Już w 1924 r. starostwa na terenie Wielkopolski i Pomorza przeprowadziły kontrolę zgodności wzorów herbu pojawiających się na pieczęciach z obowiązującymi wzorcami [APB, Akta miasta Wyrzysk, sygn. 23]. Akcja ta musiała być

ogólnopolska, skoro analogiczną ankietę przeprowadzono w 1922 r. na terenie województwa kieleckiego [4, s. 221]. Jak się wydaje data ta, do której odwoływałem się już wcześniej, stanowi ważną cezurę, wskazującą na koniec ujednocniania heraldyki państwowej przecież nie tylko na pieczęciach jednostek samorządowych, ale też instytucji kontrolujących: starostw jak i urzędów wojewódzkich. Choć, na co warto zwrócić uwagę, potrzebę ujednocnienia pieczęci urzędowych podkreślał jeszcze okólnik wojewody poznańskiego z lutego 1927 r. [APB, Akta miasta Wyrzysk, sygn. 23 (okólnik z 14 lutego 1927 r.)].

I na tym artykuł można by właściwie zakończyć, podsumowując to co powiedziałem generalizującym stwierdzeniem, że procesy prowadzące do ujednocnienia na pieczęciach urzędowych instytucji byłej dzielnicy pruskiej były długotrwałe i zakończyły się dopiero w latach trzydziestych XX w., co wynikało ze specyfiki ustrojowej tego terytorium. Właściwie, bo chciałbym dwa zdania poświęcić zjawiskom może marginalnie związanym z głównym tematem artykułu, niemniej interesującym.

Ekskurs 1

Otóż w sfragistyce pruskiej godła państwowe występowały nie tylko jako główny element umieszczany w polu pieczęci, ale też niezwykle często jako element dodatkowy, towarzyszący herbowi miejskiemu. Umieszczany zazwyczaj nad tarczą z godłem miejskim, wskazując niejako na „patrona” miejscowości. Rozwiązanie takie ma tam długą tradycję, a na ziemi polskie zostało przeniesione wkrótce po I rozbiorze [27, s. 52—53]. Chciałbym zaprezentować tu pieczęć Sępólna Krajeńskiego, miasteczka położonego w północnej Wielkopolsce. W II połowie XIX w. jego sigillum (czy lepiej: Siegel) wyobrażało mający korzenie staropolskie herb miejski [wyobrażenie Neptuna], nad którym znajdował się właśnie pruski orzeł [APB, Akta miasta Sępólna Krajeńskiego, sygn. 179; UWP, sygn. 4/1361; w sprawie herbu staropolskiego zob. 1, s. 425, nr B. 594]. Po 1920 r. miejscowość została włączona w granice Polski. Pieczęć magistratu w warstwie leksykalnej uległa polonizacji. Ale w warstwie wizualnej kontynuowała tradycje pruskie, z tym, że orła pruskiego zastąpił polski [APB, Akta miasta Sępólna Krajeńskiego, sygn. 179, 190; UWP, sygn. 4/1359]. Przykład ten może pokazywać, jak mocno w sferze mentalnej zakorzenione były niektóre rozwiązania z zakresu heraldyki, choć nie można też wykluczyć, że wpływ na taką formę manifestacji miał wpływ „podwójny”, hybrydowy, charakter pieczęci, łączącej w sobie odwołania do kompetencji samorządowych (magistrat) jak i delegowanych przez administrację państwową (urząd policyjny). Co ciekawe, odciski jej znam z lat 30 (do 1939) a więc z okresu, kiedy władze stanowczo zakazywały łączenia herbu państwowego ze znakami samorządu [APB, UWP, sygn. 4/27186].

Ekskurs 2

Duże zróżnicowanie wzorów pieczęci funkcjonujących jednocześnie na ziemiach byłego zaboru pruskiego stanowiło zachętę dla fałszerzy. Stąd też władze kategorycznie zabraniały wytwarzania i odciskania pieczęci bez odpowiedniego upoważnienia [APP, MDP, sygn. 1108, s. 53]. W grudniu 1923 r. w konsulacie RP w Berlinie stawił

się człowiek legitymujący się zezwoleniem na wjazd do Polski wystawionym przez starostę w Świeciu prosząc jednocześnie o wizę. Pieczęć znajdująca się na owym zezwoleniu wzbudziła podejrzenia urzędników. Blizsze przyjrzenie się jej wykazało, że została ona sfalszowana. Według doniesienia starostwa dysponowało ono w tym czasie już pieczęciami z orłem wzór 1919, choć miało wcześniej pieczęć o podobnym kształcie. Dla analizy przesłało odcisk wykonany dawnym tłokiem. Porównanie obu odcisków (tzn z zezwolenia i przesłanego) potwierdziło rozbieżności. Zwracano uwagę na „wydłużenie szyi” i „skrzywienie ogona” orła z falsyfikatu, ale też ujawniało fakt, że nazwa powiatu na zaświadczeniu wpisana została... odręcznie. Falszywa pieczęć, w założeniu twórcy, miała mieć więc charakter uniwersalny i mogłaby „potwierdzać” również pisma dotyczące innych powiatów [APB, UWP, sygn. 4/1344, s. 11—17].

REFERENCES

1. Adamczewski, M. (2000). *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII w.* Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
2. Adamczewski, M. (Ed.). (2021). *Orzeł Biały. Źródła do historii herbu państwa polskiego (1815—2015)*. vol. 2. *Orzeł Biały 1914—1944*. M. Adamczewski, I. Florczak (Eds.), Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
3. Adamczewski, M. (2017). Orzeł Biały, ale jaki? Poszukiwania formy polskiego orła państwowego w okresie międzywojennym. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, 16 (27), 7-46 [in Polish].
4. Adamczewski, M. (2010). *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z terenu Polski centralnej, cz. 3, Pieczęcie władz miejskich do 1950 r.* Zgierz. [in Polish].
5. Adamczewski, M. (2019). *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej Polskiej. Geneza niektórych rozwiązań prawnych*. Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
6. Brandt-Salloum, Ch., Klauschenz, R., Kloosterhuis, J., Schwarzbach, Ch. (Eds.) (2008). *Adlers Fittiche. Wandlungen eines Wappenvogels. Dokumentation einer Präsentation des Geheimes Staatsarchivs Preussischer Kulturbesitz*. Berlin: Duncker & Humboldt [in German].
7. Bauman, S. (2018). Krakowska rodzina Fischhabów i jej firma rytowniczo-pieczętarska w latach 1900/1904—1950. In: M. Chruściak (Ed.) *Cracoviensis civitas — singulare totius Poloniae decus. Materiały z I oraz II Ogólnopolskiej Studencko-Doktoranckiej Konferencji Naukowej “Kraków na przestrzeni dziejów”* (pp. 207-232). Kraków [in Polish].
8. Bauman, S. (2019). Krakowscy wytwórcy i sprzedawcy pieczęci w pierwszej połowie XX wieku. Wprowadzenie do zagadnienia. *Krakowski Rocznik Archiwalny*, 25, 63-127 [in Polish].
9. Bauman, S., Chrzęszcz P. (2019). Wytwórcy i sprzedawcy pieczęci ogłaszający się w prasie poznańskiej w latach 1835—1939. *Przegląd Archiwalno-Historyczny*, 6, 133-166 [in Polish].
10. Biegański, Z. (1998). *O granice i prestiż. Z dziejów reform podziału administracyjno-terytorialnego na obszarze województwa pomorskiego i w regionie bydgoskim w latach 1920—1939*. In: Z. Biegański, W. Jastrzębski (Eds.) *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe [in Polish].
11. Czubiński, A. (2002). *Powstanie wielkopolskie 1918—1919. Geneza — charakter — znaczenie*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz S.A. [in Polish].
12. Czubiński, A. (1981). *Sytuacja polityczna w Zaborze pruskim po rewolucji listopadowej w Niemczech (listopad — grudzień 1918)*. In: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie* (pp. 76-143). Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
13. Dekret Rady Regencyjnej o tymczasowej organizacji Władz Naczelnych w Królestwie Polskim. *Dziennik Praw Królestwa Polskiego 1918 nr 1* [= Dz.U. 1918 nr 1] [in Polish].

14. Dereszyńska-Romaniuk, M. (1998). *Kancelaria Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu w latach 1919—1939*. Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
15. *Dziennik Bydgoski* 23 maja 1926 r., XX, nr 117 [in Polish].
16. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych* 1919 nr 1 [in Polish].
17. Forysiak-Wójciński, R. (2022). Drugie życie pieczęci urzędowej. Na przykładzie kolekcji typariuszy pieczęci urzędów PRL z lat 1945—1975 w zbiorze sfragistycznym Działu Numizmatycznego Muzeum książąt Lubomirskich w Ossolineum. *Archiwa — Kancelarie — Zbiory*. 13(15). 121-146 [in Polish].
18. Giersz, J. (2018). Pieczęcie — niedoceniana i nie do końca znana działalność Mennicy Warszawskiej. *Biuletyn Numizmatyczny*. nr 4. 263-291 [in Polish].
19. Giersz, J. (2020). Pieczęcie władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw miejskich Warszawy z lat 1917—1950 (na wybranych przykładach). *Biuletyn Numizmatyczny*. nr 1. 32-65 [in Polish].
20. Gulczyński, A. (1995). *Ministerstwo byłej dzielnicy pruskiej*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk [in Polish].
21. Gulczyński, A. (1991). Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej (1919—1922). *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 43(1-2). 35-63 [in Polish].
22. Gut, P. (2015). *Pieczęć urzędowa pruskiej administracji prowincjonalnej w latach 1808—1945*. In: Z. Piech (Ed.) *Dawne pieczęcie. Typologia — metody badań — interpretacje* (pp. 507-527). Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
23. Gut, P. (2015). *System sfragistyki państwowej w Prusach w XIX i XX w.* In: Z. Piech (Ed.) *Dawne pieczęcie. Typologia — metody badań — interpretacje* (pp. 493-506). Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
24. Hlebionek, M. (2013). *Kilka uwag o pieczęciach w XIX w. na przykładzie zaboru pruskiego*. In: A. Jaworska, R. Jop (Eds.) *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka* (pp. 191-200). Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
25. Hlebionek, M. (2008). Pieczęcie królów pruskich. *Archiwista Polski*. 50(2), 55-68 [in Polish].
26. Hlebionek, M. (2015). *Pieczęcie na ziemiach polskich pod zaborem pruskim. Zarys problematyki*. In: Z. Piech (Ed.) *Dawne pieczęcie. Typologia — metody badań — interpretacje* (pp. 548-549). Warszawa: Wydawnictwo DiG [in Polish].
27. Hlebionek, M. (2009). Sfragistyka miast Obwodu Nadnoteckiego (Netze Distrikt) w latach 1772—1806. *Ziemia Kujawska*. 22. 52-53 [in Polish].
28. Jankowska, J. (2021). Administracyjne procedury postępowania w przypadkach kradzieży, zagubienia, nadużycia bądź fałszerstwa pieczęci w dwudziestoleciu międzywojennym. *Archiwa — Kancelarie — Zbiory*. 12(14). 11-29 [in Polish].
29. Kozłowski, J. (2006). *Wielkopolska pod zaborem pruskim w latach 1815—1918*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].
30. Kronika. Wiadomości miejscowe. *Dziennik Poznański*, 60, 1918, 29 november, nr 274 [in Polish].
31. Królikowski, B. (1996). *Polski orzeł wojskowy. Próba syntezy*. In: S.K. Kuczyński (Ed.) *Orzeł biały. Herb Państwa Polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27—28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie*. [in Polish].
32. Łuczak, J. (1982). Chorągwie i sztandary Wojsk Wielkopolskich. *Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego*. 8. 103-123 [in Polish].
33. Miśkiewicz, B. (1981). *Sytuacja wojenna w Wielkopolsce w okresie rozejmu (od 16 lutego do 28 czerwca 1919 roku)*. In: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie* (pp. 346-349). Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
34. Nagel, R. (Ed.) (1998). *Rechtsgrundlagen der Heraldik. Gesetze und Verordnungen des 19. und 20. Jahrhunderts*. Köln; Bonn: Rheinland-Verlag [in Polish].

35. Olszewski, M. (2018). *Powstanie Wielkopolskie 1918—1919*. Poznań: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].
36. Paciorek, T. (n.d.). *Orły wojsk wielkopolskich*. Retrieved from: <http://www.bronibarwa.org.pl/ory-wojsk-wielkopolskich/> [in Polish].
37. Pudłowski, L. (1996). *Z najnowszych dziejów Orła Białego*. In: S.K. Kuczyński (Ed.) *Orzeł biały. Herb Państwa Polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27—28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie* (pp. 264-295). Warszawa [in Polish].
38. Rozporządzenie Ministra b. dzielnicy pruskiej o godłach, barwach i pieczęciach samorządnych jednostek prawa publicznego. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa byłej dzielnicy Pruskiej* 1920 nr 18 poz. 172 [in Polish].
39. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 1927 nr 115 poz. 980 [in Polish].
40. Russocki, S. (1978). *Rodowód Orła Białego*. In: S. Russocki, S.K. Kuczyński, J. Willaume, *Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: Wiedza Powszechna [in Polish].
41. Stróżyk, P., Skibiński, E. (Eds.) (2022). *Sfragistyka w warsztacie historyka dziejów najnowszych*. Poznań: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].
42. Sudziński, R. (1998). *Przemiany terytorialno-administracyjne na obszarze województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1920—1975 i rola Bydgoszczy jako ośrodka administracyjnego Polski północnej*. In: Z. Biegański, W. Jastrzębski (Eds.) *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe [in Polish].
43. Szwarz, W. (1986). *Zarys ewolucji pojęcia „Policji” w Monarchii Pruskiej w XVIII i XIX w.* In: H. Groszyk, L. Dubel (Eds.). *Wybrane problemy teorii i praktyki państwa i prawa* (pp. 117-133). Lublin: Wydawnictwo UMCS [in Polish].
44. *Tygodnik Urzędowy*. 1919 nr 1 [in Polish].
45. Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 1919 nr 69 poz. 416 [in Polish].
46. Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu b. dzielnicy pruskiej. *Dziennik Praw Państwa Polskiego* 1919 nr 64, poz. 385 [in Polish].
47. Wojciechowski, M. (1981). *Powrót Pomorza do Polski 1918—1920*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu [in Polish].

Received 06.02.2025

Marcin HLEBIONEK

dr hab., prof.,

Nicolaus Copernicus University in Toruń (Toruń, Poland)

hleb@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7047-4143>

THE FORMATION OF POLISH OFFICIAL SPHRAGISTICS
IN THE LAND OF THE FORMER PRUSSIAN PARTITION:
RESEARCH RECONNAISSANCE BASED ON EXAMPLES
FROM THE TERRITORIES OF FORMER WEST PRUSSIA
AND THE GRAND DUCHY OF POZNAŃ

The aim of this work is to attempt to present the problems related to the formation of the revived after World War I through the prism of sphragistic materials. **Methodology.** Methods appropriate to historical sciences, with particular emphasis on the source method, source criticism, and the comparative method, were used in analyzing the issue. Methods used in sphragistic research

were also applied, including iconography. Innovation: The article deals with an issues that didn't have the proper attention of researchers. It is the first attempt to synthetically approach the problem not only in the context of legal history but also office practice. It also provides information on new source materials. **Conclusions.** The process of forming an official sfragistic system in the western lands of the Republic of Poland did not begin until 1920, which is a certain delay in relation to the territories of central Poland. This was caused by the later incorporation of these territories into the borders of the Polish state. Due to social and political conditions, seals using the design of the national emblem adopted in 1918 by the Regency Council and numerous specific, locally developed designs, including those used by the authorities of the Greater Poland Uprising, were in use for a long time in these territories. In the territory of interest to us, there was no complete unification of seals based on the act of 1919 regulating sfragistic issues. Despite an attempt to organize heraldic and sfragistic issues through the regulation of the President of the Republic of Poland of 1927, the change in the emblem shape introduced by it caused the necessity to replace the seal pistons once again. This factor, as well as the lack of implementing regulations and financial issues, meant that the process of developing official seals of a uniform shape did not end before the outbreak of World War II.

Keywords: *sfragistics, official seals, Poland, West Prussia, Grand Duchy of Posen.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.124>
УДК 623.446.1:161.201.6(477.83)“XVII—XVIII ст.”

Денис ТОЇЧКІН

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей
історичної науки та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
denisvt68@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0433-8335>

**БУЛАВИ Й ПЕРНАЧІ ЛЬВІВСЬКОГО
ПОХОДЖЕННЯ XVII—XVIII ст.:
ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ**

Мета полягає у визначенні критеріїв, за якими слід виокремлювати виробничу серію так званої «львівської мануфактури» кінця XVII—XVIII ст., та в пов'язанні відомих пам'яток із зазначеним осередком. **Методологія** зумовлюється особливостями актуалізації джерельної інформації в комплексних дослідженнях з історії зброї, що базуються на теоретичних підвалинах історичного джерелознавства та його методології. Застосовано теоретичні й емпіричні методи, в тому числі компаративний, історичних аналогій (дозволив атрибутувати і простежити шляхи розвитку тих чи інших різновидів зброї), системно-структурний (надав можливість трактувати артефакти давнього озброєння як складові культурних, технологічних, політичних процесів), типологічний (уможливив класифікацію й систематизацію корпусу речових джерел), функціональний (зв'язки досліджуваних об'єктів із середовищем їх побутування), аналітичний, синтетичний, індукції, дедукції. Міждисциплінарний характер проблематики зумовив звернення до методологічного інструментарію історії мистецтва, локальної історії та регіоналістики, історії повсякдення, культурології.

Цитування: Тоїчкін Д. Булави й перначі львівського походження XVII—XVIII ст.: проблеми атрибуції. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 124—135. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.124>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Мистецтво- і зброєзнавчий аналіз дозволив установити зв'язок між діяльністю львівських вірменських золотарів та розглянутими зразками історичної зброї. **Висновки.** Робиться висновок, що серію перначів і булав «львівської мануфактури» виготовлено в межах однієї виробничої традиції — про це свідчить єдиний дизайн та однаковий набір технічних прийомів. Є підстави вважати, що зазначена школа у вже сформованому вигляді (не менш ніж два покоління майстрів) існувала принаймні від кінця XVII ст. Термін «львівська мануфактура» не варто обмежувати вузькими серіями, адже відомо чимало відповідних виробів, атрибутованих XVII ст. Отримані результати мають важливе значення для вивчення історії зброї, ремісничих технологій, торгівлі та поширення іноземних культурних впливів на теренах України XVII—XVIII ст.

Ключові слова: «львівська мануфактура», булава, пернач, золотарі, вірмени, зброярство, Національний музей історії України, Львівський історичний музей.

Проблема історії так званої «львівської мануфактури» (кінець XVII—XVIII ст.) досі вивчена недостатньо. З огляду на відсутність в Україні значного прогресу в дослідженнях виробництва стародавньої зброї, це питання посідає ключову позицію у вітчизняних та важливе місце у центральноевропейських зброєзнавчих студіях. У цій статті на основі наявного на сьогоднішній день джерельного потенціалу (речові й іконографічні матеріали) розкривається поняття «львівська мануфактура», надаються підстави для обґрунтованої ідентифікації відповідної продукції, а також розширюються відомості щодо раніше введених у науковий обіг булав і перначів із зібрань українських музеїв. Дослідивши, зокрема, пернач та булаву з колекцій Національного музею історії України та Львівського історичного музею, можемо атрибутувати їх саме як продукцію «львівської мануфактури» другої половини XVIII ст.

Одними з перших на проблематику львівського золотарства звернули увагу польські дослідники. Так, В. Лозінський у серії тематичних праць зосередив увагу не тільки на історії ювелірного виробництва, але й питанні вирізнення львівської продукції [1—3]. Широке обговорення вказаних проблем розпочалося у зв'язку зі студіями Т. Маньковського, котрий упродовж десятиліть вивчав питання східних впливів на польську культуру [4—6]. Він, зокрема, одним із перших намагався науково обґрунтувати критерії для виокремлення виробів польських і львівських золотарів, виконаних у «загальному» орієнтальному стилі. З цієї метою фахівець провів мистецтво- та зброєзнавчий аналіз стилістичних особливостей львівського вірменського зброярського виробництва, адже вважав, що чи не найвиразніше східні культурні впливи в Речі Посполитій проявилися саме в мистецтві оправи холодної зброї та кінського спорядження. В 1935 р. дослідник зазначав, що не бачить можливості застосовувати поняття «львівської мануфактури» стосовно якоїсь групи виробів, яка б стилістично вирізнялася на тлі подібних османських, хіба що з тенденцією до деякого «спрощення» [5, с. 88]. Втім і тоді, і пізніше підкреслював факт саме місцевого виробництва в «турецькому стилі» [6, с. 146]. У 1930-х рр. Т. Маньковський активно вивчав зброю, начебто виготовлену львівськими ремісниками за східними зразками, але орнаментовану європейськими мотивами. Дискусію викликали насамперед так звані шаблі-«вірменки» («ордин-

ки», «чечуги»¹), які, за Т. Маньковським, представляли «вірменську національну зброю», що сформувалася «задовго до появи ремісників цієї національності у Львові»². У ході багаторічної дискусії за участю класиків польського зброєзнавства (С. Меєр, В. Дзевановський та ін.) фахівці дійшли висновку, що морфологічні характеристики не можуть виступати засадничими критеріями для вирізнення львівського вірменського виробництва³, особливої ж уваги заслуговує вивчення оригінального мистецького стилю вірменських золотарів. Пізніше проблема «львівської мануфактури» порушувалася в окремих працях, пов'язаних з історією польського й угорського зброярства, проте спеціальні мистецтво- і зброєзнавчі дослідження не проводилися [8, с. 342—359].

На сьогоднішній день поняття «львівської мануфактури» (львівського виробництва) залишається позбавленим прив'язки до відомих виробничих осередків. Ним позначають групу предметів озброєння XVII—XVIII ст., яку вирізняють за стилем оздоблення та набором певних ремісничих технік. Окремі дослідники звертають увагу, що значна кількість збережених виробів, асортимент продукції свідчать про чимале за масштабами свого часу виробництво, ймовірно представлене групою майстерень, об'єднаних певними виробничими відносинами й вірменським сімейним «менеджментом», яка функціонувала не тільки у самому Львові та практично монополізувала галузь [8, с. 345, 349—350, 354]. Поєднання ж ознак «східного походження» з ознаками персональної належності річпосполитській шляхті (герби, написи) безперечно свідчить про локальне виробництво [8, с. 343—344].

Отже на цей момент можемо лише виокремлювати групу пам'яток зброї за характерною стилістикою та певним набором ремісничих технік, які в історіографії традиційно приписують львівським золотарям. Урешті проблема ідентифікації місцевого виробництва різною мірою стосується великого масиву холодної зброї, яка використовувалася на теренах Речі Посполитої у XVII—XVIII ст.

Нижче спробуємо визначити можливості актуального на сьогоднішній день джерельного потенціалу для уточнення поняття «львівська мануфактура» та обґрунтованої ідентифікації відповідних виробів. У ході дослідження також розширимо відомості щодо раніше введених у науковий обіг булав і перначів з українських музеїв, які традиційно відносять до львівської продукції.

¹ Історичні назви шабель у джерелах нерідко натякають на їх походження — «ординки», «татарські», а також застосовані в оздобленні матеріали — «чечуга» (руків'я вкриті риб'ячою шкірою).

² Під впливом ідей Т. Маньковського в першій третині XX ст. у зброєзнавчій літературі для «чечуг» та «ординок» з'явилася нова назва — «вірменки». Авторитетний спеціаліст до кінця відстоював свою гіпотезу щодо вірменського коріння цієї зброї, виготовленої, на його думку, «вірменами й для вірмен» [4, с. 137—138].

³ У результаті термін «вірменки» почали здебільшого використовувати як узагальнюючу назву для позначення типів шабель, що, на думку дослідників, виготовлялися насамперед у вірменських ремісничих осередках великих міст Речі Посполитої. Найвідоміший із них був у Львові, де серед іншої зброї виготовляли, за висловом Є. Кітовича, «татарські чечуги» [див. 7, с. 34, 55].

Відомо, що від XIV ст. Львів перетворився на найчисленнішу вірменську колонію у Східній Європі та на одну з найбільших загалом в Європі. В 1364 р. тут було засновано єпархіальний центр усіх вірмен Русі й Валахії. У вірменських руках зосереджувалася основна торгівля з країнами Заходу та Сходу, а також окремі прибуткові галузі ремісничого, насамперед ювелірного виробництва (золотарство).

Перші згадки про львівських золотарів-вірмен датуються початком XV ст. [9, с. 211, 303]. Після переходу в уніатство й за підтримки короля Яна III Собеського, у другій половині XVII ст. вірмени практично монополізували місцевий золотарський промисел [9, с. 312—314; 12, с. 203]. Наприкінці століття у Львові вже працювали близько 30 майстрів-вірмен, що складало понад половину загальної кількості міських ремісників ювелірної спеціалізації [9, с. 313]. Європейське визнання вони здобули своїм умінням оздоблювати зброю та кінську зброю. Їхні вироби користувалися величезним попитом серед заможних і впливових замовників не тільки Речі Посполитої, а й інших держав Європи та Сходу.

Документи донесли до нашого часу імена відомих у XVII ст. майстрів ювелірного зброярства, описи їхніх виробів. Так, у першій половині того століття добре знаним умільцем був Сефер Вірменин (*Sefer Armenus Valachicus*). Відповідно до детального преїскуранта тільки одна (найдорожча) шабля його роботи була щедро інкрустована дорогоцінним камінням (понад 400), не кажучи вже про срібло й позолоту. Загальна ж оцінка трьох шабель і сідла склала 2124 злотих (1627 р.) [3, с. 83—84]. Ще один відомий майстер-вірменин, улюбленець Яна III Собеського Бедрос Захаріяшович, також працював у львівській майстерні на площі Ринок. Як надвірний королівський злотник, він виготовляв для монарха зброю в багатому декорі [9, с. 303, 315; 10, с. 102—103].

Тісно пов'язаним зі Львовом центром ювелірної, зброярської й торговельної справи був Кам'янець-Подільський. На замовлення представників найзаможнішої шляхти кам'янецькі ювеліри-вірмени виготовляли оздоблену коштовностями зброю та кінську упряж, а місцевий цех мечників активно конкурував зі львівським [11, с. 126—127].

Розвитку ексклюзивного зброярства сприяв значний розмах міжнародної торгівлі, яку провадили вірменські громади. У XVII ст., зокрема, Кам'янець був пов'язаний із Кафою шляхом, який через Сатанів, Кременець, Луцьк, Сокаль і Белз сягав Ярослава. Через Кам'янець також проходив маршрут, що пов'язував Львів зі Стамбулом, становлячи одну з найважливіших торговельних артерій Поділля [12, с. 68].

Із країн Сходу вірменські купці привозили, в тому числі на королівське замовлення, різноманітні товари, відомі за митними списками XVII ст. як «вірменські» [13, с. 186]. Це були насамперед предмети розкоші (в тому числі килими, золоте шитво), породисті коні та, звісно, декоровані дорога зброя й амуніція [2, с. 276].

Торгівля відігравала величезну роль у надходженні матеріалів і заготовок, необхідних для зброярського ремесла. Так, частину дорогоцінного каміння для виробів згаданого вище Сефера Вірменина було придбано у Стамбулі, а на тамтешніх ринках воно, своєю чергою, потрапляло з Південного Сходу та Африки [14, с. 317]. Незважаючи на офіційну заборону турецької влади вивозити за межі дер-

жави зброю, львівські ремісники-вірмени, котрі вирушали до Стамбула по необхідні матеріали, вдавалися до різних засобів, аби безборонно проводити через митниці свої каравани. Про тісні зв'язки львівських майстрів з османською столицею свідчить чимало судових й актових документів, що збереглися до нашого часу [9, с. 283—284]. Визначний вплив і можливості вірменської громади в Речі Посполитій не підлягають сумніву — навіть король Август II Сильний замовив собі через вірменських купців розкішну османську булаву [8, с. 344].

Вочевидь розвиток львівської вірменської школи ремесла спричинився до явища так званої «львівської мануфактури», розквіт якої припав на XVIII ст. Історичні документи, які давали б уявлення про структуру та асортимент певного цілісного виробничого осередку, дотепер незнані, хоч кількість публікацій, що стосуються діяльності окремих вірменських майстрів і введення до наукового обігу нових артефактів в останні десятиліття значно зросла. Основними писемними джерелами для дослідників виступають інвентарі, судові акти, заповіти тощо. Дещо відомо і про таврування золотарями своєї продукції — розрізняють, зокрема, виробничі та власницькі знаки [9, с. 151]. Утім в історіографії досі відсутні дослідження, де було б системно простежено розвиток ремісничих шкіл львівського золотарства та встановлено його зв'язок із відомими артефактами зброярства.

Завдання атрибуції «львівських» виробів досі базується передусім на мистецтвознавчому аналізі. Припущення щодо місцевого виготовлення стають можливими завдяки дуже характерному вигляду і стилістиці оформлення холодної зброї. На відміну від більш ранніх робіт, які приписуються львівським золотарям, група пізніших булав та перначів виглядає більш стилістично цілісною. Пам'ятки цієї серії зберігаються у великих музеях Європи. Натомість у музеях України також зустрічаються предмети цієї групи, досі неопубліковані, або ж опубліковані без детального аналізу.

Чим же вирізняється продукція «львівської мануфактури»? Насамперед це специфічний набір матеріалів і ремісничих прийомів, які врешті формували характерну стилістику виробів, що дає підстави говорити про своєрідну художню школу чи принаймні традицію. Прийнято вважати, що «вірменські» вироби відзначалися вишуканими ажурним орнаментом та ювелірною технікою, насамперед різноманітною майстерною інкрустацією. Своєрідною візиткою тут виступає спосіб інкрустування золотим дротом коштовного каміння, а також дорогоцінним камінням — металів. Не менш важливу роль відігравала вишукана та складна техніка золотої насічки [8, с. 342—343, 346; 15, с. 95].

Досі невирішеним завданням залишається встановлення зв'язку між виокремленою на основі стилістики групою артефактів і львівським вірменським виробничим осередком. Один із важливих аргументів на користь такого зв'язку надає дослідження великої групи шабель XVII—XVIII ст., яку об'єднують клинки, декоровані характерним православним сюжетом. Як сама зброя, так і сюжет неодноразово розглядалися в науковій літературі ще від XIX ст. [16]. Праці останнього часу доводять, що зброя виготовлена й декорована у стамбульських майстернях ремісниками-вірменами [15, с. 101; 17]. Так, мистецтвознавчий

аналіз двох православних сюжетів на шаблях із чернігівського та львівського історичних музеїв (іл. 1—2) засвідчив, що вони виконані послідовниками монофізитського канону, а це вкупі з іншими особливостями оздоблення (оправа декорована у характерних техніках) і морфологією зброї відсилає до вірменської ремісничої традиції [18, с. 294—296]. Виробництво подібної коштовної зброї тривало впродовж XVII—XVIII ст., а пізні наслідування православного сюжету на клинках зустрічалися навіть у XIX ст.

Зазначені золотарські техніки та стилістика притаманні також групі булав і перначів другої половини XVII—XVIII ст. Чимало їх зберігаються в музеях Центрально-Східної Європи. Декілька є й в українських. Так, по одному представницькому предмету цієї групи знаходяться в Національному музеї історії України та у Львівському історичному музеї. Порівняння дизайну цих різних за морфологічними характеристиками й функціональністю зразків дозволяє зробити ще один крок у проблемі обґрунтування єдиного центру походження та поширення продукції «львівської мануфактури».

Булава, XVIII ст., Львів (?) (іл. 3). Матеріал: залізо, срібло, золото, дорогоцінне каміння третього порядку (турмаліни), напівдорогоцінне першого порядку (бірюза). Техніка: кування, лиття, лютування, карбування, насічка, золочення, чорніння, інкрустація. Розміри: загальна довжина 685 мм, діаметр яблука 130 мм.

Булава багатолпатева металева, з яблуком сферичної форми, що складається з восьми видовжених сегментів, прикрашених штампованим орнаментом та дорогоцінним і напівдорогоцінним камінням. Частина орнаментальної композиції й поздовжні вертикальні лопаті підкреслені золотою насічкою. Булава увінчана голівкою у вигляді великої восьмикутної зірки.

Держак двосекційний. Центральна секція, обкладена сріблом, чорнена, з шістьма поздовжніми золоченими ребрами. Невелике руків'я металеве, чорнене, прикрашене інкрустованим камінням. Трубчасті секції держака становлять собою чохол для клинка, який розміщувався всередині. Завершується держак срібною золоченою фігурною торцевою заглушкою, закріпленою різьбовим з'єднанням.

Булаву прикрашено 76 бірюзовими й турмаліновими кабошонами у глухих кастах.

Орнамент булави представлений характерними для львівського вірменського виробництва сюжетами, які поєднують орієнтальні та європейські декоративні традиції. Так, яблуко вкрито тисненим орнаментом східного походження, що представляє собою сюжет «трьох квіток» у картуші. Зазначена композиція добре відома в декорі османської зброї. Картуші чергуються групами по чотири, утворюючи більші орнаментальні фігури, у центрі та при закінченні кожної з яких розташовані турмалінові касти з рельєфними (штриховими) золоченими окантовками. Середня частина держака орнаментована карбованим румі.

Пернач (шестопер), XVIII ст., Львів (?) (іл. 4). Матеріал: залізо, срібло, золото⁴. Техніка: кування, лиття, лютування, карбування, насічка, просічка, золочен-

⁴ Золоті фрагменти й золочення 585—958-ї проби [19, с. 485].

ня, чорніння, інкрустація (металів). Розміри: загальна довжина 1030 мм, ширина ударної частини 23 мм.

Пернач виконаний із заліза, декорований чорнінням, сріблом і золотою насічкою. Бойова частина має шість довгастих товстих суцільних пір'їн грушоподібної форми, кожна з яких закінчується знизу іклоподібним виступом та має товсту срібну окантовку. Пернач увінчаний голівкою з об'ємною золоченою серцеподібною шишечкою, укріпленою на широкій округлій основі. Бойова частина кріпиться до держака через два фланці.

Держак двосекційний. Центральна секція залізна, чорнена, з поздовжніми золоченими ребрами й інкрустованими декоративними елементами. Від бойової частини та руків'я відділена двома декоративними металевими платівками і фланцями. Невелике руків'я (близько 110 мм) чорнене, багато орнаментоване. Трубочасті секції держака становлять собою чохол для розміщеного всередині стилета довжиною 420 мм. Завершується держак срібною золоченою заглушкою, яка утримується різьбовим з'єднанням. Посередині заглушки знаходиться отвір із внутрішньою різьбою, в якій утримується невеликий сталевий клинок — тригранний, фігурної форми, з лезом завдовжки 140 мм. Різьбове з'єднання на кінці стрижня дозволяє швидко приєднати клинок до торцевої частини пернача, перетворивши останній на комбіновану зброю значної довжини (1030 мм).

Пернач оздоблений складною багаторівневою художньою композицією. Всі частини його вкриті тлом із дрібного чорненого орнаменту в орієнтальному стилі ісламі. Просічкою окреслено ділянки, на яких золотою насічкою нанесено елементи рослинного декору, популярного в європейських країнах. Так, на перах бачимо великі золоті шестипелюсткові розетки в рельєфній (штриховій) срібній окантовці та маленькі п'ятикутні й округлі золоті вкраплення. Торцеві частини пер і фланців оздоблені срібними стрічками з карбованим штриховим орнаментом (іл. 5).

На стрижні бойової частини та держака, а також лезі зображені золоті запалені свічки та S-подібні елементи. Руків'я й перехідні пластини оздоблені золотою насічкою з великих шестипелюсткових розеток в окантовці зі штриховим орнаментом і трансільванськими вузлами. Фланці оздоблені золотою насічкою з великого акантового листа.

Щодо стилю продукції «львівської мануфактури» відзначимо, що він із певними відмінами наслідує індо-перський дизайн та акумулює орнаментику, властиву західним і східним мистецьким традиціям аж до другої половини XVIII ст. Відповідно й період функціонування стилю визначається як найбільш пізній — близько 1760-х рр. Із цього приводу маємо зауважити, що попри подібний дизайн декор окремих предметів може значно відрізнятися. Так, на дослідженому нами перначі та булаві немає виразної орнаментики, характерної саме для XVIII ст.

Порівнюючи дизайн представлених зразків, слід відзначити спільність конструкції (наявність прихованого клинка) й характерних елементів оздоблення, які створюють основу композиції (іл. 6). Вочевидь зразки належать якщо не до однієї майстерні, то принаймні до однієї виробничої школи. Взавши до уваги активне використання в декорі булави ремісничих технік, які прийнято вважати

Ил. 1. Шабля (так звана «шабля Мазепи»), XVII ст. Клинок: Османська імперія (Стамбул); сталева оправа: XIX—XX ст. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського, інв. № И-2926 (з колекції Тарновського, № 143)

Ил. 2. Шабля, XVII ст. Клинок: Османська імперія (Стамбул); оправа: Львів (?). Львівський історичний музей, інв. № 3-3916

Ил. 3. Булава, XVIII ст., Львів (?). Львівський історичний музей, інв. № 3-3917

Ил. 4. Пернач (шестопер), XVIII ст., Львів (?). Національний музей історії України, інв. № 3-97

Ил. 5. Пернач (шестопер), XVIII ст., Львів (?). Національний музей історії України, інв. № 3-97. Фрагменти оздоблення бойової частини

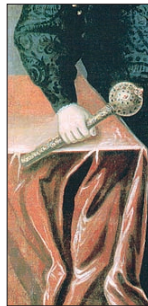
Ил. 6. Аналогії в дизайні пернача (шестопера) з Національного музею історії України (рядки 1—3 згори) та булави з колекції Львівського історичного музею (знизу)

ознакою «львівської мануфактури», можемо віднести до цієї ж традиції розглянутий пернач із Національного музею історії України, а також відповідну лінійку зброї з багатьох музеїв Європи, виконану в аналогічному дизайні.

З огляду на золотарські аналогії з шаблями, оправленими вірменськими майстрами, можемо однозначно віднести розглянуті булаву й пернач до вірменської продукції, хоч історико-географічна прив'язка їх виготовлення до Львова, як і раніше, потребує обґрунтування, адже серед вірогідних виробничих осередків може бути великий спектр місцевостей (від Угорщини до Стамбула). Утім Львів як відомий центр вірменського зброярського промислу посідає впевнені позиції ймовірного місця виробництва зазначених предметів. Про це свідчить не тільки сучасна музейна географія пам'яток, але й надзвичайно коштовне оздоблення цих виробів,

а

б

в

Лл. 7. Зображення булав «львівської мануфактури» на портретах: а) князя Костянтина Острозького (копія XVIII ст. з роботи невідомого художника XVII ст.), полотно, олія, Національний музей історії і культури Республіки Білорусь (Мінськ), інв. № КП 44242 (джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Konstanty_Iwanowicz_Ostrogski_11.PNG); б) великого гетьмана литовського Януша Радзивілла, 1654 р., полотно, олія, Музей Королівського замку у Варшаві (Польща), інв. № 2122 (джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository. URL: <https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:JRadziwiłł.JPG>); в) гетьманів Івана Скоропадського та Богдана Хмельницького (копія невідомого художника з ктиторських портретів, написаних 1728 р. на стінах Успенського собору Києво-Печерської лаври), 1834 р., полотно, олія, Львівський історичний музей (Львів, Україна), інв. № Ж-1493 (джерело зображення: репродукція у [20, с. 279])

що вказує на замовників із кола державної еліти. Ми не маємо точної інформації про цих осіб, проте чимало булав аналогічного дизайну представлено в іконографії — на портретах найвищої шляхти (Острозьких, Радзивіллів та ін.), і навіть представників козацької старшини (іл. 7). Це корелюється з відомостями писемних джерел щодо елітарності сегмента ринку, на який працювали золотарі-вірмени.

Вочевидь, художній стиль золотарських виробів Львова формувався під впливом різних національних і професійних традицій, що їх привносили осілі в місті майстри — вірмени, русини, німці, поляки, угорці. Однак східними декоративними композиціями львівське золотарство зобов'язане, зокрема, вірменським ремісникам. Використовувана ними орієнтальна орнаментика, що оригінально сполучалася з місцевими та західноєвропейськими мотивами, якраз і творила неповторне обличчя предметів «львівської мануфактури». Втім якщо на виробках побутового та релігійного призначення переважав декор західноєвропейського типу, то на озброєнні він набував насамперед орієнтального характеру, тим більше, що складові частини оправи у чималій кількості імпортувалися до Львова безпосередньо зі Стамбула.

На нашу думку, серія перначів і булав «львівської мануфактури» дійсно виготовлена в рамках однієї виробничої традиції, про що красномовно свідчить єдиний дизайн та однаковий набір технічних прийомів. Маємо всі підстави вважати, що зазначена школа (не менш ніж два покоління майстрів) у вже сформованому вигляді існувала принаймні від кінця XVII ст. Окрім того, вочевидь термін «львівська мануфактура» не варто обмежувати вузькими серіями предметів, адже відомо чимало виробів «львівської вірменської» роботи, атрибутованих XVII ст. Отримані результати мають важливе значення для вивчення історії зброї, виробництва, ремісничих технологій, торгівлі та поширення іноземних культурних впливів на теренах України XVII—XVIII ст.

Зв'язок ремісничих традицій львівського вірменського золотарства з відомими за писемними джерелами майстрами все ще не вивчений, як і сама історія вірменського ремісничого виробництва у Львові. Сподіваємось, що наша стаття доповнить попередні розробки у цьому напрямі та сприятиме появі повноцінного сучасного історико-мистецтвознавчого дослідження, яке розставило б усі крапки над «і» у проблематиці вірменської школи львівських золотарів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Łoziński, W. Ormiański epilog lwowskiej sztuki złotniczej. Kraków, 1901. 52 s. [in Polish].
2. Łoziński, W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII w. Lwów, 1902. 436 s. [in Polish].
3. Łoziński, W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach: 1384—1640. Lwów, 1889. 112 s. [in Polish].
4. Mańkowski, T. Orient w polskiej kulturze artystycznej. Wrocław; Kraków, 1959. 256 s. [in Polish].
5. Mańkowski, T. Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII w. Kraków, 1935. 126 s. [in Polish].
6. Mańkowski, T. Sztuka Ormian Lwowskich. Kraków, 1934. 163 s. [in Polish].

7. Kvasnevich, V. *Polskie sabli*. Saint Petersburg, 2006 [in Russian].
[Квасневич В. Польские сабли [пер. с пол.]. Санкт-Петербург, 2006. 192 с.]
8. Gutowski, J. *Ceremonial Maces in Poland from the 16th to the 18th century*. Warszawa, 2015. 388 s.
9. Zub, D. *Narysy z istorii zolotarstva Halychyny*. Lviv, 2003 [in Ukrainian].
[Зуб Д. Нариси з історії золотарства Галичини. Львів, 2003. 360 с.]
10. Malchenko, O. *Ornamentovana artyleriiia na Pravoberezhnii Ukraini (XV—XVIII st.)*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV—XVIII ст.). Київ, 2009. 284 с.]
11. Toichkin, D. *Kozatska shablia XVII—XVIII st.: istoryko-zbroieznaveche doslidzhennia*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII—XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ, 2007. 368 с.]
12. Grigoryan, V. *Istoriya armianskikh koloniy Ukrainy i Polshi (armiane v Podolii)*. Yerevan, 1980 [in Russian].
[Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). Ереван, 1980. 291 с.]
13. Doronovich, M. *Armiane v Podolii i perviaia tserkov ikh v gorode Kamentse, nyne gradskaia tserkov pravoslavnaia vo imia sviatitelia Nikolaia. Trudy Komiteta dlia istoriko-statisticheskogo opisaniia Podolskoy ueparkhii*. 1878—1879. II: 161-296 [in Russian].
[Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая. Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. 1878—1879. Вып. II. С. 161—296].
14. Garbuzova, S. *Evliya Chelebi o stambulskikh yuvelirakh XVII v. Gosudarstvennyi Ermittazh: Trudy otдела istorii kultury i iskusstva Vostoka*. 1940. III: 316-317 [in Russian].
[Гарбузова С. Эвлия Челеби о стамбульских ювелирах XVII в. Государственный Эрмитаж: Труды отдела истории культуры и искусства Востока. 1940. Т. III. С. 316—317].
15. Astvatsaturyan, E. *Turetskoye oruzhiye v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeu*. Saint Petersburg, 2002 [in Russian].
[Аствацатурян Э. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. Санкт-Петербург, 2002. 336 с.]
16. Prokhorov V. *O drevnikh sablyakh s grecheskimi slavyanskimi i drugimi nadpisyami*. Saint Petersburg, 1877 [in Russian].
[Прохоров В. О древних саблях с греческими славянскими и другими надписями. Санкт-Петербург, 1877. 16 с.]
17. Toichkin, D., Toichkina, Y. *About the Origin of Swords, Decorated with Special Christian Symbols and Inscriptions. Relatii Interetnice in Transilvania: militaria mediaevalia in Europa centrală si de sud — est*. 2020. 93-112.
18. Toichkin, D. *Klynkova zbroia kozatskoi starshyny XVI — pershoi polovyny XVIII st.: problemy atributsii ta klasyfikatsii*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Тоїчкін Д. Клинок зброя козацької старшини XVI — першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. Київ, 2013. 464 с.]
19. Toichkin, D.V. *Kholodna zbroia kozatsva 15—18th st.: nomenklatura, etapy rozvytku, problemy atributsii: doctoral diss. of the historical sci*. Kyiv, 2024. 569 s. [in Ukrainian].
[Тоїчкін Д. Холодна зброя козацтва XV—XVIII ст.: номенклатура, етапи розвитку, проблеми атрибуції: Дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2024. 569 с.]

20. Nediak, V. (Comp.) *Ukraina — kozatska derzhava: iliustrovana istoriia ukrainskoho kozatstva u 5175 fotosvitlynakh*. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Україна — козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. Авт.-упоряд. В.К. Недак. Київ, 2005. 1216 с.]

Надійшла / Received 25.02.2025

Denys TOICHKIN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Senior Research Fellow at the Department of Special Branches
of Historical Science and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
denisvt68@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0433-8335>

LIVIV-MADE MACES AND PERNACHS OF 17—18th CENTURIES: PROBLEMS OF ATTRIBUTION

The purpose of the article is to determine the criteria by which the production of “Lviv manufactory” should be selected and to analyze several unstudied artifacts respectively. Having studied the maces and pernachts from the collection of the National Museum of the History of Ukraine and Lviv Historical Museum, the author identified them as products of the “Lviv manufactory” of the end 17—18th centuries. Taking into account the results of historical research, the author provides source specifics to the concept of “Lviv manufactory” and demonstrates the peculiarities of craft techniques as well as the decorative style of Armenian goldsmiths of the 17—18th centuries. **The methodology.** The interdisciplinary nature of the problem required recourse to the methodological tools of art history, local history and regional studies, history of everyday life, and cultural studies. **Main scientific results and practical significance.** The article is an original work in which the author, on the basis of the source and historiographical potential, reveals the concept of “Lviv manufactory” and provides grounds for reasonable identification of its products, as well as expands information on previously introduced into scientific circulation maces from Ukrainian museums.

Keywords: “Lviv manufactory”, mace (*bulava*), pernach, goldsmiths, Armenians, gunsmithing, National Museum of the History of Ukraine, Lviv Historical Museum.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.136>
УДК 7.04+7.041.5:-055.2“XVI—XVIII”

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
o_kovalevska2013@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

ПОРТРЕТИ ЖІНОК XVI—XVIII ст. ЯК ОБ’ЄКТ ІКОНОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета полягає у представленні фахівцям зі спеціальних історичних дисциплін, а також соціальної історії, історії повсякдення, мистецтвознавства портретів жінок XVI—XVIII ст. як зображального виду історичних джерел, значення їх систематизації, класифікації та інформаційних можливостей. **Методологія** ґрунтується на джерелознавчому підході. У процесі опрацювання обраного кола джерел було залучено методи практичної евристики, ретроспекції, порівняння, іконографічний, візуально-просопографічний та інші з інструментарію спеціальних історичних дисциплін. **Наукова новизна.** Вперше проаналізовано групу портретів жінок, створених як на право-, так і лівобережних українських теренах, що впродовж означеного часу перебували у складі різних державних утворень; запропоновано способи їх систематизації та класифікації, розкрито особливості окремих живописних зображень представниць козацької старшини XVII—XVIII ст.; продемонстровано інформаційні можливості цих історичних джерел загалом. Стаття має теоретико-методологічний характер і водночас призначена для практичного застосування. **Результати дослідження** демонструють способи систематизації (за територіальним принципом, за етнічним походженням майстрів, за соціальним походженням портретованих; розмірами, формою, матеріалом) і класифікації (за призначенням, функцією, композицією) портретів як зображальних джерел; їх характерні структурні елементи й інформаційний потенціал як у спеціально-, так і загальноісторичному контекстах.

Ключові слова: *портрети жінок, джерелознавство, спеціально-історичне дослідження, іконографія, зображальні джерела, інформаційний потенціал, Річ Посполита, Гетьманщина.*

Цитування: Ковалевська О. Портрети жінок XVI—XVIII ст. як об’єкт іконографічного дослідження. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 136—153. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.136>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Актуальність теми обумовлена зростанням інтересу дослідників до численних варіацій репрезентації представників різних суспільних верств ранньомодерного часу. Портрет як одна з найбільш наочних її форм заслуговує на особливу увагу. Водночас інформаційний та інтерпретаційний потенціал цього виду джерел і надалі залишається малодослідженим саме з погляду спеціальних історичних дисциплін. Особливо це стосується відображень представниць жіноцтва¹, які часто містять відмінні елементи, цікаві композиційні деталі й доповнення (чим і привертають особливий інтерес), яких позбавлені портрети представників чоловічої статі.

Хронологічні межі дослідження обумовлені часом перебування українських земель у складі різних державних утворень, а саме Речі Посполитої (від її постановня до поділів) і Гетьманщини (від стабілізації й розквіту до ліквідації та поглинення Російською імперією), що вплинуло на форми візуальної репрезентації, стилі портретного жанру², традиції побутування зображень у повсякденні кількох верств населення.

Історіографія питання неоднорідна. Передовсім слід згадати праці, що подають загальну характеристику економічного, правового, суспільно-політичного й побутового становища жінки в означений час [1—4]. Суттєвий блок становить література з історії українського живопису загалом і портретного жанру зокрема [5—13], де можна віднайти інформацію про той чи інший портрет шляхтянки, козачки, міщанки (купчихи), представниці духовного стану (попадя, черниця), селянки. Часто йдеться про зображену постать і привід її портретування, про встановлення авторства твору, про особливості стилю тощо. Водночас є певне коло досліджень, присвячених родинним галереям або тематичним зібранням, які нині зберігаються в окремих музеях, і серед котрих певне місце займають саме зображення жінок [14—16]. Ще одна група праць це ті, в яких портрети використовуються суто як носії певної іконографічної інформації для дослідження зовсім інших питань. Наприклад, задля вивчення зброї чи атрибутів влади залучають зображення чоловіків, при висвітленні історії жіночих головних уборів — жінок, натомість під час опрацювання історичного одягу проаналізовано репрезентації зовнішнього вигляду різних представників суспільства, незалежно від статі та віку [17—18]. Зрештою є незначна кількість студій, в яких ідеться про портрети конкретних осіб жіночої статі та про власне іконографічне вивчення портретованої постаті [19—23]. Публікацій, де портрет як носій інформації виступає об'єктом спеціального історичного дослідження, загалом одиниці, всі вони переважно мають характер кваліфікаційних праць або статей для спеціалізованих збірників [24—27].

Місце творів портретного жанру в типолого-видовій класифікації джерел визначається наступним чином: тип джерела — історичне; вид — зображальне / зображувальне; різновид — твір мистецтва; група — живопис; жанр — портрет [28, с. 9].

¹ Подібне «сепарування» портретів до певної міри спекулятивне. Однак це зроблено свідомо з огляду на обсяг статті та з метою зосередження уваги читача саме на тих зображальних джерелах, які представляли жіночу частину станового суспільства.

² Із кінця XVIII — початку XIX ст. стильові традиції ренесансного, барокового та рокайльного (рококо) портретів почали відходити в минуле, поступаючись характерним особливостям зображень класицистичного й реалістичного стилів.

Портрети — це, перш за все, твори мистецтва відповідної історичної епохи, які виступають об'єктами досліджень істориків мистецтва та мистецтвознавців у контексті розвитку мистецьких стилів і напрямів, авторських шкіл, індивідуального доробку окремих митців тощо. Водночас як зображальні історичні джерела вони вимагають систематизації, класифікації й дослідження в контексті джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, зокрема іконографії. В нашому випадку портрети жінок другої половини XVI — другої половини XVIII ст. можна розподілити на кілька груп: твори, які постали на теренах Правобережної України, що входили до складу Речі Посполитої, а також створені на Лівобережжі, в Гетьманщині, котра перебувала під політичним патронатом Московії / Російської імперії. Вони різняться за кількісними показниками, майстерністю виконання; відбивають ідеологічні уявлення портретованих про свій соціальний статус, віддзеркалюють їхні вподобання в моді та забаганки щодо уявлень про самих себе. Водночас можна виокремити твори авторства митців українського й іноземного походження. Вони переважно вирізнятимуться рівнем професійної майстерності, обумовленим можливостями фахової освіти виконавців. Зрештою слід звернути увагу на твори, де відображено мешканок українських земель залежно (або незалежно) від станової, конфесійної належності чи етнічності. Такі полотна будуть виділятися багатством або простотою одягу, наявністю чи відсутністю модних аксесуарів, характерними додатковими атрибутами, за якими можна здійснювати ідентифікацію портретованих.

Систематизація портретів за соціальним станом зображуваних дозволяє вирахувати кількісні показники наявної джерельної бази, а також виявляти характерні особливості візуальної репрезентації представниць різних суспільних верств. Загалом упродовж визначеного історичного періоду більшу частину портретованих жінок складали шляхтянки, друге місце посідали заможні міщанки (їх зображення здебільшого були поширені на Правобережжі), за ними йшли представниці козацького (представлені переважно творами з Лівобережжя) й духовного (зокрема черниці та попаді; такі твори можна було зустріти як на право-, так і на лівобережних українських теренах) станів. Кількість портретів репрезентанток тієї чи іншої соціальної групи, що походили з українських земель Речі Посполитої та / чи Гетьманщини, була обумовлена як ступенем участі жінок у громадському й духовному житті соціуму, так і їх фінансовими спроможностями.

Портретів селянок, датованих зазначеним періодом, не виявлено. Матеріальне, фінансове та соціальне становище цієї верстви населення не дозволяло їх мати. Водночас стиль життя й особливості побуту селянства також і не передбачали потреби в написанні цих творів. Портрети селян та селянок почнуть з'являтися не раніше XIX ст., й то лише в контексті дослідження етнографії, так званих «людських типів» певних регіонів. Факт відсутності портретів селянок другої половини XVI — другої половини XVIII ст. аж ніяк не виключає можливості відображення їх у деперсоніфікованій формі — чимало зображень жінок, у тому числі міщанок і селянок, можна побачити на іконах, гравюрах, кахлях тощо. Зазвичай ці зображення не придатні для дослідження іконографії конкретних осіб (за рідкісними

винятками), однак вони цілком дозволяють формувати загальне уявлення про образ жінки, її роль у суспільстві, цінності, чесноти, про розвиток жіночої моди та ін.

Систематизацію портретів також можна здійснювати за такими критеріями, як розмір, форма, матеріал. За *розмірами* виділяємо повнозростові, поколінні, поясні, погрудні, а також портретну мініатюру³. Розміри творів залежали від кількох чинників. По-перше, функція, яку вони мали виконувати. Наприклад, якщо портрет висів у великій залі, його варто було замовляти на повний зріст. Якщо ж зображення призначалося для родичів як пам'ять про предка, воно могло мати незначний розмір, щоб не займати багато місця у приміщенні, а за потреби його було легше перевозити між маєтками. За *формою* дослідники виокремлюють прямо- та багатокутні, овальні (включно з овальними, вписаними у прямокутник), а також портрети складної геометричної форми. Звісно, переважна їх кількість виконана на прямокутних полотнах. Водночас виявлені автентичні портрети мали й інші форми. Вигляд їх найчастіше залежав від цілком раціональних чинників. Так, прямокутне полотно легше натягнути на підрамник, для нього простіше замовити раму, такий твір менше коштуватиме. Не можна відкидати і вплив моди чи забаганки замовника, котрий прагнув отримати щось незвичне, те, чого не мали інші, тож ладен був заплатити за це грубі гроші. У випадку з натрунними портретами слід розуміти, що їх складна форма напряму залежала від параметрів торця домовини, до котрої вони кріпилися. За *матеріалом*, на якому виготовлялися портрети, їх, як правило, розподіляють на виконані на тканині (полотно, атлас, шовк), деревині (написані або вирізьблені), папері (гравюри, малюнки), металі (натрунні портрети, профілі на монетах⁴), камені (стінопис), кераміці (антропоморфні барельєфи або кахлі). Аналіз усіх згаданих груп у завдання цієї статті через брак обсягу не входить.

Класифікація портретів у контексті спеціально-історичних досліджень загалом, та іконографічних зокрема, може здійснюватися за призначенням, функцією⁵, композицією. Тож ітиметься про ктиторські, епітафіїні, натрунні, індивідуальні парадні / репрезентативні, індивідуальні вікові, подвійний / сімейний портрет або близький до нього «дзеркальний» (типу «pendant»), портретні мініатюри тощо. Дослідники портретного жанру відзначають, що іноді провести чітку лінію розмежування й зарахувати обраний портрет до тієї чи іншої категорії доволі складно [6—9, 10, 12—15]. Це пояснюється тим, що на момент свого постання конкретний твір міг виконувати одну функцію, а з часом — іншу. В таких випадках слід досить чітко визначати рік його створення та первісне призначення, уточнювати факт зміни функції, яку він міг виконувати в подальшому, або зазначати всі особливості побутування, підкреслюючи функціонування портрета на різних етапах його існування [19].

³ Частково висвітлення питання портретної мініатюри та ідентифікації зображеної поста-ті див.: Ковалевська О. Родина Теплових у відображенні зображальних джерел XVIII ст. *Батурицька старовина*. Вип. 9(13). Ніжин, 2023. С. 59—69.

⁴ Утім ця категорія зображень на українському матеріалі не простежується.

⁵ Про функції портретів представників козацької старшини див. докл.: [19, с. 37—53].

Ил. 1. Невідомий художник. Портрет фундаторки костелу Святої Трійці в Підгайцях Софії Гольської з дому Стадницьких на Замехові, XVII ст. Фрагмент

Ил. 2. Яким Глинський (?). Портрет Анастасії Скоропадської, початок XVIII ст. Фото С. Таранушенка

Найскладніше розмежувати перші три категорії портретів, тобто ктиторські, епітафійні, натрунні. Якщо керуватися призначенням самого твору, питань не виникає. *Ктиторський* — це зображення фундатора храму. Людина могла заслужити його своєю благодійною діяльністю на користь певної церкви або монастиря. Виділивши кошти на будівництво конкретної церковної споруди чи заснування чернечої обителі, чоловік, жінка або й подружжя перетворювалися на фундаторів, тим самим заслуговуючи право бути зображеними на стінах (їх образи могли ввести у стінопис, яким прикрашали храм), або щоб їхні парадні портрети розміщувалися окремо при вході, чи на іконі, в композиції якої ктитори / фундатори могли бути зображені, тримаючи в руках свою фундацію. Розмір портретів у такому випадку залежав від фінансових можливостей самої громади, яка їх замовляла (погрудний, поколінний, на повен зріст⁶). Прикладом ктиторського портрета слугує зображення фундаторки костелу Святої Трійці в Підгайцях і власниці цього містечка Софії (Зофії) Гольської (в наступних шлюбних Ляницькоронська, Тишкевич) із дому Стадницьких на Замехові. Незадовго перед смертю вона наказала перебудувати зруйнований пресбітерія старого костелу на родинну усипальницю. На портреті зображена молодою, у вишуканому одязі. Правою рукою вказує на свою фундацію, яку бачимо у верхньому куті, а лівою — тримає розгорнуту книгу, де можна прочитати: «Твоя от твоих тебе приносим» [9, с. 109] (ил. 1). Такий портрет цікавий тим, що подавав саму лише фундаторку — без чоловіка чи дітей. Опосередковано це слугувало підтвердженням особливого правового становища жінки на українських теренах Речі Посполитої.

Епітафійний / *епітафіальний* портрет був невід'ємним елементом поховального обряду. З цією метою, крім самого зображення померлого, в нижній частині твору розміщували текст

⁶ Встановлено авторкою цієї статті під час роботи з іконографічним матеріалом.

епітафії, з якої можна було дізнатися основні факти біографії портретованої особи, її заслуги перед церквою або громадою⁷. Такий портрет після церемонії могли залишати у храмі, де людину поховано. Винятків для чоловічих чи жіночих зображень не було. Епітафійний портрет на деревині або на полотні переважно писали й використовували на теренах Лівобережжя. Прикладом може слугувати зображення Анастасії Скоропадської (іл. 2).

Фотографія оригіналу цього портрета, зроблена в першій половині XX ст. мистецтвознавцем С. Таранушенком та опублікована П. Білецьким, демонструвала наявність у нижній частині полотна епітафії:

*К богу благочестієм она пылала
Супругу вѣрность и любовь соблюдала
Бѣднѣм отраду на дѣль подавала
Воздвигнуть храм сей помогала
Вѣчно о себѣ памятовать приказала* [9, с. 216, 231].

У тексті повідомлялося, що спочила була вірною дружиною своєму чоловікові (гетьманові І. Скоропадському) та разом із ним започаткувала обитель і дала гроші на будівництво згаданого храму — собору Різдва Пресвятої Богородиці Гамаліївського монастиря. Тут маємо приклад портретів подружжя, що попервах були використані при поховальній церемонії, а з часом продовжили існування як ктиторські в різних приміщеннях заснованої ними обителі [36, с. 146].

Натрунний портрет також призначений для поховального обряду. Його особливість полягала в тому, що він був невід'ємною частиною труни, торцевий бік котрої і визначав його форму: традиційну шестикутну або складну геометричну. Вирізнявся й матеріал — це був метал (мідна, цинкова бляха). Оскільки після поховання труна залишалася у склепі під церквою або на цвинтарі, то написаний на металі портрет у холодному та часто вологому середовищі міг зберігатися значно довше, ніж виконаний на деревині чи полотні. Натрунний портрет на металевій блясі переважно поширений на теренах Правобережжя. Прикладом можуть слугувати відповідні зображення Анастасії Зацкевич, Катерини Сапіги, Маріанни Жданович [37, с. 97] (іл. 3).

Серед натрунних портретів, що походять зі Львова та нині зберігаються в місцевих музеях, можна зустріти зображення як шляхтянок, так і міщанок; католичок, уніаток, православних, вірних Вірменської апостольської церкви. Специфіка таких портретів у тому, що вони, згідно з традиціями фунеральної культури, були

Ил. 3. Невідомий художник. Портрет Маріанни Жданович, 1770 р.

⁷ У цьому полягає головний інформаційний потенціал таких портретів.

дуже реалістичними, адже мали представити померлу людину якомога більш подібною до того, якою вона була за життя [9, с. 50—51]. Тож інформаційний потенціал цих зображень доволі високий. Їх можна використовувати як джерело при вивченні іконографії портретованої особи, жіночої моди (головних уборів, одягу, прикрас), або для уточнення біографічних відомостей про небіжчицю.

Складність розмежування названих видів портретів полягає в тому, що зображення, створене спочатку як ктиторське, цілком могло бути використане під час поховання, тобто виконувати функцію епітафійного. З іншого боку, наявність епітафії, в якій висвітлювалася благодійна діяльність небіжчика / небіжчиці, могла сприяти тому, аби після використання портрета в поховальній церемонії його залишали у церкві, перетворюючи на ктиторський. Натрунний портрет, написаний безпосередньо на труні померлого / померлої, відділити від домовини було неможливо. Він назавжди мав виконувати ідентифікаційну функцію, особливо в тих випадках, коли у склепі перебувало кілька трун. Оскільки похований або похована водночас могли бути фундаторами церкви, у крипті котрої вони знайшли свій вічний спочинок, таке зображення також опосередковано можна було вважати ктиторським. Тим більше, що деякі натрунні портрети іноді виконувалися з прижиттєвих парадних, а по смерті портретованих їхні обличчя лише дописували на блясі. Отже, якщо за призначенням класифікувати портрети доволі просто, то за функцією однозначно це зробити — складно (а в окремих випадках і неможливо).

Індивідуальний парадний / репрезентативний портрет, якщо він не виконував функцію ктиторського й не висів у церкві, призначався для декорування великих приміщень (у шляхетських палацах, гетьманських резиденціях, маєтках заможних представників козацької старшини), де влаштовувалися прийоми, бали, зібрання. Передовсім це стосувалося портретів чоловіків, але з часом поряд із ними дедалі частіше з'являлися зображення їхніх дружин. Іноді саме з таких парних портретів починалася галерея шляхетних предків. На Лівобережжі помешкання козацької старшини традиційно прикрашали образи видатних гетьманів, однак уже у XVIII ст. це могли бути портрети родоначальників, серед яких, безумовно, й жінки [38]⁸.

Парадний / репрезентативний портрет XVII—XVIII ст., на якому було зображено жінку — представницю козацької старшини, у загальних рисах повторював складові елементи аналогічного зображення її чоловіка, що, своєю чергою, часто наслідував традиції «сарматського портрета»⁹, вподобаного шляхтою. Однак специфіка становища козацтва, яке пройшло певну еволюцію від окремої верстви річпосполитського суспільства до військово-політичної еліти козацько-гетьманської держави, вплинула й на форми візуальної саморепрезентації старшин. Так, на багатьох портретах зображеннях відсутні обов'язкові для «сарматських» герби. Це зумовлювалося тим, що далеко не всі представники козацької верхів-

⁸ Загалом традиція родинної портретної галереї спочатку сформувалася в магнатських маєтках, а згодом була запозичена й представниками козацької старшини, котрі прагнули наслідувати шляхту у своїх повсякденних уподобаннях, включно з формами візуальної репрезентації.

⁹ Див. докл.: Тананаева Л. Сарматский портрет: Из истории польского портрета эпохи барокко. Москва: Наука, 1979. 304 с.

ки мали шляхетське походження. Інша особливість таких портретів: образи частіше писалися на нейтральному тлі, замість складного драпірування чи пейзажу. Це можна пояснити відсутністю в козацькій державі закладів мистецької освіти та, відповідно, художників із необхідним рівнем майстерності¹⁰. Чимало портретів згаданого часу створили звичайні іконописці.

Саме до таких зображень, що були позбавлені багатьох обов'язкових елементів традиційного парадного «контерфекту», належать портрети Олени Галаган (перша половина XVIII ст.), Феодосії Забіли (друга половина XVIII ст.), Марії Сулими (кінець XVIII ст.), Віри Дараган (середина XVIII ст.), Ірини Галаган (кінець XVIII ст.), Катерини Дараган (кінець XVIII ст.) та ін. Водночас портрет матері останнього гетьмана К. Розумовського — Наталії Дем'янівни Розумовської

Ил. 4. Гайнріх Готтліб Гойзер. Портрет Наталії Дем'янівни Розумовської, 1746 р.

пензля німецького портретиста Г.Г. Гойзера (1746 р.) вражає новизною [16]. Це полотно, попри темний нейтральний фон, без жодних супровідних предметів і декору, без герба (якого у цьому випадку й не могло бути), приваблює правильно взятим освітленням, парадним одягом і незвичною позою портретованої. Освітлення надає зображенню об'єму та притягує погляд глядача. Одяг привертає увагу не стільки своїм багатством, скільки нехарактерними для представниць козацької старшини прикрасами, які Н. Розумовській подарувала її «невістка» — імператриця Єлизавета Петрівна. І, нарешті, поза. Формально цей портрет можна віднести до поясных, утім тут зображена жінка, яка сидить у кріслі, отже глядач може бачити дещо більше. Суттєвою перевагою саме цього твору на тлі багатьох інших парадних увічнень представниць козацької старшини стали добре виписані руки, що робило образ портретованої живим і привабливим. Водночас це свідчило про рівень мистецької освіти та майстерність художника-іноземця [39, с. 213, № 221] (ил. 4).

Наступний вид портрета, який включає одночасне зображення чоловіка й жінки, — *інтимний / парний*. У композиції такого полотна перебувало подружжя. У Західній Європі та в Речі Посполитій подібні твори були поширеним явищем. Достатньо згадати картину пензля С. Бонічеллі (1677 р.) [40, с. 111], в композиції якої король Ян III Собеський, а поруч, за його лівим плечем — королева Марія Казимира в парадному одязі зі скіпетром у лівій руці та з короною на колінах. У межах одного полотна й барокової рами, хоч і в окремих овалах, бачимо

¹⁰ Навчання відбувалося при монастирях, зокрема тих, які вже мали тривалий досвід іконописної школи. Світська ж мистецька освіта стала доступною вихідцям із теренів Гетьманщини після остаточного поглинення її Російською імперією, де з 1757 р. існувала Петербурзька імператорська академія мистецтв. Звісно, могли бути й поодинокі випадки навчання українських митців (переважно граверів) у Західній Європі.

Ил. 5. Невідомий художник. Портрет дідича Станиславова Анджея Потоцького та його дружини Анни з Рисінських, XVII ст.

Ил. 6. Невідомий художник. Портрет Василя Кочубея з дружиною, перша половина XVIII ст.

дідича Станиславова шляхтича Анджея Потоцького та його дружину Анну з Рисінських (зберігається в Національному музеї у Варшаві) (іл. 5). Так само на одному полотні можемо побачити подружжя міщан із містечка Роздол (1747 р.)¹¹. Портрет Теодора та Магдалини Жемелків дає нам не лише приклад парного зображення, але й матеріал для дослідження іконографії портретованих представників непривілейованої верстви населення, їхнього повсякдення та навіть сюжетів до історичної демографії [39, с. 163, № 144].

Для теренів Гетьманщини допоки виявлено лише одне подібне парне зображення — це портрет Василя Кочубея з дружиною [39, с. 159, № 137] (іл. 6). Слід одразу звернути увагу на те, що цей портрет містить загадку, яку ще не вдалося розв'язати ані історикам мистецтва, ані фахівцям із генеалогії. Відомо, що В. Кочубей (1680—1743 рр.), старший син генерального судді, котрий «прославився» написанням Петрові I доносу на гетьмана І. Мазепу, був значним військовим товаришем (1708—1718 рр.), бунчуковим товаришем, полковником Полтавського полку (1727—1743 рр.). Упродовж життя двічі одружувався. Першою його дружиною стала Анастасія, донька гетьмана Д. Апостола, а другою — Марфа Іванівна Янович, із місцевої міщанської родини. Проблема полягає в тому, що на рамі портрета міститься підпис, згідно з яким тут зображений полковник Василь Кочубей із Марією Андріївною Кочубей із дому «Скуропаських» [39, с. 161, № 137]. Ким була ця жінка й чи існувала вона взагалі — незрозуміло. Фахівці з генеалогії козацьких родів установили, що одна з представниць роду Скоропадських була заміжня за Федором Кочубеем, але її звали Анастасією — донька Василя Скоропадського, рідного брата гетьмана¹². Мистецтвознавці «вирішили» проблему з ідентифі-

¹¹ Портрет зберігається в Державному історико-краєзнавчому музеї «Дрогобиччина».

¹² Питаннями генеалогії родини Скоропадських плідно займалися О. Лазаревський, В. Модзалевський, О. Прицак, В. Кривошея, В. Томазов та ін.

кацією зображеної постаті лаконічним підписом під твором: «Портрет Василя Васильовича Кочубея з дружиною». Фахівці з іконографії та генеалогії козацької старшини пояснюють це помилкою художника, котрий, найвірогідніше, лише виконав копію з якогось портрета, що не зберігся. Зображення було створено вже по смерті портретованих на замовлення їхніх родичів. Отож цілком імовірна помилка, оскільки нащадки вже могли й не пам'ятати деталі сімейного родоводу.

Крім парних зображень на одному полотні, в означений період існувала традиція подавати чоловіка та його дружину дзеркально, тобто так, ніби вони дивляться один на одного. Писали такі твори окремо, але у завершеному вигляді розміщували на одній стіні, або ж один навпроти іншого. В європейській традиції їх прийнято називати «pendant». Свого часу таких зображень було чимало й у маєтках шляхти на Правобережжі [39, с. 262, № 299—300; с. 263, № 301—302], і в козацько-старшинських садибах на Лівобережжі. В Гетьманщині сімейний портрет частіше був представлений двома окремими зображеннями: чоловіка та дружини. Про те, що вони парні, свідчать однакові їх розміри, однаковий час написання, зберігання в одному місці, тобто обставини спільного провенансу. Іноді розбіжність у розмірах могла становити від 0,5 см до 1,5 см. Саме такими парними творами можна вважати портрети Олени Антонівни і Гната Івановича Галаганів (1740-ті рр.) [39, с. 212, № 217—218], Семена Івановича й Параски Василівни Сулим (1750-ті рр.) [39, с. 220, № 230—231].

Не оминемо увагою ще один варіант *родинного / сімейного* портрета. На таких полотнах разом із чоловіком та дружиною могли бути зображені їхні діти. Класичним прикладом слугують портрети Яна III Собеського з родиною пензля Анрі Гаскара (бл. 1691 р.) [40, с. 109], або Дедеша-аги з синами і слугами (бл. 1664 р.) роботи Данієля Шульца [40, с. 129]. В композиції останнього жіночий образ відсутній. Причиною цього могла стати наявність у цього кримського дипломата гарему, або ж більш прагматична ситуація, адже, виконуючи функції посла до Речі Посполитої, він міг вирушити до її столиці лише з синами, яких і відобразив придворний художник.

Досить рідкісним видом жіночих зображень на українських теренах залишається так званий *віковий* портрет. Складність ситуації зі створенням такого роду зображень полягала в тому, що жінка мала бути представлена на полотнах у різних вікових категоріях (наприклад, у підлітковому віці, а потім у зрілому; або в дитинстві, молодості, старості). Для того, аби реалізувати такий масштабний задум, родина повинна була утримувати придворного художника, який би й фіксував свою «модель» упродовж усього її життя. Портрет такого виду був досить поширеним серед шляхти, і передовсім магнатів, котрі могли собі дозволити значні витрати на домашнього майстра. Одним із прикладів можна назвати зображення Францишки Ксаверії Потоцької (друга половина XVIII ст.), яку в юному, а потім у зрілому віці змалював художник родини Потоцьких, чие ім'я, втім, не збереглося [39, с. 206, № 208—209]. Аналогічний віковий портрет був написаний з Єви Потоцької. Відмінність полягала лише в тому, що виявлені зображення представляли жінку в молодості, а згодом у літньому віці [39, с. 203, № 200; с. 206, № 210].

Лл. 7. Кирило Головачевський (?). Портрет Софії Дараган, 1760-ті рр.

Лл. 8. Кирило Головачевський. Портрет Софії Дараган-Хованської (?), 1818 р.

Козацька старшина, на відміну від магнатів, не завжди мала такі статки, що дозволяли б утримувати у своїх маєтках придворних художників. Подібна традиція з'явиться пізніше, коли після ліквідації Гетьманщини представники старшини дістануть право на російське дворянство й перетворяться на великих землевласників. Запровадження на теренах колишньої козацької державності кріпацтва дозволить цим поміщикам утримувати чимало челяді, в тому числі мати придворних «малярів». Зародки цих процесів проявлялися вже наприкінці XVIII ст. Саме до того часу й відноситься поки що єдиний приклад «вікового» портрета, який походить із теренів Гетьманщини.

Мова про зображення юної Софії, доньки київського полковника Юхима Дарагана, чий рід був зв'язаний з останнім гетьманом Кирилом Розумовським та його братом Олексієм — морганатичним чоловіком імператриці Єлизавети Петрівни. Саме такими родинними зв'язками пояснюється вивищення Дараганів серед інших представників козацької старшини. Портрет Софії був написаний у 1760-х рр. [39, с. 214, № 223] (іл. 7). Довгий час через брак джерел мистецтвознавцям не вдавалося визначити його автора. Однак пізніше В. Рубан звернула увагу на зображення невідомої жінки 1818 р., автором якого був К. Головачевський [41, с. 43—45] (іл. 8). При порівняльному аналізі з'ясувалося, що на обох полотнах — одна й та сама особа, тільки в різному віці. Тож удалося розв'язати відразу кілька наукових проблем. По-перше, дослідниця припустила, що авторство двох портретів належить саме К. Головачевському. По-друге, це дозволило встановити ім'я жінки на другому з них, довгий час атрибутованому як «портрет невідомої». Оскільки Софія Дараган вийшла заміж, то на полотні, де вона зображена вже у зрілому віці, цілком логічним був би підпис: «Портрет Софії Дараган-Хован-

ської». Ще пізніше, аналізуючи дослідження, здійснене В. Рубан, а також виявлені на цей час інші приклади «вікового» портрета на українських теренах, стало можливим констатувати, що історія із зображенням доньки київського полковника залишається поки що єдиним прикладом «вікового» портрета на Лівобережжі України — на теренах колишньої Гетьманщини. Раніше ймовірність цього факту заперечувалася, а нині можна сподіватися й на інші подібні відкриття [21].

Нині не викликає сумнівів, що портрети XVI—XVIII ст. є цікавим та інформативним історичним джерелом, вартим спеціальної уваги. Впродовж означеного часу об'єктами зображення переважно були чоловіки — представники суспільної еліти Речі Посполитої та Гетьманщини. Тож їхні портрети значно краще досліджені, про що свідчить наявна наукова література [28—35]. Суттєво меншу кількісно, але так само напрочуд цікаву групу джерел представляють зображення жінок — матерів, сестер, дружин, дочок представників соціальної, військово-політичної чи духовної еліти. Ці зображення потребують спеціального дослідницького підходу, один із варіантів застосування якого представлено у цій статті.

Визначення інформаційного потенціалу «жіночих» портретів як виду зображальних історичних джерел — одне з головних завдань спеціально-історичного дослідження [18—20, 27—28]. Перш за все, закладена в них інформація сприяє вивченню іконографії окремих постатей. Зіставлення результатів візуально-порівняльного аналізу портретів з описами зовнішності тієї чи іншої особи, представлені художником на полотні, а також пошук інших додаткових відомостей про портретовану людину становить головний зміст евристичної роботи з пошуку прижиттєвих зображень представниць козацької старшини. Кількість виявлених портретів, виконаних у різній техніці, а також описи зовнішнього вигляду та характеру, залишені сучасниками портретованої особи, мають безпосередній вплив на точність і вірогідність результатів праці дослідника. У цьому контексті яскравими прикладами слугують дослідження іконографії Наталії Розумовської [16, 23], Софії Дараган [21, 41], Єлизавети Ласунської (у заміжжі Теплової), Катерини Дараган [16, 38]. Портрет останньої, зокрема, після здійснених атрибутивних та іконографічних досліджень, був уведений до наукового обігу відносно нещодавно. Цінність цього джерела полягає в тому, що вже відома історикам інформація про характер цієї жінки¹³ збагатилася конкретними візуальними даними. Цей твір доповнив перелік портретів представників родини Дараганів, який уже неодноразово привертав увагу істориків і мистецтвознавців. Водночас образ К. Дараган, створений невідомим придворним кріпосним художником, став носієм цінної інформації як для дослідження гардероба зображеної жінки, так і матеріально-фінансового стану представниць колишньої козацької старшини кінця XVIII — початку XIX ст.

Насамкінець слід зазначити, що всебічне дослідження портретів як зображальних історичних джерел дозволяє вирішувати різноманітні завдання. Наприк-

¹³ Г.П. Дараган свого часу про неї писав, що «це була жінка, сповнена енергії, [...] надзвичайна за своїм розумом і особливо за силою волі», котра в побуті була «благочестивою», одягалася просто й говорила українською [16, 38].

лад, студіювати біографії, соціальний статус жінки, її фінансове та матеріальне становище, вікові зміни візуально зафіксованої особи, тогочасні одяг, взуття, головні убори¹⁴, аксесуари, сорти тканин, ювелірне мистецтво, символіку окремих предметів у композиції твору¹⁵ тощо. Опосередковано можна досліджувати наявність / відсутність локальної мистецької школи, рівень майстерності та персональний склад місцевих або іноземних художників, розвиток економіки регіону / країни, жанрові сюжети й багато іншого.

Отже, розглянувши портрети жінок другої половини XVI — другої половини XVIII ст. як вид зображального історичного джерела в контексті іконографічних студій, стало можливим визначити різні підходи до систематизації та класифікації цих творів мистецтва, виявити головні критерії, за якими ці процедури можна здійснювати, на окремих прикладах проаналізувати інформаційний потенціал цих джерел та сформулювати ймовірні напрями майбутніх досліджень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kryvoshyi, O. Zhinka v suspilnomu zhytti Ukrainy za chasiv kozachchyny: istorychni rozvidky. Zaporizhzhia: Polihraf, 1998. 68 s. [in Ukrainian].
[Кривоший О. Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: історичні розвідки. Запоріжжя: Поліграф, 1998. 68 с.]
2. Hurzhii, O. “Ivan nosyt plakhtu, a Nastia — bulavu”?: Suspilno-politychnyi portret elitnoi zhinky pershoi tretyny XVIII st. *Sotsium*. 2002. 1: 219-230 [in Ukrainian].
[Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя — булаву»?: Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. *Соціум*. Вип. 1. Київ, 2002. С. 219—230].
3. Popruzna, A. Do sotsialno-pobutovoho portretu zhinky (za materialamy dukhivnyts kozatskoi starshyny XVII—XVIII st.). *Baturynski chytannia*. Nizhyn, 2007. 245-250 [in Ukrainian].
[Попружна А. До соціально-побутового портрету жінки (за матеріалами духівниць козацької старшини XVII—XVIII ст.). *Батуринські читання*. Ніжин, 2007. С. 245—250].
4. Budzar, M. Mistse zhinky v simeinii istorii ukrainskoho panstva: chotyry Kateryny rodyny Galaganiv. *Kyivski istorychni studii*. 2016. 1: 115-125 [in Ukrainian].
[Будзар М. Місце жінки в сімейній історії українського панства: чотири Катерини родини Галаганів. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 115—125].
5. Zabolotnyi, V.H. (ed.) *Narysy z istorii ukrainskoho mystetstva*. Kyiv: Mystetstvo, 1966. 672 p. [in Ukrainian].

¹⁴ Інформаційний потенціал зображальних джерел у дослідженнях жіночого гардероба, зокрема головних уборів, уже ставав предметом нашої уваги. Так, виявилось, що представлена в писемних джерелах лексема «чепець» ілюструється величезним розмаїттям його форм, фасонів, кольорів, декоративних елементів саме завдяки наявним портретам [18].

¹⁵ Символіка образів жінок значно багатша, ніж портретів чоловіків. Чимало зображень додаткових предметів у композиції мистецького твору можна інтерпретувати, лише знаючи якнайбільше обставин життя жінки, її громадської чи меценатської діяльності тощо. Тож квітка, годинник, книжка, тваринка чи пташка в руках портретованої чи поряд із нею можуть мати своє значення. Питанню символізму окремих додаткових елементів портретів присвячено кілька лекцій авторки цієї статті, прочитаних у рамках міжнародних літніх шкіл у Ризі (Латвія) 2022 та 2023 рр. Публікація цих матеріалів попереду.

- [Нариси з історії українського мистецтва. Під ред. В.Г. Заболотного. Київ: Мистецтво, 1966. 672 с.].
6. Zholtovskiy, P. *Ukrainskyi zhyvopys XVII—XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 1978. 327 p. [in Ukrainian].
[Жолтовський П. Український живопис XVII—XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1978. 327 с.].
  7. Biletskyi, P. *Ukrainske mystetstvo druhoi polovyny XVII—XVIII st.* Kyiv: Mystetstvo, 1981. 158 p. [in Ukrainian].
[Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII ст. Київ: Мистецтво, 1981. 158 с.].
  8. Ovsiihchuk, V. *Ukrainske mystetstvo druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII st.: Humanistychni ta vyzvolni idei.* Kyiv: Naukova dumka, 1985. 184 p. [in Ukrainian].
[Овсійчук В. Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. Київ: Наукова думка, 1985. 184 с.].
  9. Biletskyi, P. *Ukrainskyi portretnyi zhyvopys XVII—XVIII st.: Problemy stanovlennia i rozvytku.* Kyiv: Mystetstvo, 1969. 319 p. [in Ukrainian].
[Білецький П. Український портретний живопис XVII—XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. Київ: Мистецтво, 1969. 319 с.].
  10. Beletskii, P. *Ukrainskaya portretnaya zhivopis XVII—XVIII vv.* Leningrad: Iskusstvo, 1981. 256 p. [in Russian].
[Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. Ленинград: Искусство, 1981. 256 с.].
  11. Chlenova, L. *Evoliutsiia portretnoho zhanru v ukrainskomu mystetstvi XVI—XVIII st. Ukrainskyi portret XVII—XVIII st.* Kyiv: Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy, 2004. 13-19 [in Ukrainian].
[Членова Л. Еволюція портретного жанру в українському мистецтві XVI—XVIII ст. *Український портрет XVII—XVIII ст.* Київ: Національний художній музей України, 2004. С. 13—19].
  12. Bielikova, H. *Davnii ukrainskyi portret: Materialy vystavky. Ukrainskyi portret XVII—XVIII st.* Kyiv: Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy, 2004. 21-49 [in Ukrainian].
[Белікова Г. Давній український портрет: Матеріали виставки. *Український портрет XVII—XVIII ст.* Київ: Національний художній музей України, 2004. С. 21—49].
  13. Aleksandrovych, V. *Ukrainske portretnе maliarstvo XVI—XVIII st.: Nablyzhennia do istorii. Ukrainskyi portret XVII—XVIII st.* Kyiv: Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy, 2004. 51-63 [in Ukrainian].
[Александрович В. Українське портретне малярство XVI—XVIII ст.: Наближення до історії. *Український портрет XVII—XVIII ст.* Київ: Національний художній музей України, 2004. С. 51—63].
  14. Sabodash, T. *Lvivskyi portret XVI—XVIII st. u zbirtsi “Oleskoho zamku”. Ukrainskyi portret XVII—XVIII st.* Kyiv: Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy, 2004. 65-73 [in Ukrainian].
[Сабодаш Т. Львівський портрет XVI—XVIII ст. у збірці «Одеського замку». *Український портрет XVII—XVIII ст.* Київ: Національний художній музей України, 2004. С. 65—73].
  15. Sukhovarova-Zhornova, O. *Zhinochi portrety Livoberezhnoi Ukrainy v kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: Kinets XVIII — pochatok XIX st. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky.* Chyso 15. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. 206-220 [in Ukrainian].
[Суховарова-Жорнова О. Жіночі портрети Лівобережної України в колекції Національного музею історії України: Кінець XVIII — початок XIX ст. *Спеціальні історичні*

- дисципліни: питання теорії та методики. Число 15. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 206—220].
16. Kurach, S. Rodynni portrety Rozumovskyykh-Darahaniv u zibranni Chernihivskoho oblasnoho khudozhnoho muzeiu imeni Hryhoriia Halahana. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 2019. 12: 404-408 [in Ukrainian].
[Курач С. Родинні портрети Розумовських-Дараганів у зібранні Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана. *Сівєричина в історії України*. Вип. 12. Глухів; Київ, 2019. С. 404—408].
  17. Toichkin, D. Bulavy i pernachi na terenakh Ukrainy: zbroia ta symvol vlady. *Istoriia davnoi zbroi. Doslidzhenntia*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. 227-241 [in Ukrainian].
[Тоїчкін Д. Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади. *Історія давньої зброї. Дослідження*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 227—241].
  18. Kovalevska, O. Informatyvni mozhlivosti pysemnykh, zobrazhalnykh ta rechovykh dzherel XVII—XVIII st. u konteksti doslidzhenntia zhinochykh holovnykh uboriv. T. Hoshko, O. Maletska, H. Tesliuk (eds.) *Zhinka v rannomodernomu sotsiuzmi na terenakh Rechi Pospolytoi*. Lviv: Vyd-vo UKU, 2024. 259-272 [in Ukrainian].
[Ковалєвська О. Інформативні можливості писемних, зображальних та речових джерел XVII—XVIII ст. у контексті дослідження жіночих головних уборів. *Жінка в ранньомодерному соціумі на теренах Речі Посполитої*. За ред. Т. Гошко, О. Малецької, Г. Тєслюк. Львів: Вид-во УКУ, 2024. С. 259—272].
  19. Kovalevska, O. Zobrazhennia kriz viky: ikonohrafiia kozatskoi starshyny XVII—XVIII st. V 2 ch. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. 1. 314 p. [in Ukrainian].
[Ковалєвська О. Зображення крім віки: іконографія козацької старшини XVII—XVIII ст. В 2 ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Ч. 1. 314 с.].
  20. Kovalevska, O. Taiemnytsi kozatskykh portretiv. Kyiv: VD Klio, 2019. 286 p. [in Ukrainian].
[Ковалєвська О. Таємниці козацьких портретів. Київ: ВД «Кліо», 2019. 286 с.].
  21. Kovalevska, O. Tradytzii stvorennia ta pobutuvannia «vikovykh» portretiv XVI—XIX st.: keis Sofii Darahan-Khovanskoï. *Chornomorska mynuvschyna*. 2024. 19: 3-8 [in Ukrainian].
[Ковалєвська О. Традиції створення та побутування «вікових» портретів XVI—XIX ст.: кейс Софії Дараган-Хованської. *Чорноморська минувшина*. Вип. 19. Одеса, 2024. С. 3—8].
  22. Sukhovarova-Zhornova, O. Portret Anastasii Polubotok z Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Muzeina sprava ta muzeina polityka v Ukraini XX st.*: Nauk. zb. prats za materialamy naukovo-praktychnoi konferentsii Muzeiu ukrainskoho narodnoho dekoratyvnoho mystetstva. Kyiv, 2004. XLV: 187-189 [in Ukrainian].
[Суховарова-Жорнова О. Портрет Анастасії Полуботок з Національного музею історії України. *Музейна справа та музейна політика в Україні XX ст.*: Наук. зб. праць за матеріалами науково-практичної конференції Музею українського народного декоративного мистецтва. Вип. XLV. Київ, 2004. С. 187—189].
  23. Sukhovarova-Zhornova, O. Portret grafini V.P. Razumovskoi. *Argunovy — krepostnye khudozhniki Sheremetevykh*: Katalog vystavki Gosudarstvennoi Tretiakovskoi galerei. Moscow, 2005. 175 [in Russian].
[Суховарова-Жорнова О. Портрет графини В.П. Разумовської. *Арғуновы — крепостные художники Шереметевых*: Каталог выставки Государственной Третьяковской галереи. Москва, 2005. С. 175].
  24. Sukhovarova-Zhornova, O. Typolohichna kharakterystyka istorychnykh portretiv XVII—XVIII st. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. Chyso 11, chastyna 2. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. 244-278 [in Ukrainian].

- [Суховарова-Жорнова О. Типологічна характеристика історичних портретів XVII—XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Число 11, частина 2. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 244—278].
25. Pokhodiashcha, O.V. *Ukrainskyi portretnyi zhypovys XVII—XVIII st.: istoryko-ikonografichne doslidzhennia: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06*. Kyiv, 2008. 222 p. [in Ukrainian].
[Походзяца О.В. Український портретний живопис XVII—XVIII ст.: історико-іконографічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2008. 222 арк. + дод.].
  26. Netudykhatkin, I.A. *Ukrainskyi kytorskyi portret druhoi polovyny XVI—XVIII st.: informatsiinyi potentsial istorychnoho dzherela: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06*. Kyiv, 2010. 265 p. [in Ukrainian].
[Нетудихаткін І.А. Український ктиторський портрет другої половини XVI—XVIII ст.: інформаційний потенціал історичного джерела: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2010. 265 арк.].
  27. Kovalevska, O.O. *Ikonohrafiia kozatskykh starshyn XVII—XVIII st.: dzherela ta istoriografiia: dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.06*. Kyiv, 2015. 448 p. + dod. [in Ukrainian].
[Ковалевська О.О. Іконографія козацьких старшин XVII—XVIII ст.: джерела та історіографія: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 448 с. + дод.].
  28. Kovalevska, O. *Zobrazhennia kriz viku: ikonohrafiia kozatskoi starshyny XVII—XVIII st. V 2 ch.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. 2. 330 p. [in Ukrainian].
[Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII—XVIII ст. В 2 ч. Ч. 2. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 330 с.].
  29. K portretu Il'i Fedorovicha Novitskogo. *Kievskaya starina*. 1886. 9: 191-198 [in Russian].
[К портрету Ильи Федоровича Новицкого. *Киевская старина*. 1886. № 9. С. 191—198].
  30. Panych, I. Do pytannia atrybutsii ikony “Rozpiattia” z portretom Leontii Svichky. *Ukrainske mystetstvoznavstvo*. Kyiv, 1993. 1: 48-54 [in Ukrainian].
[Панич І. До питання атрибутції ікони «Розп'яття» з портретом Леонтія Свічки. *Українське мистецтвознавство: Міжвід. зб. наук. праць*. Вип. 1. Київ, 1993. С. 48—54].
  31. Adruh, A. Portret Vasyliia Dunina-Borkovskoho. Chernihiv, 2005. 32 p. [in Ukrainian].
[Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. Чернігів, 2005. 32 с.].
  32. Shendryk, L. & Yanovych, O. I.S. Mazepa: Doslidzhennia portretiv hetmana. Poltava, 2007. 72 p. [in Ukrainian].
[Шендрік Л., Янович О. І.С. Мазепа: Дослідження портретів гетьмана. Полтава, 2007. 72 с.].
  33. Netudykhatkin, I. *Doslidzhennia portreta Vasyliia Dunina-Borkovskoho v blyzhnikh infrachervonykh ta u vidbytykh ultrafioletovykh promeniakh: istorychna interpretatsiia. Siverianskyi litopys*. 2010. 1: 116-123 [in Ukrainian].
[Нетудихаткін І. Дослідження портрета Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях: історична інтерпретація. *Сіверянський літопис*. Вип. 1. Чернігів, 2010. С. 116—123].
  34. Zheplynska, O. & Semchyshyn-Huzner, O. Portret Pavla Teteri (Morzhkovskoho) v zbirtsi Natsionalnoho muzeiu u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho. *Litopys Natsionalnoho muzeiu u Lvovi im. Andreia Sheptytskoho*. 2010. 7(12): 192-199 [in Ukrainian].
[Жеплинська О., Семчишин-Гузнер О. Портрет Павла Тетері (Моржковського) в збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. *Літопис Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького*. Вип. 7(12). Львів, 2010. С. 192—199].
  35. Kovalevska, O. *Ikonohrafiia Ivana Mazepu v obrazotvorchomu mystetstvi XX — pochatku XXI st.* Kyiv: Tempora, 2013. 420 p. [in Ukrainian].
[Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX — початку XXI ст. Київ: Темпора, 2013. 420 с.].

36. Kovalevska, O. Hamaliivskiy Sviato-Kharlampiivskiy monastyr ta yoho pamiatky u fokusi spetsialnykh istorychnykh dystsyplin. *Rechi i obrazy: Materialy konferentsii "Spetsialni istorychni dystsypliny v konteksti 'rechovoho' ta 'vizualnoho' povorotiv yevropeiskoi humanitarnyky"* (4 zhovtnia 2019 r., m. Kyiv). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2020. 368 p. [in Ukrainian].
[Ковалевська О. Гамаліївський Свято-Харлампіївський монастир та його пам'ятки у фокусі спеціальних історичних дисциплін. *Речі і образи: Матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті "речового" та "візуального" поворотів європейської гуманітаристики»* (4 жовтня 2019 р., м. Київ). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 368 с.].
37. Bohdanov, S. Portret: katalog. Lviv; Drohobych: Kolo, 2021. 488 p. [in Ukrainian].
[Богданов С. Портрет: каталог. Львів; Дрогобич: Коло, 2021. 488 с.].
38. Budzar, M. & Yarmolenko, Ya. Portrety XVIII st. z familnoi halerei Galaganiv: sotsiokulturna dynamika u vizualnykh obrazakh istorii. *Kyivski istorychni studii*. 2023. 1: 144–156 [in Ukrainian].
[Будзар М., Ярмоленко Я. Портрети XVIII ст. з фамільної галереї Галаганів: соціокультурна динаміка у візуальних образах історії. *Київські історичні студії*. Вип. 1. Київ, 2023. С. 144—156].
39. Ukrainy portret XVII—XVIII st. Kyiv: Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy, 2004. 352 p. [in Ukrainian].
[Український портрет XVII—XVIII ст. Київ: Національний художній музей України, 2004. 352 с.].
40. Where East meets West. Portrait of Personages of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1576—1763: Exhibition catalogue prepared by Jerzy Malinowski. Warsaw: The National Museum in Warsaw, 1992. 326 p.
41. Ruban, V. Zabytye imena: Rasskazy ob ukrainskikh khudozhnikakh XIX — nachala XX v. Kiev: Naukova dumka, 1990. 286 p. [in Russian].
[Рубан В. Забытые имена: Рассказы об украинских художниках XIX — начала XX в. Киев: Наукова думка, 1990. 286 с.].

Надійшла / Received 25.01.2025

Olha KOVALEVSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
o_kovalevska2013@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

PORTRAITS OF WOMEN OF THE 16—18th CENTURIES AS AN OBJECT OF ICONOGRAPHIC RESEARCH

The aim is to demonstrate portraits of women of the second half of the 16—18th centuries as a pictorial type of historical sources, the importance of their systematisation and classification, as well as their information capabilities to experts in special historical disciplines, as well as social history, history of everyday life, and art history. **The methodology** is based on the source study approach. The methods of practical heuristics, retrospection, comparison, iconographic, visual and prosopographic, and other methods of special historical disciplines were used in the process of studying the selected range of sources. **The scientific novelty** is that for the first time, the article analyses

a group of portraits of women created from the late Renaissance to early Classicism both on the right and left banks of present-day Ukraine, which during this period were part of different state formations, the author suggests ways of their systematisation and classification, reveals the peculiarities of individual paintings of representatives of the Cossack officers of the 17—18th centuries; and demonstrates the information capabilities of these historical sources in general. **The results of the study** demonstrate the ways of systematisation (by territorial principle, by ethnic origin of the masters, by social origin of the portrayed; size, shape, material) and classification (by purpose, function, and composition) of portraits as visual sources; their characteristic structural elements and information potential in both special historical and general historical contexts.

Keywords: *portraits of women, source studies, special historical research, iconography, image sources, information potential, Polish-Lithuanian Commonwealth, Hetmanshchyna.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.154>
УДК 930.2:[378.4(477.83-25)“195/196”:082-028.42-021.332]

Олександр ЦЕЛУЙКО

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки,
Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)
oleksandr.tseluyko@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-8973-6927>

Юрій ГУДИМА

кандидат історичних наук, завідувач Музею історії університету,
Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)
yuriyhudyma@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2459-4651>

**НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЄКТ ЗБІРНИКА
ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Мета полягає у встановленні обставин підготовки, реалізації та подальшої долі археографічного проєкту, присвяченого історії Львівського університету. Використано загальнонаукові **методи** емпіричного й теоретичного дослідження, історико-порівняльний, а також методи історіографічного аналізу. **Наукова новизна.** З'ясовано, що наприкінці 1950-х рр. керівництво Львівського держуніверситету ухвалило рішення про підготовку нарисів історії навчального закладу й археографічного збірника до його трьохсотлітнього ювілею. Виконання задуму було покладено на університетських викладачів-істориків і львівських архівістів, а керівництво здійснював доцент Я. Кісь. На початок 1961 р. було підготовлено першу частину, але друк відкладено на невизначений термін. **Висновки.** Збірник документів і матеріалів до історії Львівського університету міг стати важливою подією в українській археографії з огляду на тематичне спрямування (повністю присвячувався історії окремого вищого навчального закладу) та застосовані прийоми. Збережені елементи збірника свідчать про високий рівень його підготовки й можуть бути використані при підготовці нового археографічного видання.

Ключові слова: історія освітніх закладів, археографія, Львівський університет, Ярослав Кісь.

Цитування: Целуйко О., Гудима Ю. Нереалізований проєкт збірника документів до історії Львівського університету. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 154—166. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.154>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Історіографія історії Львівського університету нараховує десятки монографій і колективних досліджень, сотні статей, енциклопедичну працю [1, с. 10—41]. Нерідко наукові тексти супроводжуються публікацією документів, також джерельні матеріали вміщувалися у складі кількох тематичних збірників [2—3], а нещодавно побачило світ перше археографічне видання, присвячене винятково історії цього навчального закладу кінця XVIII — початку XIX ст. [4]. Відзначимо, що ще у середині XX ст. тут працювали над збірником документів. Цей проєкт у присвяченому Я. Кісю біоісторіографічному нарисі згадав В. Яремчук [5, с. 107], зауваживши також про участь львівського історика в редколегії нарисів історії університету та підготовлену ще наприкінці 1950-х рр. тематичну розвідку [6]. М. Крикун у своїх спогадах писав, що виданий 1961 р. короткий нарис історії вишу був «заснований на матеріалах, зібраних головним чином Я.П. Кісем; до них, зокрема, належала підбірка документів XVII — першої третини XX ст., яку Ярослав Павлович мріяв опублікувати» [7, с. 287]. У фонді Р-119 («Львівський державний університет ім. Івана Франка») Державного архіву Львівської обл. (ДАЛО) було виявлено низку документів про діяльність закладу за 1939—1941 рр. та 1944 — початок 1970-х рр. Це матеріали деканату, вченої ради історичного факультету та його кафедр. У процесі впорядкування фондів Музею історії університету було віднайдено передмову й окремі документи збірника (див. додатки 1—2). Виявлені матеріали дозволять встановити змістове наповнення, склад авторського колективу, передумови та особливості роботи над виданням, обставини, що не дозволили реалізувати цей археографічний проєкт.

У середині 1950-х рр. керівництво Львівського державного університету ім. І. Франка ухвалило рішення про відзначення в 1961 р. 300-річного ювілею навчального закладу [8]. Наукові суперечки щодо часу заснування тривали з кінця XIX ст., коли вийшла друком двотомна «Історія Львівського університету», автори якої визначали початковою датою 20 січня 1661 р. — день надання королем Яном II Казимиром Львівській єзуїтській колегії «гідності академії й титулу університету» [9]. Нова хвиля дискусій розгорнулася в 1912 р., коли польська громада міста та коронного краю врочисто відзначила 250-річний ювілей вишу. Натомість українські історики, насамперед Б. Барвінський, наголошували, що місцева університетська традиція починається з відкриття австрійською владою 1784 р. класичного «Йосифінського» університету та заперечували будь-який зв'язок чи тяглість між цим навчальним закладом та єзуїтською академією (колегією) XVII—XVIII ст. [10—11].

У радянський період дискурс університетської історії тривав, але вже з акцентом на змінах, пов'язаних із новими суспільно-політичними умовами. Відтепер дата заснування університету більше залежала від позиції ректора, ніж від результатів наукових студій. Так, перший радянський очільник Львівського державного університету історик М. Марченко поділяв думку української історіографії й уважав часом його створення кінець XVIII ст. [12, с. 381]. Першими повоєнними роками датується спроба відкрити Музей історії університету, до чого залучалися завідувачі кафедр І. Крип'якевич, М. Возняк, І. Свенціцький [13]. Припускаємо, що саме під їх впливом навесні 1945 р. було вироблено схему історії вишу, яка виходила з організації Успенського ставропігійського братства та його шко-

ли, тобто з кінця XVI ст., натомість класична університетська історія починалася в 1784 р. Однак уже влітку 1945 р. ректор І. Беляєвич заговорив про 275 років навчального закладу¹, що означало й певну акцептацію 1661 р. як однієї з вузлових дат в його історії. І все ж, як нам видається, ані він, ані його наступник на посаді Г. Савін упевненої позиції з цього питання не мали².

До проблеми повернулись у 1950-х рр., коли у Львові відзначали кілька гучних ювілеїв (700-річчя заснування міста, 100-річчя від дня народження І. Франка). Крім того, значний резонанс мали й урочистості з нагоди 200-річчя Московського університету в 1955 р. Припускаємо, що ці події спонукали ректора Є. Лазаренка та університетське керівництво переглянути свою позицію та сприяти визначенню датою заснування саме 1661 р., що дозволяло невдовзі відсвяткувати 300-літній ювілей вишу. З таким датуванням погодилася більша частина колективу³. Принаймні якихось гучних протестів не прозвучало ні на засіданнях ученої ради, ні на шпальтах університетської багатотиражки «За радянську науку». Підтримав визначену дату й Я. Кісь, котрий 1957 р. опублікував розвідку «До питання про заснування Львівського університету» [6].

У зв'язку із наближенням ювілею керівництво закладу ініціювало підготовку повноцінної його історії, покликаної ствердити стару (нову) дату та переосмислити минуле відповідно до вимог радянської дійсності. На засіданні вченої ради історичного факультету в березні 1957 р. ухвалили план роботи над книгою, визначили авторів та відповідальних осіб. Майбутні «Нариси історії Львівського університету» (саме така назва фігурувала в документах наприкінці 1950 — на початку 1960-х рр.) мали будуватися за хронологічним принципом. Передбачалося п'ять розділів, котрі охоплювали б весь період діяльності інституції від відкриття єзуїтської академії й до середини XX ст.: 1) 1661 р. і до входження українських земель до складу імперії Габсбургів; 2) від 1772 р. й до подій «Весни народів»; 3) 1848—1918 рр. (до завершення так званого австрійського періоду в історії університету); 4) міжвоєнний період 1919—1939 рр.; 5) події радянського часу (до 1960 р.) Планувалися п'ять груп («бригад») істориків на чолі з проф. Д. Похилевичем, доцентами Г. Гербільським, В. Осечинським, І. Беляєвичем і Г. Глядківською [5, с. 11]⁴.

Десь тоді ж, восени 1957 — взимку 1958 рр. зародилася ідея підготувати видання документів та матеріалів до історії навчального закладу. Потреба в ньому була очевидною, адже для частини авторів, залучених до роботи над нарисами, проблематика історії Львівського університету була новою й не корелювалася з їхніми науковими інтересами. Так, проф. Д. Похилевич досліджував соціально-еко-

¹ Державний архів Львівської обл. (далі — ДАЛО). Ф. Р-119. Оп. 11. Спр. 5. Арк. 1.

² Про плутанину, яка панувала в поглядах керівництва університету на його історію, свідчить виступ Г. Савіна на розширеній колегії Міністерства вищої освіти СРСР та підготовлене обґрунтування ухваленого цією колегією рішення (червень 1949 р.) [5, с. 511].

³ ДАЛО. Ф. Р-119. Оп. 6. Спр. 125. Арк. 78. Відповідаючи восени 1958 р. на інформаційний запит Міжнародного бюро (асоціації) університетів керівництво львівського вишу впевнено вказувало датою його заснування 1661 р.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 289. Арк. 28—29.

номічні процеси у Великому князівстві Литовському XVI—XVIII ст., а Г. Глядківська вивчала «революційну боротьбу» на півдні України в першій чверті XX ст. Та й написання історії вишу в душі тогочасної ідеології вимагало ревізії попереднього польського, українського історіографічного доробку з акцентуванням на «соціальной та антиколоніальной боротьбі» «прогресивної громадськості», до якої зараховували як студентську молодь, так і «передових українських вчених». Для частини дослідників існували мовний, палеографічний бар'єри, адже більшість документів та матеріалів, що складали джерельну базу історії Львівського університету, були написані латиною, німецькою чи польською.

Можемо припустити, що ініціатором археографічного видання до історії навчального закладу міг бути хтось із редакторів розділів або залучених до написання тексту істориків, наприклад Я. Кісь, котрий уже мав досвід археографічної роботи — в той час він готував до друку матеріали з історії Львова XVI—XVIII ст. [5, с. 108], опрацьовував документи для написання докторської дисертації, керував музейно-архівною практикою студентів, активно співпрацював з архівістами міста. Саме Я. Кісь у лютому 1958 р. представив на засіданні кафедри історії УРСР попередній план археографічного видання й був рекомендований завідувачем кафедри доц. О. Цибком до складу його редколегії⁵. Як видно з протоколу засідання кафедри, Я. Кісь пропонував укладати збірник за хронологічним принципом. Основою періодизації, на його думку, мали стати важливі явища, зміни у соціально-економічному, політичному, культурному житті Галичини, пов'язані з історією вишу. Лише для деяких періодів, стверджував Я. Кісь, можливе висвітлення наукової роботи, національного складу викладачів, діяльності студентських організацій тощо. Докладний план збірника не зберігся, але можемо припустити, що розділи у цьому археографічному виданні відповідали структурі «Нарисів історії Львівського університету». Під час короткого обговорення Я. Кісю вказали на необхідність доопрацювати збірник та його структуру, зауважили брак документів про боротьбу українців Галичини за національний університет у 1900—1912 рр. тощо.

Робота над збірником документів тривала кілька років. У січні 1959 р. Я. Кісь оптимістично припускав, що завершити його вдасться до кінця року⁶, але укласти видання, та й то не цілком, удалося наприкінці лише наступного 1960 р.⁷ Офіційно збірник був представлений на засіданні кафедри історії УРСР і вченій раді історичного факультету вже в лютому 1961 р. До редколегії видання, окрім безпосереднього виконавця Я. Кіся, ввійшли ректор Є. Лазаренко, проректор із навчальної роботи проф. А. Брагінець (відпов. ред.), директорка Львівського обласного державного архіву Г. Сизоненко та доцент кафедри української мови П. Коструба⁸, який, припускаємо, був літературним редактором. Безпосередню участь у роботі над збірником, у виявленні матеріалів та їх археографічному опрацюванні брали співробітники університету й обласного архіву. У збереженій пе-

⁵ Там само. Спр. 321. Арк. 34—35.

⁶ Там само. Спр. 340. Арк. 34.

⁷ Там само. Спр. 424. Арк. 36—37.

⁸ Там само. Арк. 63.

редмові (додаток 1) згадані історик та добрий знавець німецької мови В. Борис⁹, філолог-германіст Б. Задорожний, викладач кафедри іноземних мов М. Кнороз, науковий співробітник облдержархіву А. Сісецький [15, с. 569—570; 16, с. 575—576]¹⁰, який уже брав участь у підготовці та впорядкуванні тематичних збірників документів у другій половині 1950-х рр. Переклади матеріалів з іноземних мов здійснили викладачі кафедр класичної, німецької і слов'янської філології.

На певному етапі роботи унаочнилася потреба видання збірника двома окремими частинами (томами): одна — з документами «дорадянського періоду», друга — з вересня 1939 р. Відповідне рішення схвалили ще до січня 1959 р.¹¹ Це могло пояснюватися значним обсягом накопиченого матеріалу. Однак не можна відкидати й можливість того, що авторський колектив побоювався братися за підбір документів радянського періоду, адже всі добре пам'ятали, як змінювалося бачення керівництвом університету окремих сторінок його історії, які пертурбації пережив сам заклад із «закручуванням гайок» та проведенням низки репресивних ідеологічних кампаній (як-от боротьба зі школою М. Грушевського в 1946—1947 рр.). А, можливо, йшлося про якнайшвидше завершення роботи над збірником і його публікацію в ювілейному 1961 р., оскільки вчасно підготувати повноцінну історію Львівського університету не вдалося. Констатуємо: на засіданні кафедри історії УРСР і вченої ради історичного факультету в лютому 1961 р. Я. Кісь презентував першу частину збірника загальним обсягом 22 друк. арк., до якої ввійшли 110 документів мовою оригіналу та в перекладі українською.

На засіданні кафедри 18 лютого 1961 р. збірник був успішно представлений, а в протоколі зазначена назва — «3 історії Львівського університету. 1661—1939 рр. (ч. I)»¹². З доповіддю виступив Я. Кісь, котрий підкреслив, що це перший збірник документів до історії вишу, коротко схарактеризував представлені в ньому матеріали. У виступі також зазначалося, що документів до історії єзуїтських освітніх закладів XVII—XVIII ст. у збірці небагато через їх відсутність у львівських архівах, а про документи з «доезуїтського періоду», наприклад про братську школу, взагалі не згадувалося.

Сучасні дослідження підтверджують, що багато матеріалів з історії єзуїтського шкільництва Львова дійсно відклалися в архівних установах Польщі, Ватикану та Австрії, але частково вони присутні й у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львів (ЦДІАЛ України), відділах рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та

⁹ Поява В. Бориса у складі редколегії не випадкова. Ще 1936 р. він вступив на гуманітарний факультет Львівського університету, де вивчав історію та німецьку мову. Після радянської реорганізації закінчив історичний факультет (1945 р.). Здобув другу вищу освіту на факультеті іноземних мов (1953 р.). Сферою його наукових інтересів була історія Галичини XIX ст. [14, с. 611].

¹⁰ ДАЛО. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 424. Арк. 36. Про участь неназваних працівників обласного архіву в роботі над збірником Я. Кісь згадував на засіданні кафедри у грудні 1960 р. Йшлося, на нашу думку, саме про А. Сісецького та Г. Сизоненко.

¹¹ ДАЛО. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 340. Арк. 34.

¹² Там само. Спр. 424. Арк. 62—67.

Наукової бібліотеки ЛНУ ім. І. Франка (наприклад, майнова та господарська документація, кореспонденція академії [17, с. 17—18]).

Я. Кісь указував, що найстаріші документи, включені до збірника, це короткі автобіографії професорів філософського факультету за 1784—1804 рр., які зберігаються в Львівському обласному держархіві. Матеріали про студентські рухи, «прогресивні» студентські організації та «революційну боротьбу» у Львівському університеті походили з фондів 11 («Львівський окружний суд»), 110 («Львівське міське староство»), 271 і 350 (обидва — «Дирекція поліції у Львові»). Збірник містив низку опублікованих матеріалів, імовірно з університетських офіційних видань (хронік, статутів) початку ХІХ ст. Ввійшло до книги й невелике число газетних повідомлень. За словами впорядника, вміщені у збірнику документи містили відомості про структуру та організацію університету, навчальний процес, кафедри, персональний склад викладачів, кількість студентів тощо. Значну увагу приділили студентським рухам і товариствам, боротьбі за український університет. Натомість інші аспекти діяльності закладу, зокрема наукові досягнення, зв'язки з іншими установами тощо, були менш представлені через брак відповідних матеріалів. Після короткого обговорення кафедра рекомендувала видання до друку.

В іншій атмосфері пройшло представлення збірника на засіданні вченої ради історичного факультету 27 лютого 1961 р.¹³ Матеріали першої частини спричинили бурхливе обговорення, участь в якому взяла чи не половина складу ради. Тон дискусії задав секретар університетського парткому та завідувач кафедри історії КПРС доц. А. Вовчик, який був противником публікації збірника документів у двох, а не в одній частині, та ще й без матеріалів радянського часу. Його підтримав завідувач кафедри історії СРСР доц. В. Осечинський. Схожої думки дотримувалися проф. М. Лебович і доц. І. Беляєвич (останній уважав публікацію збірника у запропонованому Я. Кісем варіанті «великою помилкою»). На захист підготовленого видання висловилися його відповідальний редактор проф. А. Брагінець, декан історичного факультету доц. П. Челак і доц. О. Цибко, котрі погоджувалися з необхідністю продовження роботи над другим, «радянським», томом, але допускали публікацію першої частини як завершеної праці. Окрему позицію зайняв доц. О. Бейліс, який запропонував видати документи як додаток до запланованої праці з історії Львівського університету, що не лише змінювало концепцію збірника, але й відкладало його вихід. Зрештою вчена рада історичного факультету підтримала видання єдиного збірника документів, який охоплював би всю історію вишу, та створила нову комісію у складі В. Осечинського, Я. Кіся, Т. Соколовської, О. Цибка, О. Карпенка, В. Бориса, М. Крикуна.

Після цього сліди збірника губляться. Єдину згадку про нього ми виявили у звіті про наукову роботу історичного факультету (літо 1961 р.)¹⁴. Опубліковано цю книгу так і не було. Втрата інтересу до видання після офіційного відзначення 300-літнього ювілею Львівського держуніверситету восени 1961 р., смерть у квітні 1963 р. відповідального редактора А. Брагінця та усунення того ж року з

¹³ Там само. Спр. 410. Арк. 26—35.

¹⁴ Там само. Спр. 413. Арк. 12.

посади ректора Є. Лазаренка, небажання Я. Кіся займатися тематикою, котра не була пов'язана з його докторською дисертацією¹⁵, постійне багаторічне відтермінування завершення роботи над історією університету — кожна з цих обставин могла спричинити відмову від дальшої роботи над збірником.

Частина акумульованих матеріалів використали при підготовці виданої 1961 р. за авторства Є. Лазаренка брошури про Львівський університет [18]. Машинопис збірника, чи то повністю, чи то частинами потрапив до фондів створеного 1964 р. музею історії вишу, але коли та як він тут опинився — невідомо. На сьогодні від збірника збереглися коротка передмова і близько десятка документів, переважно щодо міжвоєнного періоду, тобто десята частина підготовлених матеріалів, що не дозволяє повною мірою судити про якісне наповнення та виконану укладачами й редакторами археографічну роботу. Що стосується передмови, її історична частина лаконічна — одне речення, яке інформує про новаторський характер видання та його мету («висвітлити найбільш важливі сторінки його трьохсотрічної історії»). Така лаконічність дисонує з тенденціями української археографії 1950-х рр., коли історичні частини передмов тематичних збірників документів зростали в обсязі [19, с. 36]. Впадає у вічі відсутність у передмові відомостей з історії університету та історіографії питання.

Археографічна частина передмови значно ширша. В ній перераховано джерела формування збірника (фонди обласного архіву та ЦДАІАЛ України, інформаційно-довідкові видання університету (хроніки, програми), газетні матеріали), коротко схарактеризовано окремі архівні й опубліковані документи, структуру збірника, подано перелік висвітлених питань, названо осіб, що брали участь у його підготовці. Наголошувалося, що до збірника ввійшли документи, створені у процесі діяльності органів державної влади, керівництва університету, наукових і студентських товариств, а також літературні твори. Укладачі зіткнулись із певними труднощами в передачі тексту документів іноземними мовами. Радянська археографія тоді ще не виробила загальних правил видання таких матеріалів [20, с. 81], не був корисним і досвід іноземних колег, зокрема польських, котрі, як зазначав Я. Кісь, «не дотримуються однотипних правил публікацій» [21, с. 12]. Тому в передмові вказувалося, що документи подані мовою оригіналу та в українському перекладі згідно з вимогами правопису. Не пояснювалися принципи відбору документів, не було вказано особливості передачі їх заголовків і легенд. У виданні передбачався список скорочень та іменний покажчик. В. Яремчук, характеризуючи археографічну діяльність Я. Кіся в 1960-х рр., наголошував, що реалізовані ним та іншими укладачами збірників документів прийоми були новаторськими і стали прикладами для наступників [5, с. 150]. Утім стан збереження збірника не дозволяє представити та оцінити ці інновації.

¹⁵ Саме в 1961—1963 рр. був підготовлений її текст, хоч захист відбувся лише 1969 р. Десь у цей же час Я. Кісь почав збирати й опрацьовувати матеріали зі ще однієї теми: «Зародження капіталізму в промисловості Східної Галичини», активно розробляв питання розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в УРСР, керував кафедральним студентським гуртком, готував навчальні посібники тощо. Все це змушувало вченого відмовитися від інших робіт [5, с. 108, 110].

* * *

Нижче подаємо підготовлену для згаданого видання передмову й перелік тих документів збірника, що збереглися у фондах Музею історії університету. Мову та стилістику оригіналів збережено, виправлено лише окремі граматичні огріхи.

* * *

Додаток 1

Передмова до збірника документів до історії Львівського університету

Це перший збірник документів з історії Львівського університету, метою якого є висвітлити найбільш важливі сторінки його трьохсотрічної історії. Найбільшу кількість матеріалів виявлено у великому фонді № 26 Львівського державного обласного архіву. Матеріали цього фонду становили раніше спеціальний університетський архів. Вони відкладались протягом багатьох років діяльності університетських канцелярій, рад, інститутів, семінарів і кафедр. Найбільш важливі з них — це протоколи університетського сенату ради, факультетських рад, матрикулярні книги, річні звіти ректорів тощо.

Матеріали з історії Львівського університету за XVII—XVIII ст. не збереглися в архівах, крім копії документа про заснування університету від 20 січня 1661 р. (вписаного у львівські гродські книги 1759 р.). Цю прогалину можна лише дещо заповнити друкованою в той час полемічною літературою, яка нагромаджувалась в результаті дискусій між Краківською і Замостянською академіями, з одного боку, і Львівською академією, з другого.

До найстаріших документів кінця XVIII ст. належать короткі біографії, писані власноручно професорами філософського факультету, зокрема біографії Мартиновича, Лодія, Семантюка та інших.

Дуже цікаві матеріали про студентський рух, прогресивні студентські організації і революційну боротьбу у Львівському університеті знайдено у фондах Львівського окружного суду (№ 11), Львівської дирекції поліції (№ 271, 350), Львівського міського староства (№ 110).

До збірника включено також матеріали деяких фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові (№ ...) ¹⁶, Наукового товариства ім. Шевченка (№ ...) ¹⁷ та Львівського намісництва (№ ...) ¹⁸.

У збірнику вміщено і ряд матеріалів, опублікованих в університетських хроніках, що почали друкуватися з кінця XIX ст., в програмах університетських лекцій (найстаріші появилися на початку XIX ст.), витяги з університетських статутів і державних законів про вищі школи. У збірник ввійшла невелика кількість газетних матеріалів.

Вміщені в збірнику документи висвітлюють такі питання, як кількість професорів і кафедр, кількість студентів, структура й організація університету, говорять про навчальний процес і дисципліни, які читалися у Львівському університеті і т. д. Найповніше висвітлено питання про студентський рух і прогресивні студентські організації, а також бо-

¹⁶ Номер фонду в тексті передмови відсутній.

¹⁷ Номер фонду в тексті передмови відсутній. Припускаємо, що йдеться про фонд 309 («Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів»).

¹⁸ Номер фонду в тексті передмови відсутній. Очевидно, йдеться про фонд 146 («Галицьке намісництво, м. Львів»).

ротьбу за український університет у Львові, яка велася з кінця XIX ст. до 1939 р. — до возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Інші питання відображено менш повно, тому що важко в рамках збірника показати, наприклад, наукову роботу чи наукові зв'язки Львівського університету. Документи друкуються мовою оригіналів — польською, німецькою, латинською і французькою разом з перекладами на сучасну літературну українську мову. Тексти документів друкуються згідно з вимогами сучасної орфографії і пунктуації.

У підготовці збірника документів, виявленні матеріалів, археографічному їх опрацюванні брали участь працівники університету В.О. Борис, Б.М. Задорожний, Я.П. Кісь, М.М. Кнороз, а також працівники Львівського обласного державного архіву Г.С. Сизоненко, А.М. Сісецький.

Переклади документів з польської мови здійснили працівники кафедри слов'янської філології (керівник М.Й. Онишкевич), з німецької — працівники кафедри німецької філології (керівник — Б.М. Задорожний), з латинської — працівники кафедри класичної філології (керівник — Й.У. Кобів).

Додається список скорочень, які зустрічаються в документах, а також іменний покажчик.

Перша частина збірника охоплює дорадянський період історії Львівського університету (1661—1939 рр.). У другій частині буде висвітлена історія Львівського університету від 1939 р. до наших днів.

Додаток 2

Перелік окремих документів, котрі повинні були входити до першої частини збірника

1835 р. Вірш «Львівські вівати», спрямований проти існуючого політичного ладу в Галичині і розповсюджуваний серед студентів університету. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело¹⁹: ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 5. Спр. 377. Арк. 7—8.

1836 р., 12 січня. Донесення Львівського кримінального суду Крайовій президії про арешт і притягнення до судової відповідальності ряду студентів університету за антиурядові виступи і розповсюдження революційних віршів. Мова док. — нім., укр. переклад. Джерело: ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 5. Спр. 558. Арк. 26—28.

1837 р., 24 березня. Розпорядження президії об'єднаної придворної канцелярії у Відні президентові крайової президії Крігу про заборону надавати стипендії студентам, яких підозрюють в антиурядовій діяльності. Мова док. — нім., укр. переклад. Джерело: ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 5. Спр. 874. Арк. 1.

1924 р., 11 червня. Лист Філарета Колесси Вченій раді філософського факультету з проханням дати відгук на його друковані роботи для отримання від Львівської шкільної кураторії однорічної творчої відпустки. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 26. Оп. 14. Спр. 203. Арк. 84—85.

1927 р., 24 січня. Повідомлення прогресивних студентських організацій у Львові Академічному Сенатові університету про створення спільного Представництва прогресивної молоді для спільної боротьби. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 26. Оп. 14. Спр. 402. Арк. 4.

1930 р., 15 жовтня. Звернення Наукового Товариства ім. Шевченка до ректора та сенату Львівського університету з протестом проти нападу польської шовіністичної сту-

¹⁹ Тут і далі наведено сучасні назви архівних установ.

дентської молоді на приміщення Товариства. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 26. Оп. 18. Спр. 753. Арк. 5.

1930 р. Відозва прогресивного Комітету боротьби з підвищенням оплат до неможливої студентської молоді м. Львова з закликом приєднатися до страйкової боротьби проти підвищення оплати за навчання, обмежень у прийомі неможливої молоді до вищих шкіл, спільної боротьби проти фашизму. Мова док. — поль. Джерело: ДАЛО. Ф. 26. Оп. 18. Спр. 753. Арк. 8.

1931 р., лютий. Відозва Комітету антифашистських студентів до неможливої студентської молоді з закликом до боротьби з фашизмом проти війни з СРСР. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 681. Арк. 73.

1932—1933. Листівка Комуністичної спілки молоді Західної України зі закликами до боротьби проти фашизму та до інтернаціональної солідарності. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 341. Арк. 1.

1932 р., 16 березня. Відозва Студентського страйкового комітету до студентської молоді м. Львова з закликом приєднатися до загального страйку робітників. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 11. Оп. 29. Спр. 904. Арк. 34; Ф. 285. Оп. 1. Спр. 904. Арк. 34.

1932 р., 7 грудня. Із звіту ректора університету про студентський рух у Львові в зв'язку з підвищенням оплати за навчання. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 26. Оп. 14. Спр. 891. Арк. 36—37.

1933 р., 17 січня. Донесення Львівської міської команди державної поліції Львівському старосту про комуністичну діяльність «Клубу українських студентів». Мова док. — поль. Джерело: ДАЛО. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 345. Арк. 5.

1933 р. Звернення прогресивного об'єднання студентських організацій «Академічна лівиця» до студентів м. Львова з закликом до боротьби проти підвищення оплати за навчання. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 26. Оп. 18. Спр. 815. Арк. 2.

1934 р., 23 вересня. Листівка Крайової організації «Академічна лівиця» з закликом до незалежної студентської молоді стати разом із робітничим класом до боротьби проти існуючого соціального ладу, проти поліційного терору, пацифікації і фашистського уряду. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 26. Оп. 14. Спр. 1419. Арк. 166.

1936 р. 14 березня. Повідомлення Львівської міської команди державної поліції віце-прокурору Окружного суду ІХ району м. Львова про студентську демонстрацію проти оплати за навчання. Мова док. — поль., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 213. Оп. 2. Спр. 244. Арк. 1.

1936 р., 22 лютого. Лист директора бібліотеки Академії Наук УРСР проф. В. Іванушкіна ректору університету з пропозицією організації регулярного обміну медичною літературою. Мова док. — франц., укр. переклад. Джерело: ДАЛО. Ф. 26. Оп. 10. Спр. 1500. Арк. 8.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kachmar, V. Lvivskyi universytet u 1784—1918 rokakh: orhanizatsiini, osvithnonaukovi ta natsionalni transformatsii. Lviv, 2021 [in Ukrainian].
[Качмар В. Львівський університет у 1784—1918 роках: організаційні, освітньо-наукові та національні трансформації. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 531 с.]
2. Sotsialistychna kultura Lvivshchyny. Zb. arkhivnykh dokumentiv i materialiv (1939—1962). Lviv, 1964 [in Ukrainian].

- [Соціалістична культура Львівщини. Зб. архівних документів і матеріалів (1939—1962). Львів, 1964. 199 с.].
3. Slyvka, Yu. (Ed.). *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli*. T. 1. Kyiv, 1995 [in Ukrainian]. [Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 1. Відп. ред. Ю. Сливка. Київ: Наукова думка, 1995. 750 с.].
  4. Kachmar, V., Smolii, M. (Comps). *Storinky istorii Lvivskoho universytetu za materialamy nimetskomovnykh dokumentiv*. Lviv, 2016 [in Ukrainian]. [Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів. Упоряд. В. Качмар, М. Смолій. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 210 с.].
  5. Yaremchuk, V. *Pryzabuti postati ukrainskoi istoriohrafii XX st.: Bioistoriohrafichni narysy*. Ostroh, 2002 [in Ukrainian]. [Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії XX ст.: Біоісторіографічні нариси. Острого: Національний університет «Острозька академія», 2002. 165 с.].
  6. Kis, Ya. *Do pytannia pro zasnuvannia Lvivskoho universytetu. Dopovidi ta povidomlennia. Lvivskiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka*. Lviv, 1957. 7/2: 71-74 [in Ukrainian]. [Кіс Я. До питання про заснування Львівського університету. *Доповіді та повідомлення. Львівський державний університет імені Івана Франка*. Вип. 7/2. Львів, 1957. С. 71—74].
  7. Krykun, M. *Yak pysalasia istoriia Lvivskoho universytetu v radianskyi chas. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*. 2013. 49: 287-292 [in Ukrainian]. [Крикун М. Як писалася історія Львівського університету в радянський час. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 49. Львів, 2013. С. 287—292].
  8. Tseluiko, O. *Pryhody 300-richnoho yuvileiu Lvivskoho universytetu, abo Prychynok do istorii radianskykh sviatkuvan. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Spetsvy-pusk: Na poshanu profesora Romana Shusta*. 2019. 500-523 [in Ukrainian]. [Целуйко О. Пригоди 300-річного ювілею Львівського університету, або Причинки до історії радянських святкувань. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск: На пошану професора Романа Шуста*. Львів, 2019. С. 500—523].
  9. Finkel, L. & Starzyński, S. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. T. 1-2. Lwów, 1894. 820 s. [in Polish].
  10. Vinkovskiy, T. (Barvinskyi, B.). *Yosyf II chy Yan Kazymyr? (Z nahody sviatkovania mny-moi 250-litnoi richnytsi yestvovania Lvivskoho Universytetu)*. Lviv, 1912 [in Ukrainian]. [Вінковський Т. (Барвінський Б.). Йосиф II чи Ян Казимир? (З нагоди святкування мнимої 250-літної річниці ествання Львівського Університету). Львів: З друкарні В.А. Шийковського, 1912. 50 с.].
  11. Barvinskyi, B. *Predtecha Universytetu im. Frantsa I u Lvovi. Krytychni zamitky do py-tannia pro genezu Lvivskoho universytetu. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. 1912. CXXXV: 1-41 [in Ukrainian]. [Барвінський Б. Предтеча Університету ім. Франца I у Львові. Критичні замітки до питання про генезу Львівського університету. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. CXXXV. Львів, 1918. С. 1—41].
  12. Smolii, V. (Ed.). *Institut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: Dokumenty i materialy: 1936—1991: U 2 kn. Kn. 1: 1936—1947*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936—1991: У 2 кн. Кн. 1: 1936—1947. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 630 с.].
  13. Hudyma, Yu. & Tseluiko, O. *Lvivske Sviato-Uspenske bratstvo ta yoho shkola u dysku-siiakh pro tiahlist universytetskoi tradytsii u Lvovi. Staryi Lutsk: Naukovo-informatsiyni zbirnyk*. 2017. 13: 130-144 [in Ukrainian].

- [Гудима Ю., Целуйко О. Львівське Свято-Успенське братство та його школа у дискусіях про тяглість університетської традиції у Львові. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. 13. Луцьк, 2017. С. 130—144].
14. Tseluiko, O. Kafedra istorii Ukrainy u 1944—1949 rr.: vid uchniv Mykhaila Hrushevskoho do apolohetiv radianskoho svitu. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*. Spetsvy-pusk do 60-richchia profesora Oleksiia Sukhoho. Lviv, 2017. 607-640 [in Ukrainian].
[Целуйко О. Кафедра історії України у 1944—1949 рр.: від учнів Михайла Грушевського до апологетів радянського світу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спецвипуск до 60-річчя професора Олексія Сухого. Львів, 2017. С. 607—640].
15. Kutsynda, V. Syzonenko Halyna Sylvestrivna. *Ukrainski arkhivisty (XIX—XX st.): Biobibliografichniy dovidnyk*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Куцинда В. Сизоненко Галина Сильвестрівна. *Українські архівісти (XIX—XX ст.): Біобібліографічний довідник*. Київ, 2007. С. 569—570].
16. Portnova, T. Sisetskyi Anatolii Heorhiiovych. *Ukrainski arkhivisty (XIX—XX st.): Biobibliografichniy dovidnyk*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Портнова Т. Сісецький Анатолій Георгійович. *Українські архівісти (XIX—XX ст.): Біобібліографічний довідник*. Київ, 2007. С. 575—576].
17. Kmet, V. Lvivskiy yezuitskiy universytet. 1661—1773. *Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka*. T. I. Lviv, 2011. 16-37 [in Ukrainian].
[Кметь В. Львівський єзуїтський університет. 1661—1773. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*. Т. I. Львів, 2011. С. 16—37].
18. Lazarenko, Ye. 300 rokiv Lvivskoho universytetu. Lviv, 1961 [in Ukrainian].
[Лазаренко Є. 300 років Львівського університету. Львів: Видавництво Львівського університету, 1961. (ненум. стор.)].
19. Mavrin, O. Arkheohrafichna peredmova yak vidobrazhennia rozvytku teoretyko-metodolohichnoi dumky ukraïnskoi arkheohrafiï 1940-kh — 1950-kh rr. *Arkhivy Ukrainy*. 2018. 4: 35-48 [in Ukrainian].
[Маврін О. Археографічна передмова як відображення розвитку теоретико-методологічної думки української археографії 1940-х — 1950-х рр. *Архіви України*. Вип. 4. Київ, 2018. С. 35—48].
20. Fostik, P. K voprosu o printsipakh publikatsii dokumentov XIV—XVIII vv. na inostrany-nykh yazykakh. *Naukovo-informatsiyni biuleten Arkhivnogo upravlinnia*. 1957. 2: 70-82 [in Russian].
[Фостик, П. К вопросу о принципах публикации документов XIV—XVIII вв. на иностранных языках. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління*. Вип. 2. Київ, 1957. С. 70—82].
21. Kis, Ya. (Ed.). *Sotsialna borotba v misti Lvovi v XVI—XVIII st.: Zbirnyk dokumentiv*. Lviv, 1961 [in Ukrainian].
[Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.: Збірник документів. Під ред. Я. Кіся. Львів, 1961. 442 с.]

Надійшла / Received 05.03.2025

Oleksandr TSELUIKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at the Department of Ancient History of Ukraine and Special Historical Studies,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

oleksandr.tseluyko@lnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8973-6927>

Yurii HUDYMA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Museum of the History of the University,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

yuriyhudyma@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2459-4651>

THE UNREALIZED PROJECT OF THE EDITION OF DOCUMENTS ON THE HISTORY OF LVIV UNIVERSITY

The purpose is to clarify the circumstances of the preparations of the archeographic edition on the history of Lviv University in the middle of the 20th century. General scientific **methods** of empirical research, theoretical research, historical-comparative method, methods of historiographic analysis were used. **The scholarly novelty.** It was found that during the first half of the 20th century, there was a discussion about the official founding date of Lviv University. At the end of the 1950s, the management of this educational institution made a decision to recognize 1661 as such a date and took a course to celebrate its 300th anniversary in 1961. As part of preparations for this anniversary, it was decided to prepare, in addition to essays on the history of Lviv University, a corresponding archeographic publication as well. The practical work of compiling this archeographic edition was carried out by a team of university teachers-historians and Lviv archivists under the leadership of a well-known Ukrainian scholar, associate professor of Lviv University, Ya. Kis. This collection of documents was to be formed according to the chronological principle and to consist of materials from all historical periods of this educational institution, from the time of its foundation to the 1960s. At a certain stage of the work on the book, it was decided to divide it into two parts — documents before 1939 and Soviet documents. As of February 1961, Ya. Kis prepared for printing the first part of the collection, which included 110 documents both in the original language and their Ukrainian translations, totalling 22 printed sheets. However, due to the opposition of a part of the party leadership of the university and a number of teachers of the Faculty of History, the publication of this part of the archeographic edition was postponed and completely suspended later. Over time, some parts of this edition ended up in the Lviv University History Museum. **Conclusions.** The collection of documents and materials on the history of Lviv University that was prepared in the middle of the 20th century could have become an important event in Ukrainian archaeography assuming its thematic focus (it was entirely devoted to the history of a single higher educational institution) as well as the used methods. The preserved remains of the collection demonstrate the proper level of its preparation and compilation, which will allow the preparation of a new edition, taking into account previous experience and the requirements of the time.

Keywords: *history of educational institutions, archaeography, Lviv University, Yaroslav Kis.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.167>
УДК (623.64)+(1):(477)

Ростислав СОССА

доктор географічних наук, провідний науковий співробітник,
відділ історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
sossaua@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0335-6067>

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У СУЧАСНІЙ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КАРТОГРАФІЇ

Мета — критично проаналізувати зображення території України, зокрема Кримського півострова та українсько-російського державного кордону, сучасними картографічними виданнями, поширюваними в Європі. **Методологічну основу** дослідження становлять сучасні уявлення про картографію як важливий метод фіксування подій та явищ і про значення карти як важливого історичного документа. Використано принципи критичності й неупередженості, загальнонаукові методи аналізу, синтезу. **Результати.** В умовах війни, що триває, захоплення агресором та незаконного включення до складу РФ частини території України перед картографами постало непросте питання щодо відображення України й українсько-російського державного кордону. Аналіз сучасних картографічних творів, що пропонуються європейським споживачам, показав неоднозначні підходи, адже далеко не на всіх них територію України відтворено відповідно до норм міжнародного права. Немало європейських та американських картографічних видавництв представляють Україну на картах, атласах, глобусах тенденційно, наприклад, використовують умовне позначення спірного державного кордону для позначення Криму, Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей, ділянки українсько-російського кордону в межах Донеччини й Луганщини. Кримський півострів зображується як складова час-

Цитування: Сосса Р. Відображення території України у сучасній європейській картографії. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 167—190. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.167>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 2 (581)

тина РФ або ж як спірна між Україною та Росією територія. Державний кордон у Керченській протоці маркується як «кордон, на який претендує Україна». На картах уміщують маніпулятивні тексти, якими виправдовують недотримання норм міжнародного права. Крім того, в європейських країнах поширюються мапи російських видавництв, які пропагують включення окупованої (й не тільки) частини України до складу РФ. **Висновки.** Зображення українсько-російського кордону у сучасній європейській картографії часто є неприйнятним. Сферу картографії, зокрема розповсюдження картографічних творів для масової аудиторії з невірним зображенням території України, можна вважати однією з технологій «гібридної війни» РФ проти України.

***Ключові слова:** картографування території України, географічні карти, Крим, українсько-російський державний кордон, тимчасово окуповані території.*

Просторову інформацію про навколишній світ, близький і далекий, ми отримуємо насамперед із карти, яка унаочнює розташування населених пунктів, шляхів сполучень, річкову мережу та водойми, лінії державних кордонів й адміністративні межі. Однією із засадничих властивостей картографічного відтворення об'єктивної реальності є його достовірність. Ще зі школи карта формує стійкі географічні образи світу, фізичної поверхні планети та політичного розмежування територій. Людина схильна довіряти інформації, поданій засобами картографічної мови.

Одним з основних елементів змісту карти виступають державні кордони, які присутні на політичних і політико-адміністративних, загальногеографічних та фізичних, тематичних і спеціальних картах різного призначення. Внаслідок збройної агресії Росії частина території України тимчасово окупована — Кримський півострів, райони Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської областей.

Як перебіг російсько-української війни вплинув на відображення на картах українсько-російського кордону? Правовий аспект проходження сучасного держкордону нашої країни визначає ст. 5 закону «Про правонаступництво України» (1991 р.): «Державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України» [1]. Таким чином, після розпаду СРСР адміністративний кордон між колишніми радянськими республіками УРСР та РРФСР набув статусу державного між Україною й Росією. Це відповідає нормам міжнародного права, двостороннім угодам і законодавству України та РФ [2—4].

Особливе місце у встановленні державних кордонів займає картографічна складова. Одними з найважливіших питань договірно-правового оформлення виступає питання делімітації та демаркації: лінія проходження кордону має бути позначена на великомасштабних топографічних картах та описана, а також позначена на місцевості й описана, відтак затверджена сторонами в установленому порядку. Офіційним документом для нанесення державного кордону на топографічну карту, яка має статус державної, або на офіційне видання політико-адміністративної карти, є погоджені сторонами матеріали делімітації та демаркації.

Загальна протяжність державного кордону й меж морських просторів України з РФ становить близько 2295 км, із них 1974,04 км сухопутної ділянки та

321 км морської. Делімітацію сухопутної ділянки українсько-російського державного кордону було проведено в 1998—2003 рр.: повністю узгоджено проходження лінії кордону від його початкової точки (курган Дружби біля с. Сеньківка Чернігівської обл.) до кінцевої (на узбережжі Азовського моря).

Проходження сухопутної ділянки українсько-російського державного кордону визначає Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон, підписаний 28 січня 2003 р. (м. Київ) та ратифікований [5]. До договору додаються Опис проходження державного кордону між Україною та Російською Федерацією й карти державного кордону (99 топографічних масштабу 1:50 000 і фрагменти карт масштабів 1:2 000 та 1:10 000).

Тривалий час російська сторона зводила демаркацією українсько-російського державного кордону: за 2010—2013 рр. на Чернігівсько-Брянській та Сумсько-Брянській ділянках було винесено на місцевість лише 320 км лінії кордону. Після російської окупації Криму демаркаційні роботи призупинено [6].

Невирішеним залишилося питання розмежування Азовського моря та Керченської протоки: дискусії українських і російських фахівців із міжнародного права відносно правового статусу Азово-Керченської акваторії, а згодом тривалі переговори з цього питання офіційних делегацій завершилися визнанням статусу Азовського моря та Керченської протоки як внутрішніх вод двох держав (договір від 28 січня 2003 р.), і лише на українсько-російських переговорах у березні 2004 р. з ініціативи української делегації сторони дійшли згоди щодо необхідності проведення державного кордону не тільки в Азовському морі, але й у Керченській протоці [7].

Однак політика РФ щодо затягування часу та незавершення делімітації й демаркації українсько-російського кордону жодним чином не дозволяє брати під сумнів проходження українсько-російського державного кордону: відповідно до норм міжнародного права, двосторонніх угод і національних законодавств України та РФ українсько-російський державний кордон відповідає адміністративно-му кордону між колишніми союзними республіками УРСР і РРФСР.

Усупереч міжнародному праву Росія у 2014—2022 рр. анексувала тимчасово окуповані території України. Для видимості буцімто добровільного «входження» їх до складу РФ агресор розробив схему з незаконними та сфальсифікованими, фейковими «референдумами», які не були визнані міжнародною спільнотою; забезпечив створення самопроголошених псевдодержавних утворень на території Кримського півострова, Донецької й Луганської областей, також невизнаних міжнародною спільнотою; проголосив включення тимчасово окупованих територій України до складу РФ (Крим — 18 березня 2014 р., Донецька, Запорізька, Луганська, Херсонська області¹ — 30 вересня 2022 р.).

¹ Причому в повному складі, тобто навіть із незахопленими територіями цих областей (з м. Запоріжжя, з північно-західною частиною Донеччини з містами Слов'янськ, Краматорськ, Костянтинівка, Покровськ та ін.). У жовтні — листопаді 2022 р. Сили оборони України звільнили від російських окупантів правобережну Херсонщину та м. Херсон.

Тимчасово окуповані території де-юре залишаються у складі України, відповідно проходження українсько-російського кордону також незмінне. Таким є зображення території та державних кордонів України на офіційному сайті ООН. Картографування території нашої країни здійснюється в міжнародно визнаних кордонах, забезпечуючи територіальну цілісність України.

27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про територіальну цілісність України, в якій закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-яку зміну статусу Автономної Республіки Крим і Севастополя та утриматися від будь-яких дій або кроків, які можна було б витлумачити як визнання зміненого статусу.

Однак із 2014 р. окремі закордонні картографічні й інші видавництва почали видавати різноманітні карти, туристичну продукцію, глобуси з неналежним відображенням території та державного кордону України, в тій чи іншій формі виключаючи з її складу Автономну Республіку Крим, Донецьку, Луганську області, а останнім часом і деякі інші регіони України.

Зазначимо, що в перші роки після анексії Криму Росією доволі частими були повідомлення про різку реакцію українських посольств на неправомірне зображення території України в окремих картографічних виданнях. Проте з часом таких видань ставало дедалі більше, а протести української сторони не набували достатнього розголосу у ЗМІ. Завдяки небайдужості й наполегливості нашого співвітчизника М. Голубея з Німеччини, який звернув увагу на спотворення географічного образу України в окремих картографічних виданнях, до цієї проблеми сьогодні прикута увага географічної та картографічної громадськості, відповідних органів державного управління².

Нижче проаналізуємо підходи до зображення території України на сучасних картах, атласах, глобусах, підготовлених закордонними, зокрема європейськими картографічними видавництвами.

У контексті класифікації за призначенням виділяють пропагандистські карти, які створюються для поширення політичних, ідеологічних, економічних, науково-технічних явищ, об'єктів, ідей і знань із метою їх укорінення у суспільну свідомість, переконання у правильності показаних фактів, впливу на соціальну

² Микола Голубей придбав 89 картографічних видань (атласів, карт, глобусів) із неправомірним зображенням території України, які випущені здебільшого німецькими, австрійськими, швейцарськими фірмами. Для боротьби з дезінформацією та фейками щодо території України він ініціював створення громадського об'єднання «Stop Mapaganda! Інформаційна деокупація України». Нині колекція цих картографічних видань знаходиться в Українському географічному товаристві (Київ). Наказом Держгеокадастру України № 197 від 22 червня 2023 р. утворено робочу групу для напрацювання пропозицій щодо забезпечення належного вирішення пов'язаних із цим проблем, утвердження у світі цілісності України в міжнародно визнаних кордонах. До її складу залучено представників Ради національної безпеки і оборони України, Міністерства закордонних справ України, Держгеокадастру України, інших зацікавлених державних органів, Українського географічного товариства, юристів.

поведінку людей. Збройна агресія РФ проти України, зокрема нинішнє картографічне представлення території нашої країни та Росії в низці карт й атласів, зумовили появу нової термінології для позначення упередженого, з пропагандистською метою показу державних кордонів: М. Голубей назвав це «*propaganda*», а К. Галушко запропонував ширший термін — «*картографічна агресія*» [8].

Повернімося до варіантів відображення закордонними картографічними видавництвами території України після 2014 р. На багатьох виданих картах та атласах вона показана цілком коректно. Наведемо приклади. Берлінське освітнє видавництво «*Cornelsen Verlag*» в 11-му оновленому виданні «*Нового атласу світу Меєра*» (2021 р.) на картах Європи й Азії, України та Росії, в довідкових текстах і покажчику географічних назв послідовно передає цілісність території нашої країни, показуючи Кримський півострів в її складі³. В атласі чітко проведено державний українсько-російський кордон включно з сухопутною та морською ділянками (в Керченській протоці). На загальногеографічних картах Південно-Східної Європи та Кавказу⁴ (іл. 1), а також України⁵, на яких показано адміністративно-територіальний поділ території нашої держави, між Херсонською областю й Автономною Республікою Крим нанесено умовним лінійним позначенням адміністративну обласну межу як між адміністративними одиницями України першого порядку. Транскрипція назв населених пунктів Криму — українська. На обох картах під назвою «*Республіка Крим*» дано пояснювальний підпис «*Контролюється Росією*» («*von Russland kontrolliert*»).

У довідковому тексті про Україну в «*Новому атласі світу Меєра*» зазначено: «*Країна, одна з держав- правонаступниць СРСР, мала власне місце в ООН, як і Білорусь (з 1945 р.). У 2014 р. Крим був окупований сепаратистами та російськими військами та включений до складу Російської Федерації (міжнародно невизнане). Формування двох сепаратистських угруповань, також підтримуваних Росією “народних республік” на сході України, спровокувало воєнний конфлікт*»⁶.

Можна навести ще низку прикладів картографічних творів, що коректно показують цілісність території України та непорушність її державних кордонів⁷. Однак для нас важливо розглянути і проаналізувати непоодинокі випадки некоректного, неприйняттого зображення державного кордону України.

Після окупації у 2014 р. російським агресором Кримського півострова неправильне, некоректне зображення території України в європейській картографії проявилось передусім в показі державної належності Криму, який найчастіше зображується частиною РФ. Між Кримом і Херсонською областю замість проведення межі як між адміністративними одиницями України першого порядку по-

³ Meyers Neuer Weltatlas. Unser Planet in Karten, Fakten und Bildern. [Berlin]: Cornelsen Verlag GmbH, 2021. 528 S.

⁴ Ibid. S. 96—97.

⁵ Ibid. S. 98—99.

⁶ Ibid. S. 43.

⁷ Hölzel — Universalatlas zu Geographie und Geschichte. Wien, 2020: Hölzel Verlag GmbH. 222 S.; Haak. Weltatlas. Thüringen. Stuttgart: Ernst Klett Verlag GmbH, 2016. XVI + 211 S. та ін.

дається умовне позначення спірного чи невизначеного кордону. В Керченській протоці лінія державного українсько-російського кордону зазвичай відсутня або нанесено адміністративну межу між суб'єктами РФ. Загалом зустрічаються різні варіації показу Криму не у складі України, іноді таке зображення доповнюється на карті своєрідними текстовими примітками.

Іншим варіантом некоректного зображення території України є відображення на картах самопроголошених і невизнаних маріонеткових режимів «народних республік» на Донеччині й Луганщині — їх показують умовним позначенням спірного, оспорюваного кордону.

Розглянемо, як позначає з 2014 р. територію України медіакомпанія «MairDumont» — найбільший видавець карт, атласів (насамперед туристичних, автомобільних шляхів, планів міст), путівників Німеччини та Європи. Її картографічна продукція виходить у світ під різними торговими марками: «Marco Polo», «KOMPASS», «ADAC», «Falk», «Shell», «DuMont». «MairDumont» належить також швейцарська видавнича компанія «Hallwag Kümmerly+Frey».

2018 р. під брендом «Marco Polo» вийшла у світ карта автомобільних шляхів України для подорожніх (у складеному вигляді разом із довідковою брошурою прикріплена до палітурки)⁸. На ній між Херсонською областю та Кримом неправомірно показано державний кордон, а в Керченській протоці проведено адмінмежу першого порядку як між двома суб'єктами РФ (іл. 2). Кримський півострів зображений у складі Російської Федерації й на карті адміністративно-територіального устрою, що вміщена в доданій брошурі. Транслітерована назва «Avtonomna respublika Krim», а також транскрипція населених пунктів та об'єктів гідрографії подані українською, очевидно зберігшись із попереднього видання. В таблиці відстаней між містами для Сімферополя й Севастополя додатково дається пояснення — «(Крим)». У брошурі також наведено довідкову інформацію, дані про площу й населення України (відповідно 603 700 км², 45 500 000 осіб), але вони подані поряд зі схематичною картою нашої держави, на якій Крим показано у складі РФ.

Іншим «оригінальним» виданням під брендом «Marco Polo» стала карта автошляхів Росії, Білорусі та України, яка представлена у складеному вигляді в палітурці, з брошурою, що містить довідкову інформацію й покажчиком назв населених пунктів⁹. Крим на основній, на допоміжних картах на обкладинці та у брошурі показаний у складі РФ. Між Херсонською областю й АРК на основній карті нанесено умовне позначення «спірного кордону», а в Керченській протоці ніякого розмежування немає. Транскрипція назв географічних об'єктів півострова подана російською. Привертає увагу пояснення видавництва, що вміщене у брошурі чотирма мовами (російською, німецькою, англійською, французькою): «Кожне видання завжди опрацьовується згідно з найновішими документами й з урахуванням поточного фактичного адміністративного управління (або належ-

⁸ Україна. Ukraine. Länderkarte. Marco Polo, 2018 (1:800 000).

⁹ Россия, Беларусь, Украина. Russland, Weissrussland, Ukraine. Kontinentalkarte. Marco Polo, 2019 (1:2 000 000).

ності). В результаті вказані дані можуть відрізнятися від прийнятих із погляду міжнародного права (курсив мій — Р. С.). Проте помилки ніколи не можуть бути повністю виключені. Ми із задоволенням приймемо ваші зауваження та пропозиції». Тобто, показуючи Кримський півострів у складі РФ, видавець свідомо нехтує нормами міжнародного права. В поясненні на перше місце ставиться «поточне фактичне адміністративне управління», а не державна належність території. З позиції права Крим безумовно є територією держави Україна, відповідно державний українсько-російський кордон слід подавати на карті станом на 1991 р., а межу між адміністративними одиницями України першого порядку Автономною Республікою Крим і Херсонською областю наносити згідно з українським законодавством та внутрішніми правилами. Замість того, щоб показати фактичний статус Криму як території, що окупована чи анексована Росією, видавець неправомірно змінює статус ліній державного кордону й адміністративної межі.

«MairDumont регулярно видає політичну карту світу¹⁰. На випуску 2021 р. Крим показаний складовою частиною РФ — він зафарбований тлом російської території, на півночі відмежований від іншої території України умовним позначенням спірного, невизначеного кордону. В Керченській протоці нанесено знак межі між автономними утвореннями РФ (іл. 3). На виданні карти 2023 р. Крим має жовте тло території України, однак знаком спірного, невизначеного кордону виділена частина нашої країни (Крим, Луганська, Донецька, Запорізька та Херсонська області), яку РФ оголосила «приєднаною». Таким самим знаком спірного, невизначеного кордону виділена ділянка державного українсько-російського кордону в Луганській і Донецькій областях, а також він проведений у Керченській протоці. Умовне позначення кордону на півночі Кримського півострова відсутнє. На обох картах внизу під рамкою вміщено вже традиційну для редакції «Marco Polo» примітку про можливість показу територій держав усупереч міжнародному праву.

Для формування поглядів на відображення тих чи інших подій, явищ, включено із зображенням державних кордонів, у картографічному світі важливе значення мають підходи та способи подачі інформації, які використовує Національне географічне товариство (США; National Geographic Society). Досить докладну просторову інформацію про політичний устрій світу й адміністративно-територіальний поділ країн подає «National Geographic» у своєму 11-му виданні фундаментального атласу світу¹¹. Для показу державних кордонів й адміністративних меж тут використано такі умовні позначення: міжнародні; штатів, провінцій та інші внутрішні; невизначені, спірні або невіршені (де-факто міжнародні); невизначені, спірні або невіршені (внутрішні); заявлені; морські лінії розділення.

У загальній легенді до атласу його розробники декларують особливе ставлення до спірних політичних кордонів. Території з такими кордонами зазвичай зображуються сірим кольором, а адміністративний центр позначається спеціаль-

¹⁰ Weltkarte. Staaten der Erde mit Flaggen. Politisch. MairDumont, 2021 (1:35 000 000); Weltkarte. Staaten der Erde mit Flaggen. Politisch. MairDumont, 2023 (1:35 000 000).

¹¹ Atlas of the World. 11th edition. National Geographic Partners, LLC, 2020. 448 p.

ним символом. До них в атласі відносять палестинські землі (Західний берег річки Йордан і Сектор Гази) та сепаратистські утворення, на які все ще претендують інші країни. Міжнародні кордони й території, суверенітет яких не вирішений або спірний, де це дозволяє масштаб, відбивають фактичний статус на момент друку.

Територія України в атласі показана на політичних картах Європи¹² та Східної Європи¹³. На півночі Криму від Перекопського перешийка до Арабатської Стрілки великими сірими крапками нанесено умовний знак невизначеного, спірного міжнародного кордону з пояснювальним підписом «Лінія російського контролю». В Керченській протоці великими фіолетовими крапками позначено заявлений кордон із пояснювальним підписом «Кордон, на який претендує Україна». На карті Східної Європи¹⁴ (іл. 4) поряд із Кримським півостровом уміщено маніпулятивний текст: «Крим. Росія вдерлася у Крим 2014 р. і після схвалення відділення від України на спірному та бойкотованому референдумі, проведеному в Криму, російський парламент проголосував за приєднання Криму до РФ. Згодом Генеральна Асамблея ООН ухвалила необов'язкову резолюцію про визнання анексії недійсною та підтверджуючи юрисдикцію України. Станом на 2019 р. Росія адмініструє та контролює всі аспекти півострова, тоді як Україна продовжує стверджувати, що Крим її територія». З цього тексту випливає, що за результатами «референдуму» (про невизнання якого міжнародною спільнотою не згадується) РФ нібито правомірно приєднала півострів, а зміщення акценту з рекомендаційного характеру резолюції ГА ООН на її «необов'язковість» узагалі вибілює країну-агресорку. Тільки-от Україна чомусь претендує на Крим і наполягає на державному кордоні в Керченській протоці, що підводить читачів атласу до сприйняття дій нашої держави як нібито протизаконних та агресивних.

Такий же підхід щодо відображення Криму «National Geographic» використовує й на стінних картах. На політичній карті Європи¹⁵ територія Кримського півострова показана у складі РФ, вона оконтурена кольоровим кантом російського кордону, а в Керченській протоці нанесено спеціальне позначення кордону з підписом «Кордон, на який претендує Україна». Крим як спірна територія позначений сірим кольором. У легенді карти також зазначено, що міжнародні кордони та спірні території, де це дозволяє масштаб, представляють фактичний статус на момент друку.

Виникає закономірне питання: а що таке «фактичний статус на момент друку»? Окупація або анексія це не є фактичний статус? Чи нехтування всіма нормами міжнародного права щодо державної належності території показує фактичний статус території?

Доволі поширеною практикою в європейській картографії стало розфарбовування території Криму косими кольоровими смугами, що відповідають кольорам територій України та Росії. Такий спосіб показу території півострова, на перший погляд, виглядає прийнятним, оскільки він покликаний привернути увагу

¹² Ibid. P. 58.

¹³ Ibid. P. 71.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Europe. National Geographic Partners, LLC, 2019. 1:8 400 000.

читача до сучасного стану державної належності Криму. Проте шрафування території неправомірно виводить його зі складу України, яка має інше тло. При уважнішому розгляді нанесених на карті державного кордону й адміністративних меж можна взагалі констатувати обманливість об'єктивності такого зображення території Криму. Замість того, щоб за допомогою засобів картографічної мови показати, що Крим є суверенною територією України, а зараз він тимчасово окупований чи анексований РФ, читачеві пропонується для вжитку російська інтерпретація належності території Криму. Іноді на картах для пояснення статусу додатково подають неоднозначні текстові примітки.

Найвідоміше австрійське картографічне видавництво «Freitag-Berndt und Artaria KG» на стінній політичній карті Європи¹⁶ територію Криму відображає оранжево-зеленими смугами тла України та Росії (іл. 5). Однак Крим відмежований від Херсонської області спеціальним умовним знаком (короткі чорні штрихи) спірного державного кордону, а в Керченській протоці знак кордону взагалі відсутній.

На політичній карті світу австрійського видавництва територія Криму також показана шрафуванням кольорами України та РФ¹⁷. Попри те, що в легенді карти подано два умовні позначення кордону (державний і спірний), між Кримом та Херсонською областю нанесено лінійний знак державного кордону. У Керченській протоці позначення кордону відсутнє. Фактично, попри шрафування території Кримського півострова, картографічне видавництво «Freitag-Berndt und Artaria KG» показує державну належність Криму до РФ.

Подібно шрафуванням кольорами тла України та РФ зображує Крим на своїх картах найбільше картографічне видавництво Швейцарії «Hallwag Kümmerly+Frey AG»¹⁸. На політичній карті Європи¹⁹ на Перекопському перешийку й далі на схід по Сивашу до Арабатської Стрілки нанесено знак невизначеного або спірного кордону, а в Керченській протоці знак кордону відсутній. На політичній карті світу²⁰ Крим на півночі та сході обмежований умовним знаком невизначеного або спірного кордону.

Шрафуванням території смугами тла України та РФ показує Крим на стінних навчальних картах німецьке картографічне видавництво «Stiefel Eurocart GmbH». Так, на стінних політичних картах світу²¹ на північній межі Криму на Перекопському перешийку та на сході в Керченській протоці умовним знаком (червоні крапки), який не пояснюється в легенді, марковано державний кордон. Цей кордон, очевидно, слід розуміти як невизначений або спірний. На карті й у легенді державні кордони позначаються суцільною червоною лінією. На стінній навчаль-

¹⁶ Europa. Politisch. Freitag & Berndt, 2017 (1:6 000 000).

¹⁷ Die Welt. Politische Karte mit Relief. Freitag & Berndt, 2019 (1:35 000 000).

¹⁸ У 2016 р. «Hallwag Kümmerly+Frey AG» ввійшла на правах незалежної дочірньої компанії до складу «MairDumont Group».

¹⁹ Europa politisch. Kümmerly+Frey, 2019 (1:4 500 000).

²⁰ Die Welt politische. Kümmerly+Frey, 2018 (1:30 000 000).

²¹ Weltkarte politisch. Stiefel, 2019 (1:54 000 000); Die Welt. Wandkarte mit Flaggenrand. Stiefel, 2015 (1:47 500 000).

ній карті Європи та Близького Сходу²² Крим також показаний шрафуванням, але смугами кольору території України й кольору, який є відмінним від тла сусідніх держав, включно з РФ. Крим обмежований штрихпунктирним умовним знаком червоного кольору, який пояснений у легенді як «спірний державний кордон». На карті вміщено примітку: «Ця карта не є офіційним документом щодо проходження міжнародних кордонів» («Diese Karte ist keine amtliche Unterlage für den Verlauf internationaler Grenzen»). Але таке пояснення не знімає відповідальності видавця за неправдиве зображення державної належності Криму.

Територію Криму кольоровими смугами тла України й Росії відображає у своїх атласах німецька медіакомпанія «Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co. KG» («Kosmos Verlag»)²³. На дрібномасштабних політичних картах світу та Європи, вміщених у компактному, стандартному та універсальному атласах, територія Криму розфарбована кольоровими смугами тла України й РФ. На загальногеографічних картах Європи, частин Європи та України Крим показаний частиною РФ — між Херсонською областю та Кримом нанесено державний кордон, водночас позначення кордону в Керченській протоці відсутнє. Поряд із Кримом на картах вміщено абсолютно некоректний текст: «Кримський півострів знаходиться під контролем Росії й на нього претендує Україна» («Die Halbinsel Krim wird von Russland verwaltet, von der Ukraine beansprucht»). Тобто у читачів атласу може виникнути думка, що Україна тут є потенційним агресором.

У багатьох атласах і картах зустрічається явне зображення Криму частиною РФ²⁴. Воно полягає в розфарбуванні півострова тлом російської території, нанесенні між Херсонською областю й АРК умовного позначення державного або спірного кордону, відсутності знаку держкордону в Керченській протоці або проведення там адміністративної межі як між суб'єктами РФ.

Територія України симптоматично відображена у 6-му оновленому виданні атласу світу 2023 р.²⁵ Крим тут відмежований від решти території України штрихпунктирною лінією спірного державного кордону, без пояснення такого знаку у загальних умовних позначеннях до атласу. Зображення кордону в Керченській протоці відсутнє. Знаком спірного державного кордону виділено тимчасово окуповані території (ОРДЛО), включно з ділянкою українсько-російського державного кордону на сході самопроголошених «республік». Хоча Крим та ОРДЛО мають жовте тло України, проте це не виправдовує виділення тимчасово окупованих Росією територій знаком спірного кордону й відсутності знаку державного кордону в Керченській протоці.

²² Europa und der Nahe Osten politisch. Stiefel, 2022 (1:8 750 000).

²³ Kosmos Weltatlas kompakt. Das aktuelle Bild unserer Erde. 2021. 240 S.; Kosmos Neuer Weltatlas. Das Standardwerk mit aktuellen und präzisen Karten. 2021. 528 S.; Kosmos Neuer Universal Atlas. Ein Atlas für die ganze Familie. 2021. 336 S.

²⁴ Die Welt. Atlas mit Länderlexikon. Dumont, 2017; Weltkarte. Staaten der Erde mit Flaggen (politisch). Marco Polo, 2021 (1:35 000 000); Weltatlas. National Geographic Kids. 2022.

²⁵ DuMont. Die Erde. Weltatlas. DuMont Reiseverlag, 2023. Забезпечення картографічної частини атласу — «MairDuMont».

На більш докладних загальногеографічних картах атласу «DuMont. Die Erde. Weltatlas» більшого масштабу Крим ще виразніше показаний у складі РФ. Так, на картах Європи²⁶ та Південно-Східної Європи²⁷ по Перекопському перехіді й далі на схід через Арабатську Стрілку проведено знак спірного, оспорюваного державного кордону («Umstrittene Staatsgrenze»), пояснення якого дано у загальних умовних позначеннях до атласу. В Керченській протоці нанесено умовний знак межі між Автономною Республікою Крим і Краснодарським краєм як суб'єктами РФ. Територія ОРДЛО на загальногеографічних картах по всьому периметру позначена знаком спірного державного кордону, включно з ділянкою українсько-російського державного кордону (іл. 6).

На окремих картах Крим має кольорове тло, яке відмінне від тла України й РФ. Американське видавництво «National Geographic» запровадило для своїх видань термін «спірні території». На стінній політичній карті Європи²⁸ так звані «спірні території» (Придністров'я, Крим, Абхазія, Південна Осетія) показані сірим кольором. На Перекопському перехіді неправомірно нанесено умовне позначення державного кордону. В Керченській протоці дано спеціальний умовний знак кордону червоними крапками й червоний підпис «Кордон, на який претендує Україна» («Boundary claimed by Ukraine») (іл. 7). Таким чином Крим фактично показаний частиною РФ, на який нібито агресивно претендує Україна.

У численних виданнях різноманітних атласів автомобільних шляхів окремих європейських країн і загалом Європи, що виходять у світ під торговими марками компанії «MairDumont» («Marco Polo», «Falk», «ADAC»), територія України показується виключно за російськими наративами. Так, у низці подібних атласів і карт Крим зображено у складі Росії²⁹. На півночі півострова нанесено переривчастий умовний знак державного кордону, що пояснюється в легенді як «спірний державний кордон», а в Керченській протоці лінію державного кордону не проведено.

Ще більш проросійську позицію демонструють атласи автомобільних шляхів компанії «MairDumont», видані 2023 р., в яких уміщено в нарізці однаковою картою Європи масштабу 1:4 500 000³⁰. На зазначених сторінках, указаних у

²⁶ Ibid. S. 112—113.

²⁷ Ibid. S. 150—151.

²⁸ Europe. Washington: National Geographic Partners, LLC, 2019 (1:8 400 000). «National Geographic Partners, LLC» є спільним підприємством «The Walt Disney Company» та однопольової некомерційної наукової організації — Національного географічного товариства.

²⁹ ADAC. Der Große Autoatlas 2023/2024. Deutschland. Europa. MairDumont, 2023. S. 833; ADAC. Europa. Länderkarte. 1:4 500 000. MairDumont, 2020; ADAC. Superstraßen 2023/2024. Deutschland, Österreich, Schweiz, Europa. MairDumont, 2023. S. 11; Marco Polo. Deutschland. Europa 2021/2022. [MairDumont, 2021]. S. 17.

³⁰ Marco Polo. Deutschland. Europa 2024/2025. MairDumont GmbH & Co.KG, 2023. S. 12; Marco Polo. Österreich, Liechtenstein, Südtirol. MairDumont GmbH & Co.KG, 2023. S. 17; Marco Polo. Frankreich. [MairDumont GmbH & Co.KG, 2023]. S. 17; Strassenatlas. Deutschland, Schweiz, Österreich, Europa 2024/2025. Falk Verlag, MairDumont GmbH & Co.KG, 2023. S. 12; ADAC. Reisenatlas. Deutschland, Europa 2024/2025. MairDumont GmbH & Co.KG, 2023. S. 261.

посиланні атласів, уміщено фрагмент території України, на якому проведено переривистим умовним знаком спірний державний українсько-російський кордон (іл. 8). Лінія такого кордону обмежує повністю Крим, Луганську, Донецьку, Запорізьку та Херсонську області, тобто територію, яка протиправно оголошена включеною до складу РФ, разом із некупованими частинами цих адміністративних одиниць України. Ба більше, частина державного українсько-російського кордону на ділянці від виходу до нього адміністративної межі між Харківською та Луганською областями до узбережжя Азовського моря, а також у Керченській протоці показана умовним позначенням спірного кордону. В атласах на останній сторінці вміщено маніпулятивне пояснення видавця чотирма мовами (німецькою, англійською, французькою, італійською) про нанесення українсько-російського кордону, яке практично ідентичне поясненню на карті автошляхів Росії, Білорусі та України від «Marco Polo» (2019 р.).

Особливої уваги заслуговують навчальні картографічні посібники для школярів і твори для дітей, які видаються масовими тиражами та формують ментальні просторові образи географічних об'єктів навколишньої місцевості, країн, материків, океанів, світу. Коректне позначення території України на закордонних навчальних картографічних виданнях особливо важливе з огляду на створення в молодого покоління європейських країн усталеного образу території нашої держави. Якщо врахувати ту обставину, що у школах різних країн Європи сьогодні вимушено навчаються сотні тисяч українських дітей, то значущість цього компонента географічних знань надзвичайно висока й актуальна.

Не зупинятимемося на розгляді навчальних атласів із коректним відображенням території України, підготовлених, наприклад, відомими європейськими видавництвами навчальної літератури з віковими традиціями видання картографічних матеріалів — австрійським «Hölzel Verlag GmbH», німецьким «Ernst Klett Verlag GmbH»³¹. Коректне зображення Криму у складі України доповнене проведенням державного українсько-російського кордону в Керченській протоці.

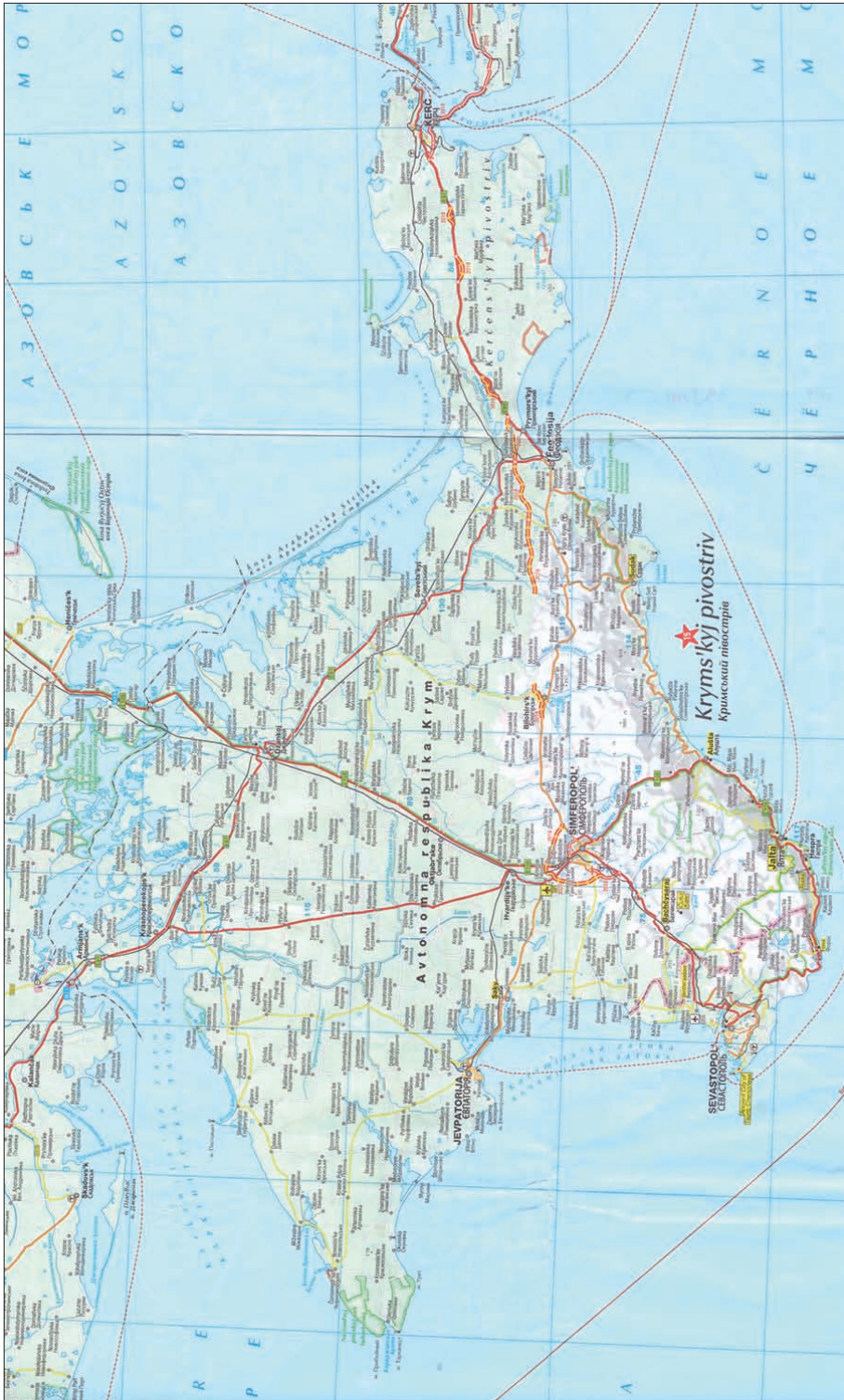
Загалом вірно показано територію України в навчальних атласах одного з найбільших видавців навчальних посібників Німеччини «Westermann Group». Атласи «Diercke» цього видавництва перекладені багатьма мовами й використовуються в навчальному процесі різних країн світу. Якщо на картах атласу «Seydlitz Weltatlas. Sachsen» («Schroedel», 2013 р.) територію України показано вірно, то в пізніших атласах видавничої групи «Westermann» було внесено певні корективи³². На політичній карті Європи у цих атласах уведено додатковий умовний знак

³¹ Hölzel-Universatlas zu Geographie und Geschichte. Hölzel Verlag GmbH, 2020. S. 98—99, 157; Haack Weltatlas. Thüringen. Ernst Klett Verlag GmbH, 2016. S. 54—55, 94—95.

³² Diercke Weltatlas, 2015; Diercke Weltatlas 2. Differenzierende Ausgabe, 2016; Seydlitz Weltatlas. Projekt Erde. Gesamtausgabe, 2016; Diercke Drei. Universatlas, 2017; Heimat und Welt. Weltatlas. Sachsen, 2019; Heimat und Welt. Universatlas. Saarland, 2019; Heimat und Welt. Weltatlas. Thüringen, 2021; Heimat und Welt. Weltatlas + Geschichte + Politik. Brandenburg / Berlin, 2021; Der neue Diercke Kinderatlas. Text von Volker Präkelt, 2022.

Іл. 1. Фрагмент загальногеографічної карти Південно-Східної Європи та Кавказу з «Нового атласу світу Месра» (Меуєрс, 2021)

Ил. 2. Фрагмент карти автомобільних шляхів України (Магсо Рою, 2018)

«Спірний кордон», яким Крим відмежований від іншої території України. В Керченській протоці вірно нанесено державний українсько-російський кордон, Крим також зафарбовано у жовте тло території України. На карті під назвою «Крим» у дужках зазначено «контролюється Росією». В легенді розміщена примітка — «Півострів Крим згідно з міжнародним правом належить Україні, але зараз фактично контролюється Росією». Тобто на картах навчальних і дитячих атласів видавничої групи «Westermann» використовується термін «спірний кордон» і замість формулювання «Крим окупований (чи анексований) Росією» подається формулювання «контролюється Росією».

Позначення спірного кордону в навчальних картографічних посібниках використовує також австрійське картографічне видавництво «Freitag-Berndt und Artaria KG» У його шкільному атласі³³, спільному виданні з Австрійським федеральним видавництвом підручників, на фізичних і тематичних картах на півночі Криму нанесено умовний знак спірного кордону, в Керченській протоці справедливо показано українсько-російський державний кордон. Аналогічно дано позначення кордонів і на політичній карті Європи³⁴, на якій територія Криму виділена шрафуванням кольорами України та Росії.

У чеському виданні ілюстрованого атласу для дітей 2018 р.³⁵ територія Криму на політичній карті Європи³⁶ зафарбована в оранжевий колір, відмінний від тла території України (жовте) та Росії (зелене) (іл. 9). Подібним чином Кримський півострів показаний і на оглядовій карті Східної Європи³⁷.

Російський наратив щодо статусу Криму подається в дитячому атласі світу від американського Національного географічного товариства. В його німецькій редакції 2022 р.³⁸ послідовно відображено російську належність півострова.

Іл. 3. Фрагмент політичної карти світу (Mair-Dumont, 2021)

³³ Schulatlas. öbv — freytag & berndt. Wien, 2021.

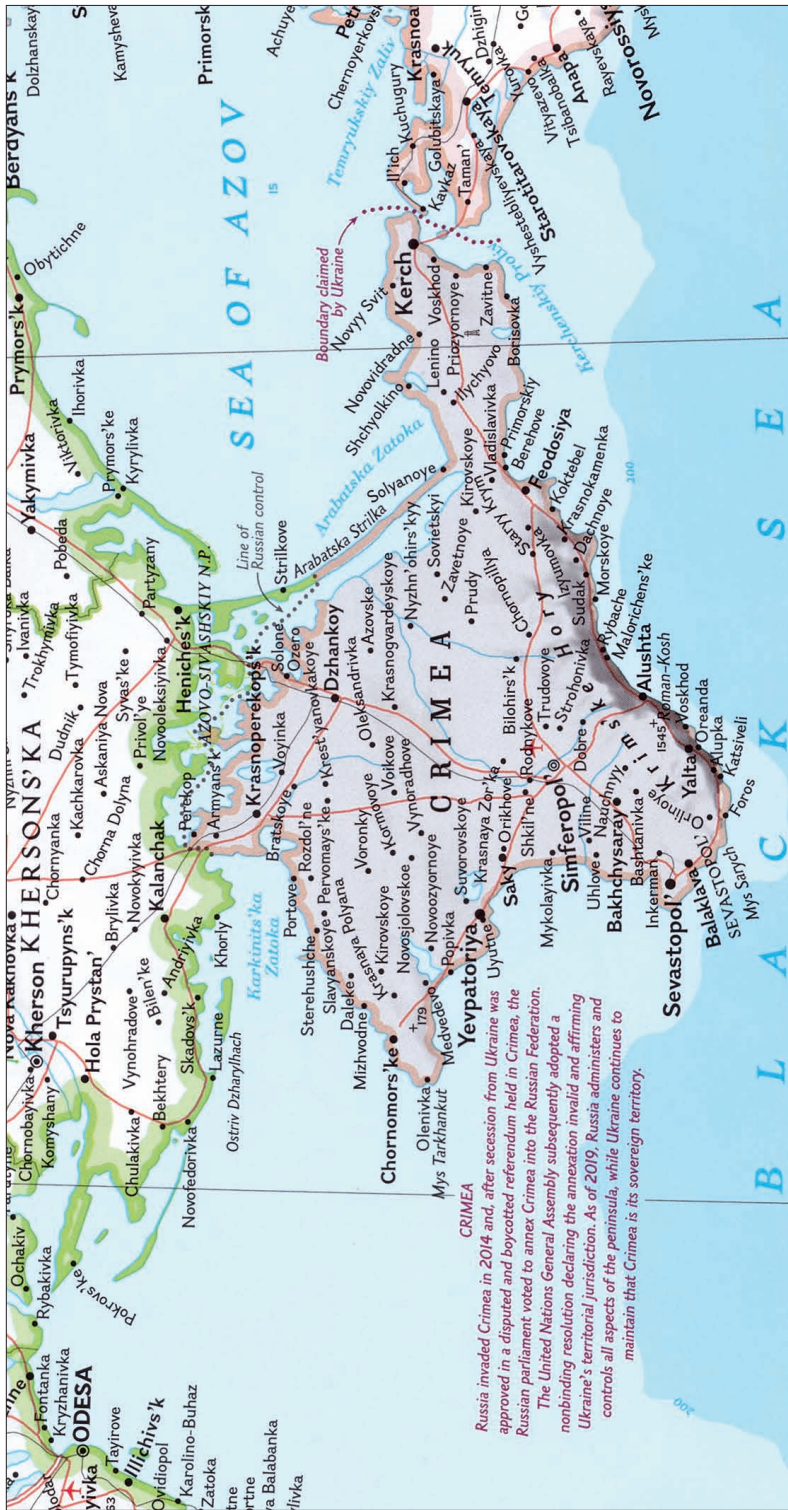
³⁴ Ibid. S. 50—51.

³⁵ Planeta Země: Ilustrovaný dětský atlas s mapami a videi pro objevování světa a vesmíru. Slovart, 2018. Перекладне видання англomовного атласу, світові авторські права на який належать швейцарській компанії «Snake SA» (2017 р.).

³⁶ Ibid. S. 22—23.

³⁷ Ibid. S. 38—39.

³⁸ Weltatlas. National Geographic Partners, LLC, 2022. Перше англomовне видання атласу Національного географічного товариства побачило світ у 1998 р. Від 2018 р. його видає спільне підприємство «National Geographic Partners, LLC».

Ил. 4. Фрагмент карти Східної Європи з атласу світу (National Geographic Partners, LLC, 2020)

Лл. 5. Фрагмент політичної карти Європи (Freitag-Berndt und Artaria KG, 2017)

Лл. 6. Фрагмент загальногеографічної карти Південно-Східної Європи з атласу світу (DuMont Reiseverlag, 2023)

Іл. 7. Фрагмент політичної карти Європи (National Geographic Partners, LLC, 2019)

На дрібномасштабних тематичних картах світу, включно з політичною картою, Крим показаний як складова частина РФ — на півночі нанесено знак державного кордону, а в Керченській протоці він відсутній. На політичних картах Європи³⁹ і Східної Європи⁴⁰ більшого масштабу Крим відмежований від іншої території України умовним знаком спірного або невизначеного кордону з пояснювальним підписом «Російська контрольна лінія». Натомість у Керченській протоці розміщено спеціальний умовний знак кордону, доповнений пояснювальним текстом «Кордон, на який претендує Україна» (іл. 10).

Так само як територія РФ Крим показаний в атласі й на карті Європейської Росії⁴¹. Її «родзинка» — розміщений на берегах маніпулятивний текст: «У 2014 р. Росія окупувала український півострів Крим. На суперечливому референдумі більшість населення Криму проголосувала за відокремлення від України, а російський парламент оголосив про приєднання Криму до Російської Федерації. Тоді Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка не мала обов'язкової сили з погляду міжнародного права, в якій визнала анексію Криму Росією недійсною та підтвердила територіальну юрисдикцію України. З 2019 р. Росія керує й контролює всі сфери півострова, а Україна все ще вважає Крим своєю територією». Тобто, виходить, невизнаний міжнародною спільнотою «референдум» став просто «суперечливим», а незаконне рішення російського парламенту про приєднання Криму до РФ має більш законну силу, ніж резолюція Генеральної

³⁹ Ibid. P. 89.

⁴⁰ Ibid. P. 98—99.

⁴¹ Ibid. P. 103.

Л. 8. Фрагмент карти автомобільних шляхів Європи з атласу Німеччини та Європи (Марсо Ролю, 2023)

Ил. 9. Фрагмент політичної карти Європи з ілюстрованого атласу для дітей (Slovart, 2018)

Ил. 10. Фрагмент карти Східної Європи з дитячого атласу світу (National Geographic Partners, LLC, 2022)

Асамблеї ООН з цього питання. Про порушення Росією норм міжнародного права в тексті мови взагалі немає.

Ідентичним виданням картографічного продукції «National Geographic» для дітей є італійська редакція атласу світу 2022 р.⁴²

Велике значення у вивченні географії має робота школярів із контурними картами. Виконання практичних завдань на них і в робочих зошитах покликане закріплювати географічні знання. Водночас заняття з контурними картами допомагають формувати в учнів сталі географічні образи територій, адміністративних одиниць і країн, їх конфігурацію. Такі практичні роботи сприяють глибокому засвоєнню, часто на рівні підсвідомості, «портрета» території країни. Тому використання в навчальному процесі контурних карт із зображенням Криму у складі РФ сприймається учнями за об'єктивну реальність, а майбутні події із законним поверненням Криму до складу України можуть сприйматись ними, навпаки, як нібито силове захоплення Україною «російської території». Тож жертва стає агресором.

Проаналізовано також три навчальні картографічні посібники (робочий зошит і книжки (карти)-розмальовки), які розповсюджуються в Німеччині⁴³. Видавець «M&M Baciu» послідовно показує Крим у складі РФ. Це чітко видно з кольорової обкладинки і сторінок із контурними картами України та Росії (іл. 11).

Європейському споживачеві картографічних матеріалів пропонуються вироби російських компаній. Так, британський інтернет-магазин карт і путівників «Mars Worldwide» розповсюджує продукцію московського видавництва «AGT Geocenter»⁴⁴, на яких Крим апіорі не може бути показаний по-іншому, ніж як у складі РФ. Така спотворена інформація «ненав'язливо» поширюється у країнах Європи.

Окремої уваги заслуговує зображення Криму на глобусах — популярному картографічному продукті для дітей і дорослих. На багатьох із них також тенденційно

Іл. 11. Фрагмент обкладинки книжки-розмальовки та робочого зошита для дітей (M&M Baciu, 2022)

⁴² Atlante del Mondo. National Geographic Partners, LLC, 2022. До підготовки італійської редакції атласу було залучене «Edizioni White Star» — ексклюзивний партнер «National Geographic» в Італії з видання ілюстрованих (у тому числі дитячих) книжок, туристичних путівників під брендами «National Geographic», «National Geographic Kids».

⁴³ Arbeitsheft. Europa — Atlas für Schüler. M&M Baciu, 2022; Europa — Karte. Malbuch und Aktivitätsbuch für Kinder. M&M Baciu, 2022; Länder der Welt. Karten Malbuch. M&M Baciu, 2022.

⁴⁴ Russian Federation. AGT Geocenter, 2014; Europe. AGT Geocenter, 2016 (1:5 200 000); Europe. Retro/Antique Style. AGT Geocenter, 2016 (1:5 300 000); The World. Retro/Antique Style. AGT Geocenter, 2016 (1:35 000 000); Russia from Rurik to Putin. AGT Geocenter, 2016 (1:8 400 000); World. Nautical Style. AGT Geocenter, 2017 (1:35 500 000).

показують державну належність Криму. Аналіз десятків різноманітних глобусів виробництва фірм «Tecnodidattica Spa» (Італія), «Raethgloben 1917 Verlags» (Німеччина), що випускають свою продукцію під брендом «National Geographic», німецьких компаній «Franckh-Kosmos» і «Columbus Verlag» дав змогу простежити підходи до картографування Криму. Попри дрібний масштаб, чітко видно неприйнятне зображення території України на політичних глобусах шляхом виділення Криму окремим кольором, відмінним від тла України та РФ, або шрафуванням півострова кольоровими смугами тла України й РФ. На фізичних і тематичних глобусах Крим відмежований від іншої частини України умовним позначенням державного кордону з одночасною відсутністю кордону в Керченській протоці. Тобто у цих випадках показаний як складова частина Росії.

Отже, важливими ознаками держави є територія та її державний кордон. Їх зображення на карті фіксує політичну картину світу, формує просторовий образ країни, служить незамінним джерелом інформації в повсякденному житті. Визначальними рисами карти як джерела географічної інформації є її наочність і достовірність зображення. Викликом для сучасної картографії став показ території України в умовах російсько-української війни, що триває. Суперечність між політико-правовим підходом щодо непорушності українсько-російського державного кордону та фактичною ситуацією, яка склалась у результаті російської окупації частини території нашої країни, не завжди коректно вирішується закордонними видавцями картографічної продукції для масової аудиторії.

Аналіз десятків сучасних картографічних творів із зображенням території України, що пропонуються європейським споживачам, показав різні підходи та неоднозначні рішення. Багато картографічних фірм коректно показують цілісність території України відповідно до норм міжнародного права, однак і чимало європейських й американських картографічних видавництв показують територію України на картах, атласах, глобусах тенденційно. Введено умовне позначення спірного державного кордону, яким маркують територію Криму, ОРДЛО, Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей; Крим зображується як складова частина РФ або як спірна між Україною і РФ територія; містяться пояснювальні тексти з чіткими російськими нарративами. Картографічні видавництва при відображенні так званих «спірних територій» уникають визначення їх справжнього статусу як територій, що окуповані чи анексовані РФ.

Подібні підходи до картографування території України та її державного кордону у сучасній європейській картографії неприйнятні. Сферу картографії, зокрема розповсюдження картографічних творів масового попиту для дорослих і дітей із невірним зображенням території України можна сприймати як прояв «гібридної війни» РФ проти України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Zakon Ukrainy "Pro pravonastupnytstvo Ukrainy". *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1991. 46: 617 [in Ukrainian].
[Закон України «Про правонаступництво України». *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617].
2. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnyi kordon Ukrainy". *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1992. 2: 5 [in Ukrainian].
[Закон України «Про державний кордон України». *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 2. Ст. 5].
3. Dohovir pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu vid 31 travnya 1997 r. *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy*. 20: 518 [in Ukrainian].
[Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. *Офіційний вісник України*. № 20. С. 518].
4. Postanovleniye Verkhovnogo Soveta Rossiyskoy Federatsii "O poriyadke vvedeniya v deystviye Zakona RF 'O gosudarstvennoy granitse Rossiyskoy Federatsii' " ot 1 aprelya 1993 g. *Vedomosti Syezda narodnykh deputatov Rossiyskoy Federatsii i Verkhovnogo Soveta Rossiyskoy Federatsii*. 1993. 17: 594 [in Russian].
[Постановление Верховного Совета Российской Федерации «О порядке введения в действие Закона РФ "О государственной границе Российской Федерации"» от 1 апреля 1993 г. *Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации*. 1993. № 17. С. 594].
5. Zakon Ukrainy "Pro ratyfikatsiiu Dohovoru mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro ukrainsko-rosiiskyi derzhavnyi kordon". *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2004. 32: 386 [in Ukrainian].
[Закон України «Про ратифікацію Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон». *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 32. Ст. 386].
6. Sossa, R.I. Delimitatsiia ta demarkatsiia derzhavnoho kordonu Ukrainy: kartografo-geodezichni aspekty. *Rehionalna istoriia Ukrainy*. 2018. 12: 107-130 [in Ukrainian].
[Сосса Р.І. Делімітація та демаркація державного кордону України: картографо-геодезичні аспекти. *Регіональна історія України*. Вип. 12. Київ, 2018. С. 107—130].
7. Sossa, R.I. Kartografichna skladova rozmezhuвання Kerchenskoï protoky. *Ukraina diplomatichna*. 2011. 12: 990-1002 [in Ukrainian].
[Сосса Р.І. Картографічна складова розмежування Керченської протоки. *Україна дипломатична*. Вип. 12. Київ, 2011. С. 990—1002].
8. Halushko, K. Kartografichna ahresiiia. *Symvoly ukrainofobii: materialy do dovidnyka*. Kyiv, 2025. 125-165 [in Ukrainian].
[Галушко К. Картографічна агресія. *Символи українофобії: матеріали до довідника*. Київ, 2025. С. 125—165].

Надійшла / Received 03.02.2025

Rostyslav SOSSA

Doctor of Geographical Sciences (Dr. Hab. in Geography), Leading Research Fellow,
Department of Historical Regional Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
sossaua@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0335-6067>

MAPPING THE TERRITORY OF UKRAINE IN MODERN EUROPEAN CARTOGRAPHY

The purpose is to analyze critically the depiction of the territory of Ukraine, including Crimea and the Ukrainian-Russian state border, on modern cartographic publications distributed in Europe. **Research methods.** The methodological basis of the study was formed by modern ideas about cartography as an important method of recording events and phenomena and about the importance of the map as an important historical document. The principles of criticality and impartiality, as well as general scientific methods of analysis and synthesis, were used. **Results.** The Russo-Ukrainian war led to the occupation of part of the territory of Ukraine by the Russian aggressor and its illegal incorporation into the Russian Federation. Cartographers faced the difficult question of how to depict the territory of Ukraine and the Ukrainian-Russian state border. An analysis of dozens of modern cartographic works depicting the territory of Ukraine offered to European consumers has shown ambiguous approaches. Many mapping companies correctly show the integrity of Ukraine's territory in accordance with international law. However, many European and American mapping publishers depict the territory of Ukraine on maps, atlases, and globes in a biased manner. A conditional designation of the disputed state border has been introduced, which denotes the territory of Crimea, ORDLO, Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia, and Kherson regions, as well as sections of the Ukrainian-Russian state border within Donetsk and Luhansk regions. Crimea is depicted as an integral part of the Russian Federation or as a territory disputed between Ukraine and the Russian Federation, and the state border in the Kerch Strait is shown as "the border claimed by Ukraine." The maps contain manipulative texts about Crimea, about the editorial approach to showing the actual administrative administration, which, in their opinion, may differ from the accepted norms of international law. Maps of Russian publishing houses are being distributed in Europe, promoting the inclusion of the occupied (and other) parts of Ukraine into the Russian Federation. **Conclusions.** The article analyzes approaches to mapping the territory of Ukraine and its state border in modern European cartography. The depiction of the Ukrainian-Russian border is often incorrect and unacceptable. The sphere of cartography, in particular the distribution of mass-market cartographic works for adults and children with an incorrect depiction of the territory of Ukraine, can be perceived as a type of hybrid warfare of the Russian Federation against Ukraine.

Keywords: *mapping of the territory of Ukraine, geographical maps, Crimea, Ukrainian-Russian state border, temporarily occupied territories.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.191>
УДК 94(477.82)“1921/1939”:351.74

Олег РАЗИГРАЄВ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)
razygraev@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0480-6936>

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ П РЕЧІПОСПОЛИТОЇ: ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА *

Мета полягає у висвітленні позиції сучасної історіографії українсько-польських стосунків у Волинському воєводстві П Речіпосполитої щодо питань правового статусу краю та національної політики польських урядів. **Методологія** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, в тому числі проблемно-хронологічного, синхронного, діахронного, порівняльно-історичного та ін., а також методів історіографічного аналізу й типологізації наукових напрямів. **Наукова новизна** полягає в узагальненні висвітлення правового статусу міжвоєнної Волині, а також національної політики Польщі в регіоні окремими сучасними українськими та польськими істориками. **Висновки.** Питання національної політики польських урядів на Волині між двома світовими війнами широко висвітлене українськими й польськими істориками, натомість до проблеми правового статусу краю автори зверталися лише епізодично та побіжно. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що українські історики практично не використовують термін «окупація» як щодо «довоєводського» (1919—1921 рр.), так і «воєводського» (1921—1939 рр.) періодів, найчастіше послуговуючись «нейтральними» дефініці-

* Стаття стала результатом дослідження, виконаного в рамках стипендіальної програми «Досліджуйте в Україні» Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

Цитування: Разиграєв О. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві П Речіпосполитої: правовий статус та національна політика. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 191—208. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.191>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 2 (581)

ями. Застосування терміна «окупація» для періоду з травня 1919 — квітня 1920 рр. вважаємо цілком слушним, адже польські війська знаходилися на території, на яку поширювався державний суверенітет УНР. Належність цих земель до Польщі визначили Варшавська угода (1920 р.) і Ризький мир (1921 р.), що суперечило прагненням українців до створення власної держави та стало фактором загострення польсько-українських відносин у II Речіпосполитій. Національна політика польських урядів на теренах Волині була суперечливою, передбачала різні форми асиміляції українців і справедливо критикується як українськими, так і польськими істориками.

Ключові слова: *Західна Волинь, Волинське воєводство, Польща, Україна, правовий статус, національна політика, асиміляція.*

У 1997 р. науковий кварталник «Przegląd Wschodni» (Варшавський університет) опублікував статтю проф. М. Кучерепи (Волинський державний університет ім. Лесі Українки, Луцьк) під назвою «Політика II Речіпосполитої щодо українців Волині в 1921—1939 рр.». Автор, спираючись на архівні джерела та здобутки української й польської історіографії, проаналізував польсько-українські відносини на теренах міжвоєнної Волині, дослідив політику II Речіпосполитої щодо українців у соціальній, економічній, культурній, релігійній сферах, дійшовши висновку, що «українці опинилися у становищі підкореного народу й боролися за свою рівноправність із поляками» [1, с. 154].

За два роки у згаданому науковому часопису побачила світ публікація проф. З. Запоровського (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблін) під назвою «Польська політика на Волині у кривому дзеркалі» — полемічна рецензія на статтю М. Кучерепи. Автор критично оцінив цю працю, зазначаючи, що український історик «показав проблему майже карикатурно», а також «допустив численні фактологічні помилки» [2]. В наступних випусках видання продовження дискусії не простежувалося, але обидва професори майже одночасно у 2000—2001 рр. опублікували праці (М. Кучерепа у співавторстві з Р. Давидюк), присвячені історії регіональної політичної партії, заснованої 1931 р. на Волині за підтримки тодішнього воєводи Г. Юзевського — Волинського українського об'єднання. Кожен автор мав власний погляд на проблему [3—4].

З моменту публікації статті проф. М. Кучерепи минула чверть століття. В українській та польській історіографії було опубліковано чимало монографій і статей із різних проблем історії Волинського воєводства й тогочасних польсько-українських відносин. Предметом дослідження багатьох дисертацій, підготовлених істориками з Волинського національного університету ім. Лесі Українки, були різноманітні аспекти історії міжвоєнної Волині. Погляди істориків, дослідницькі підходи та оцінка спадщини Волинського воєводства часто різнилися. У 2020 р. побачила світ книжка краєзнавця О. Котиса, присвячена тогочасному культурному й інфраструктурному розвитку краю. В передмові автор зазначив: «Розбудова інфраструктури, комунікацій, культурні рухи та тенденції — усе свідчило, що Волинь прокинулася та увійшла в найцікавіший етап розвитку в ХХ ст. І цікавий він не лише своєю бурхливістю, а й передусім — європейським контекстом» [5, с. 4].

Обраний для дослідження хронологічний період, 1990—2020-ті рр., дозволяє виокремити і схарактеризувати основні дослідницькі проблеми, взаємовпли-

ви та взаємодії польської й української історіографій, а також узагальнити здобутки істориків обох країн. Дотепер у вітчизняній історичній науці не було проведено комплексного аналізу історіографії польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої в означений час, хоча міжвоєнна Волинь часто згадується у статтях, що представляють ширший контекст історіографії польсько-українських відносин у першій половині ХХ ст. [6—8].

Важливою науковою працею, яка пропонує узагальнений підхід до сучасного стану досліджень історії міжвоєнної Волині та порушує нові дослідницькі питання, стала стаття відомого польського дослідника В. Менджецького «Від національних наративів про Волинь до спільної історії Волині міжвоєнного періоду», що була опублікована як вступ до колективної монографії «Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання» (Одеса, 2021 р.) [9]. У цьому виданні подано матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої історії краю від найдавніших часів до сьогодення (22 квітня 2021 р., Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк). Захід зібрав учасників із різних наукових установ України та Польщі, а також засвідчив значний інтерес до історії міжвоєнної Волині. У згаданій статті В. Менджецький слушно зазначає, що історичні дослідження регіону 1919—1939 рр. залишаються значною мірою підпорядкованими політичним і національним питанням. Автор стверджує, що дослідники зосередилися переважно на реконструкції історії «своїєї» національної групи. Погоджуємося з В. Менджецьким, що «історія міжвоєнної Волині була чимось вельми багатшим і багатограннішим, аніж епізод у польсько-українських відносинах та етап комуністичної діяльності в реалізації стратегічної мети включення цієї території до кордонів УРСР» [9, с. 8].

Ураховуючи викладене вище, можемо констатувати, що, на нашу думку, бракує широкого синтетичного дослідження, де було б узагальнено й показано польську та українську історіографії 1990—2020-х рр. щодо польсько-українських відносин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої.

До найважливіших дослідницьких питань, які допоможуть проаналізувати історіографічні підходи до польсько-українських стосунків у Волинському воєводстві, належать:

- Волинь у складі II Речіпосполитої: окупація чи невіддільна частина відродженої Польщі?
- національна політика польських урядів щодо українців краю: рівноправні чи громадяни «другого сорту»?
- «волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського як спроба польсько-українського порозуміння;
- суспільно-політичне життя: українці з Волині в парламенті Польщі;
- дискусії про українську освіту в регіоні;
- українці та поляки щодо економічного життя: розвиток соціальних конфліктів в умовах польського господарського домінування;
- польсько-українські відносини напередодні Другої світової війни.

У цій статті¹ розглянемо вирішення сучасною історіографією питання правового статусу Волині в межах II Речіпосполитої, а також загальних рис національної політики польських урядів у регіоні².

Волинське воєводство було утворене на підставі закону від 4 лютого 1921 р. і становило одну з найбільших адміністративних одиниць Польщі [10]. Згідно з першим загальнодержавним переписом населення від 1921 р. на теренах краю українці становили 68,4 %, поляки 16,8 %, євреї 10,6 % [11, с. 15—17]. Слабкий соціально-економічний розвиток та специфічна національно-релігійна структура були визначальними характеристиками регіону. Знаний діяч прометеїзму і прихильник польсько-українського порозуміння Т. Голувко вказував на важливі відмінності між Волинню та Галичиною: «Ситуація на кресах є зовсім іншою, аніж у Східній Малополющі, адже це економічно малорозвинений край із політично невідповідним і малокультурним населенням, у значній більшості неписьменним та часто національно несвідомим» [12, с. 134; 13—14].

Суспільно-політична ситуація серйозно загострювалася через спільний кордон із СРСР, звідки на територію Польщі проникали диверсійні групи, які користувалися підтримкою значної частини непольського населення регіону. Особливою активністю вирізнявся цей рух у першій половині 1920-х рр. [15; 16, с. 108—125]. «Українське населення з небажанням ставилося до нової влади, не допомагало в її створенні, а й навпаки — підтримувало антипольський партизанський рух, керований Загордотом, і навіть спонтанно брало до рук зброю», — стверджує В. Менджецький [17, с. 16]. Не сприяла налагодженню взаємин між поляками та представниками нацменшин, перш за все українцями, національна політика, яка проводилася урядами в міжвоєнний період і мала чимало прорахунків. Український дослідник Я. Грицак зазначає, що «результатом такої політики стало тотальне відчуження українців від Польської держави» [18, с. 191]. У цій статті ми спробуємо представити висвітлення у працях українських і польських істориків загальних рис національної політики польських урядів на Волині, а також правового статусу краю.

Волинь у складі II Речіпосполитої: окупація чи невіддільна частина відродженої Польщі?

Дефініція «окупаційні власті» / «окупаційний режим» / «окупаційний характер» щодо Волині 1921—1939 рр. українською мовою зустрічається у працях українських авторів 1990 — початку 2010-х рр. [19, с. 48; 20, с. 21]. Наприклад, в одній зі статей 2000 р. читаємо: «За Ризьким миром Польська держава повинна була забезпечити населення, що проживало на окупованій території, умова-

¹ З огляду на значний масив історіографічного матеріалу, зазначені дослідницькі питання висвітлюватимуться в кількох публікаціях.

² У рамках журнального формату аналізуватимемо лише вибрані студії польських та українських авторів, оминаючи низку важливих позицій, зокрема серію праць 1998—2009 рр. «Україна — Польща: важкі питання» (т. 1—11). Переконані, що означена проблематика заслуговує на монографічне дослідження.

ми для розвитку їхніх національних мов, шкіл і культури. Польські конституції 1921 і 1935 рр. підтверджували правовий статус національних меншин, згідно з нормами міжнародного права. Але це було декларовано лише на папері» [21, с. 87]. В авторефераті дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук 2010 р. зазначалося: «Окупаційна політика новоутвореної держави на українських етнічних землях диктувала створення репресивних органів», «антиукраїнська політика польської влади в прикордонних повітах на Волині у міжвоєнний період мала окупаційний та шовіністичний характер» [22, с. 3, 19].

Глибший аналіз праць українських і польських авторів засвідчує здебільшого послуговування термінами «включення», «входження», «приєднання», «інкорпорація», «зайняття», «перебування у складі», «опинилися в складі», «потрапила до складу» тощо [23, с. 152; 24, с. 9; 25, с. 25, 321; 26, с. 121; 27; 28, с. 212; 29, с. 4; 30, с. 10; 31, с. 289].

Ба більше, термін «окупація» практично не вживається й для «довоєводського» періоду історії краю, тобто 1919—1921 рр. Так, Ю. Крамар, досліджуючи діяльність тимчасових органів польської влади на Волині в 1919—1921 рр., зазначає, що становлення польського державного апарату в регіоні розпочалося навесні 1919 р., у час, коли «міжнародно-правовий статус західноукраїнських земель [...] ще не був до кінця визначений» [32, с. 32]. Дослідник указує, що у цей час західні повіти колишньої Волинської губернії опинилися «під контролем польського війська». С. Гладішук зауважує, що «у травні 1919 р. розпочався процес фактичного зайняття Західної Волині» польськими військовими формуваннями. Він уникає терміна «окупація», натомість уживає дефініцію «терени із невизначеним політичним статусом» [33, с. 50]. Автор цієї статті для позначення польської присутності у західних повітах Волині в 1919—1921 рр. послуговується саме терміном «окупація», з огляду на те, що означені терени були зайняті поляками внаслідок воєнних дій, а їх присутність тут не мала міжнародного визнання³: «Де-факто Волинь перебувала під окупацією польської адміністрації вже з травня 1919 р. (окрім кількох тижнів утвердження більшовицького режиму літа 1920 р.), належачи до тимчасових адміністративних утворень — Цивільного управління східних земель, Цивільного управління Волинської землі та Подільського фронту, Управління прифронтових та етапних територій» [34, с. 14]. В. Менджецький, досліджуючи соціальні й політичні аспекти історії Волині 1919—1921 рр., вказує на те, що «поляки, займаючи від початку та аж до вересня 1919 р. чергові фрагменти Західної й Центральної Волині, робили це з думкою про включення цих територій до відбудованої польської держави. Однак міжнародна ситуація унеможливила пряму інкорпорацію зазначених теренів» [23, с. 152].

Вивчаючи «воєводський» період Волині (1921—1939 рр.), більшість українських і польських авторів звертають увагу на Варшавський 1920 р. та Ризький мирний договір 1921 р. як міжнародно-правову підставу належності західних

³ Автор щиро вдячний проф. О. Зайцеву з Українського католицького університету за влучне зауваження щодо терміна «окупація» для західних теренів Волині 1919—1921 рр., висловлене під час захисту докторської дисертації.

повітів колишньої Волинської губернії до складу Польщі [35—36]. М. Кучерепа, зокрема, зазначає, що підписавши Ризький мир із більшовиками, Польща в односторонньому порядку порушила зобов'язання щодо УНР, зафіксовані у Варшавській угоді [37, с. 196]. М. Гетьманчук, аналізуючи встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Польщею в 1921 р., стверджує, що «мир (Ризький — О. Р.) було підписано без участі представників Української Народної Республіки, хоча, згідно з Варшавським договором 1920 р., Польща зобов'язувалася не укладати мирних договорів, які б стосувалися кордонів України» [38, с. 45; 39—40].

Отже, вважаємо, що Ризький мир 1921 р., з одного боку, суперечив «польсько-українському братерству по зброї 1920 р.», а з іншого — свідчив про прагматизм польських політиків, які бажали в міжнародно-правовій площині закріпити територіальні результати війни з більшовицькою Росією. Варто додати, що в обох концепціях формування польської повоєнної держави — федеративній та інкорпораційній — західна частина Волині мала стати складовою II Речіпосполитої. Водночас зауважимо, що виснажені тривалою війною волиняни так чи інакше прийняли Ризький мир 1921 р., адже локальний український політик (на відміну від галичан) узяв участь у парламентських виборах 1922 р. [41, с. 77]. В. Скальський і О. Разиграєв звертають увагу на те, що Ризький мир визначив лінію розмежування практично там само, де за Варшавською угодою планувався українсько-польський кордон: західна частина Волині опинилася у складі Польщі, а східна — в адміністративних межах УСРР [42, с. 165—166].

Польські та українські автори виразно підкреслюють, що Ризький мир 1921 р. не враховував думки місцевого населення, більшість якого становили українці. За слушним ствердженням М. Кучерепа, польські політики вважали, що з погляду міжнародного права територія II Речіпосполитої, у тому числі й Волинь, була законною, оскільки польська державність в її кордонах визнана договорами. «Тут відразу слід зазначити, що українці Волині, як і інших українських земель, опинилися в польській державі всупереч своїй волі, внаслідок воєнних дій. Їх ніхто не запитував про те, як і де, у якій державі вони хочуть жити» [43, с. 37]. Схожої думки дотримується й В. Менджецький: «Розділ історії Західної Волині в межах II Речіпосполитої видався надзвичайно коротким. Його започаткувала польсько-українська боротьба в 1919 р., але вирішальний вплив мав перебіг польсько-більшовицької війни та формат договору, підписаного в Ризі 18 березня 1921 р. Тим самим мешканці регіону не мали жодного впливу на рішення про поділ давньої Волинської губернії та включення її західної частини в межі II Речіпосполитої» [9, с. 5].

Термінологічним дискусіям щодо правового статусу Волинського воєводства присвячена стаття М. Філіпович. Авторка підтверджує нашу думку й зазначає, що українські дослідники вживають нейтральніші терміни для позначення статусу краю у складі Польщі, практично не використовуючи дефініцію «окупація» [44, с. 88—90]. Водночас дослідниця висловлює певні застереження, адже «якщо ми приймаємо термін “окупація” Волині поляками у міжвоєнний період, то ми повинні усвідомити і той факт, що українські діячі, які визнали польську владу, будучи в урядових та парламентських структурах, апріорі мають сприйма-

тися нинішнім істеблшментом як колаборанти — особи, які усвідомлено співпрацювали із окупаційною громадською чи військовою владою на шкоду власній країні, і вже аж ніяк як провідники українського люду. До таких осіб в першу чергу відносяться Ірина Левчанівська, Іван Власовський, Арсен Річинський, Анатоль Дублянський, та навіть сам Андрей Шептицький, а також представники легального політикуму» [44, с. 93]. З одного боку, таке твердження можна вважати надмірним спрощенням проблеми, а з іншого — це свідчення необхідності ширшої термінологічної дискусії в історико-правовій площині.

Національна політика польських урядів щодо українців Волині: рівноправні чи громадяни «другого сорту»?

У більшості праць українських і польських авторів з історії міжвоєнної Волині порушується питання офіційної національної політики щодо українців. Я. Кенсік зазначає, що домінування у структурі населення Волинського воєводства українців було «винятково некорисним для Польщі» [45, с. 105]. Як правило, дослідники поділяють національну політику на три періоди. Перший охоплює події від створення воєводства в 1921 р. до приходу до влади Ю. Пілсудського в 1926 р. й позначений заходами з асиміляції. Наступний період пов'язаний з адмініструванням у краї воєводи Г. Юзевського (1928—1938 рр.), який реалізовував політику державної асиміляції й уважав, що українці були придатними до цього, а також не проти співпрацювати з поляками. Нарешті третій етап охоплює кінець 1930-х рр. — загострення польсько-українських відносин і повернення до політики національної асиміляції [46, с. 84].

Характеризуючи офіційну національну політику щодо українців Волині, історики звертають увагу на міжнародні зобов'язання Польщі відносно захисту прав нацменшин, згадуючи насамперед Ризький мирний договір 1921 р., так званий Малий Версальський договір, конституції II Речіпосполитої 1921 та 1935 рр. тощо [47, с. 43; 48, с. 148—149; 49, с. 82—83]. Окремі автори зауважують недотримання Варшавою положень Ризького миру 1921 р., де, зокрема, йшлося про захист національних меншин, у тому числі українців. Підтвердження цієї тези вітчизняні історики знаходять у політиці, провадженій ендеками в першій половині 1920-х рр. [50, с. 132; 51, с. 18; 52].

У контексті аналізу політики Польщі дослідники звертають увагу також на стан національної свідомості волинян. Зокрема Г. Грицюк стверджує, що її рівень з огляду на тривале перебування у складі Російської імперії відрізнявся від ситуації на Галичині, а для 1930-х рр. автор спостеріг суттєве зростання серед селянського населення [53, с. 147].

Рудименти радянської історіографії, як-от у термінології та оцінці окремих подій, можна побачити у працях українських авторів 1990-х рр. Наприклад, А. Свинчук, аналізуючи національну політику польських урядів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, у прикінцевій частині своєї статті зазначає:

«Політична концепція поневолення населення національних меншин у Польщі базувалася на всебічній підтримці польської буржуазії і її організацій, які знаходилися на кресах, як основної соціальної опори окупаційної влади, на певних економічних пільгах буржуазії національних меншин, на гучній демагогії та методах терору і “пацифікації” трудящого населення поневолених націй» [51, с. 21].

Ю. Крамар, оцінюючи національну політику щодо українців Волині в першій половині 1920-х рр., зазначає, що «практична спроба реалізації ендецької концепції національної політики на Волині зазначала невдачі. Неприязне ставлення місцевого населення до поляків і польської державності було помітною перешкодою на шляху реалізації мети, яку ставив уряд щодо Волині — повної інтеграції цієї території» [46, с. 84]⁴. Я. Кенсік визначає зміну національної політики Польщі щодо українців 1926-м роком. Історик наголошує, що в дотравневий період ключовий вплив на національні відносини мав уряд В. Грабського. Саме тоді було увалено «критиковані українською стороною мовно-шкільні закони, які запровадили утраквістичне шкільництво». Водночас автор зазначає, що сподівання на ліберальну національну політику після приходу до влади Ю. Пілсудського теж не виправдалися [49, с. 88]. На думку В. Панасюка, утраквізація шкільної освіти не тільки загострила польсько-українські стосунки, але й свідчила про нерівноправність українців та поляків на Волині між двома світовими війнами [55, с. 71].

О. Дем'янюк зазначає, що перемога українців на виборах до органів місцевого самоврядування 1927 р. стала реакцією на дискримінаційну політику польських властей [30, с. 13]. Я. Кенсік переконаний, що успіх українців на виборах, зокрема зростання впливу прокомуністичного «Сельробу», викликали різку критику військових кіл на адресу тодішнього воєводи В. Меха [45, с. 116]. Я. Мартинюк, досліджуючи розвиток міського самоврядування на Волині в міжвоєнний період, зауважує вплив на ці процеси державної адміністрації наприкінці 1920 — у 1930-х рр.: під час виборчої кампанії 1927 р. польська влада визнавала недійсними вибори на окремих дільницях та ініціювала повторне волевиявлення, коли результати для воєводської адміністрації були неприйнятними [56, с. 50—53].

Звертаючись до питання національної політики Польщі щодо українців на Волині в 1928—1938 рр. Ю. Крамар твердить, що воєводській адміністрації Г. Юзевського, яка сконцентрувалася на вирішенні наболілих суспільно-політичних, господарських, релігійних і культурно-освітніх питань, «певною мірою вдалося послабити напруженість у польсько-українських стосунках, яка зберігалася з середини 20-х років» [57, с. 128]. О. Гаврилюк, побіжно торкаючись політичної програми

⁴ Критично оцінювали національну політику польських урядів 1920-х рр. і сучасники. Так, згаданий вище однодумець Ю. Пілсудського Т. Голувко в 1926 р. зазначав, що «східні воєводства і Східна Галичина були віддані [...] безпорадній та недосвідченій бюрократії, яка спирала свою владу на конфіскацію газет, розпуск товариств, гальмування культурного, політичного й соціального життя українців і білорусів — словом, фактична влада опинилася в руках поліції та прокурорів. Бездумна політика щодо українців і білорусів штовхала Польщу у прірву, позаяк мільйонні маси [...] починали ненавидіти не лише безглузду та бруталну бюрократію, а й саму польську державність» [54, с. 103].

Г. Юзевського, стверджував, що «суть останньої полягала в налагодженні українсько-польських відносин за допомогою компромісів з інтересами українців, а отже, намаганні перетворити їх на вірних громадян Польської держави» [58, с. 59—60].

Українські історики акцентують на дискримінації, якої зазнавали українці при працевлаштуванні, зокрема, до органів державного управління, на залізницю, в установи зв'язку тощо [30, с. 12]. Польські колеги не заперечують цих фактів. Зокрема Я. Кенсік зазначає, що українська інтелігенція, яка могла здобути гімназійну або університетську освіту, відчувала глибоке розчарування мізерними шансами обійняти посаду в державній місцевій адміністрації. Наприклад, на початку 1930-х рр. серед секретарів 106 гмін було лише дев'ятеро українців, у державних установах ситуація ще гірша [45, с. 114]. Мало того, аналізуючи програму воєводи Г. Юзевського, Я. Кенсік стверджує, що попри намагання реалізувати польсько-українське зближення керівник державної адміністрації наголошував на важливості стриманого та обережного підходу у працевлаштуванні українців до поштових установ і на залізницю. Натомість в інших можна було проявити ліберальність, «але приймати теж обережно й у малій чисельності» [45, с. 125].

Таку ж позицію займає В. Менджецький, констатуючи, що «національність із перших днів існування II Речіпосполитої становила основний критерій, який варто було враховувати під час працевлаштування державних працівників. Уважалося, що лише особи польської національності дають гарантію лояльності державі, яка творилася» [59, с. 24]. Як і його колега Я. Кенсік, дослідник стверджує, що навіть за врядування Г. Юзевського українці не отримали більше місць у державній адміністрації та не мали можливості засновувати власні кооперативи [17, с. 153]. Загалом, В. Менджецький зважено й неупереджено оцінює міжвоєнне двадцятиліття, зазначаючи, що «поляки, роль яких у формуванні національних взаємин була особливо важливою, зайняли найгіршу з можливих позицій щодо громадян іншої, ніж польська, національності. [...] Результатом [...] стало те, що на державних посадах, у війську, поліції, на пошті, залізниці могли працювати майже виключно поляки» [60, с. 249]. В іншій публікації історик додає: «На практиці від перших років міжвоєнного періоду польська держава послідовно послуговувалася засадою виключення з державної служби всіх, хто не належав до категорії “римський католик польської національності”. Дійсно, можна зрозуміти мотиви таких дій, однак потрібно чітко підкреслити, що ця стратегія була не лише неефективна, але й відверто самовбивча» [61, с. 381].

У контексті національної політики урядів Польщі щодо українців Волині історики звертають увагу також на колонізацію / осадництво. О. Дем'янюк зазначає, що органи влади воєводства здійснювали планомірні заходи з асиміляції місцевого українського населення, розмивання української національної ідентичності. Особливо гострою вона була в перші роки утвердження польської влади, що, на думку історика, призвело до погіршення міжнаціональних взаємин і наростання антипольського руху. Дослідник указує на заходи уряду щодо зміни національної структури краю в контексті збільшення чисельності польського населення, в тому числі завдяки політиці осадництва [30, с. 12—13]. Такої ж думки дотримується

М. Гон, стверджуючи, що польська колонізація призвела до зміни етнодемографічної ситуації в регіоні. Вивчаючи міжетнічну взаємодію на західноукраїнських землях у міжвоєнний період він констатує, що Волинь була основним об'єктом військового осадництва, натомість на Східній Галичині домінували цивільні колоністи [62, с. 63]. В. Литвинюк побіжно характеризує зміни у соціальній та національній структурі населення Волинського воєводства й зазначає, що ці трансформації були зумовлені колонізаторською політикою уряду [63, с. 42—44].

Іншу думку з цього питання мають польські історики. Зокрема В. Менджецький зазначає, що загальна чисельність військових і цивільних колоністів (близько 7 тис. родин) була недостатньою для зміни характеру національних взаємин на Волині, але «достатньо великою, щоб викликати почуття кривди й бунту серед місцевих селян» [23, с. 170]. Схожу думку висловлює Я. Кенсік, який указує, що причиною ухвалення закону від 17 грудня 1920 р. про осадництво було прагнення до полонізації теренів із «невигідною для Польщі національною структурою» та створення спеціальних польських поселень на сході держави, мешканці яких могли б за потреби стати до оборони державного суверенітету [45, с. 108]. Водночас Я. Кенсік твердить, що військова колонізація мала незначний вплив на зміну національної структури краю, хоч і загострила польсько-українські відносини, адже новоприбулі колоністи безоплатно отримали землю в умовах земельного голоду [45, с. 109; 64, с. 75].

Дочка військового осадника з Креховецької осади (сучасна Рівненська обл.) Я. Стобняк-Смогожевська у своїй монографії подала власний погляд на означену проблему. Авторка констатує, що польська влада зробила низку помилок. Зокрема при відборі осадників уряд початково керувався військовими заслугами останніх, а не сільськогосподарськими здібностями. Політика осадництва часто проводилася хаотично, а при розподілі землі не враховувалися інтереси місцевого населення. «Це були кардинальні помилки, які призвели до загострення відносин з українцями та білорусами, до їх ворожої постави не лише супроти прибулих солдатів, а й до польської державності. [...] Інтереси місцевого населення не брали до уваги, ними легковажили, українським і білоруським селянам не виділили 1/3 землі, прийнятої для осадників. [...] Солдати теж не були безгрішними. Траплялося, що трактували своїх українських і білоруських сусідів із позиції “польського пана”, або ще гірше, ще більш безцеремонно — з позиції хуліганського солдата» [65, с. 311].

Ю. Крамар ще одним проявом асиміляторських заходів влади на теренах Волинського воєводства називає тиск на православ'я. Оскільки чи не єдиною підвалиною національної ідентичності українців краю була належність до православної церкви, не випадково, що саме вона впродовж міжвоєнного періоду залишалася центральним об'єктом асиміляційних зусиль, а «одним із методів “ревіндикації душ” [...] на Волині була неоунія» [66, с. 68; 67—68]. Водночас автор справедливо зауважує, що до цієї політики неприхильно поставився воєвода Г. Юзевський, котрий убачав високу ймовірність загострення польсько-українських відносин саме через такі непродумані дії [66, с. 73]. На переконання Ю. Крамара, політика «неоунії» не тільки не дала польській владі очікуваних результатів, а й загострила міжконфесійні відносини [25, с. 326].

Я. Кенсік зазначає, що Польща в міжвоєнний період «не виправдала національних очікувань багатомільйонної української меншини, і не могла їх виправдати, адже її основною метою була державна суверенність» [45, с. 113]. У висновках до своєї монографії «Кресовий калейдоскоп...» (Краків, 2018 р.) В. Менджецький стверджує: «Впродовж усього міжвоєнного періоду національна політика II Речіпосполитої була насамперед політикою негативною... Як наслідок, громадяни непольської національності, хотіли вони того чи ні, сприймали польську державу переважно як репресивну інституцію. І зреагували на відчуття кривди та приниження, щойно випала нагода — 17 вересня 1939 р.» [61, с. 391].

Критичну оцінку національної політики міжвоєнної Польщі щодо Волині можемо зустріти також у працях українських дослідників українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни, які зазначають, що дискримінація українців стала однією з причин загострення польсько-українських відносин під час нацистської окупації краю [69, с. 78—81].

Отже питання національної політики польських урядів на Волині між двома світовими війнами знайшло широке висвітлення у працях українських і польських істориків. Натомість до проблеми юридичного статусу краю у цей період автори зверталися лише епізодично та побіжно, що актуалізує означене питання і свідчить про потребу нових студій в історико-правовій площині.

Аналіз досліджень, присвячених різним аспектам польсько-українських відносин на теренах міжвоєнної Волині, свідчить, що українські історики практично не застосовують термін «окупація» як щодо «довоєводського» (1919—1921 рр.), так і «воєводського» (1921—1939 рр.) періодів, натомість в історіографії переважають нейтральні дефініції, як-от «включення», «входження», «приєднання», «інкорпорація», «зайняття» тощо. На наш погляд, застосування для травня 1919 — квітня 1920 рр. терміна «окупація» цілком слушне, адже йдеться про польсько-українську війну, внаслідок якої польські війська оволоділи західними повітами Волині, на які поширювався державний суверенітет Української Народної Республіки.

Після укладення Варшавської угоди 1920 р. ситуація з правовим статусом Західної Волині змінилася, оскільки документ передбачав територіальні поступки української сторони в обмін на міжнародне визнання УНР і військову допомогу поляків проти більшовиків. Згодом питання державної належності західної частини колишньої Волинської губернії визначив мирний договір у Ризі 18 березня 1921 р. Українські дослідники слушно зазначають, що Ризький мир було підписано без участі представників УНР, що суперечило квітневим варшавським домовленостям 1920 р. Польські та українські історики погоджуються, що Ризький договір не враховував думки місцевого населення, про жодні «плебісцити» тут не йшлося. По суті, цей документ закріпив за польською стороною землі, які вона контролювала станом на осінь 1920 р., і не враховував українські інтереси. Польська та радянська сторони після підписання Ризького миру певний час ще узгоджували лінію кордону, адже інколи вона розмежовувала села та прилеглі до них землі.

В історіографії вкрай рідко згадуються ще кілька важливих моментів. Волинське воєводство де-юре було створене на підставі закону від 4 лютого 1921 р.,

тобто ще до підписання Ризького миру в березні. Правовою підставою для польських парламентарів тут виступило попереднє перемир'я, укладене поляками й більшовиками в Ризі 12 жовтня 1920 р. Зазначимо також, що лінія розмежування в обох документах залишилася практично без змін.

Волиняни, на відміну від галичан, у 1921—1922 рр. прийняли польську владу, що підтверджується участю їх у парламентських виборах 1922 р. Натомість на Східній Галичині український політикум усе ще чекав остаточного рішення Антанти щодо східного кордону Польщі, тож відповів бойкотом.

Зазначимо, що офіційна національна політика на теренах міжвоєнної Волині була недалекоглядною, суперечливою, ґрунтувалася на різних формах асиміляції українців. Вона зазнає критики з боку згаданих у нашій статті як українських, так і польських істориків. Прорахунки Варшави, викликаючи невдоволення серед місцевого непольського населення Волинського воєводства, також сприяли зростанню популярності ліворадикального руху та активно використовувалися Москвою не тільки для прокомуністичної антипольської пропаганди, а й для активної диверсійної діяльності у краї (особливо в першій половині 1920-х рр.) [70]. Водночас відчуття національного приниження і зростання національної свідомості стали добрим ґрунтом для розвитку українського націоналістичного руху [18, с. 194; 71, с. 198].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kuczerepa, M. Polityka II Rzeczypospolitej wobec Ukraińców na Wołyniu w latach 1921—1939. *Przegląd Wschodni*. 1997. T. IV. Zesz. 1(13): 139-154 [in Polish].
2. Zaporowski, Z. Polityka polska na Wołyniu w krzywym zwierciadle (polemika z tekstem M. Kuczerepy). *Przegląd Wschodni*. 1999. T. V. Zesz. 4(20): 830-834 [in Polish].
3. Zaporowski, Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. Wołyńskie Ukrainśke Obiednannia. Lublin: UMCS, 2000. 162 s. [in Polish].
4. Kucherepa, M., Davydiuk, R. VUO. Volynske Ukrainśke Obiednannia (1931—1939 rr.). Lutsk, 2001 [in Ukrainian].
[Кучерепа М., Давидюк Р. ВУО. Волинське Українське Об'єднання (1931—1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.]
5. Kotys, O. Na Skhodi Yevropy: mizhvoiennyj rozkvit Volyni. Lutsk, 2020 [in Ukrainian].
[Котис О. На Сході Європи: міжвоєнний розквіт Волині. Луцьк, 2020. 231 с.]
6. Torzecki, R. Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918—1956. *Dzieje Najnowsze*. 1998. 3: 103-111 [in Polish].
7. Karpus, Z. Stosunki polsko-ukraińskie w okresie kształtowania się polskiej granicy wschodniej w latach 1918—1921. *Toruńskie Studia Międzynarodowe*. 2009. 1(2): 5-18 [in Polish].
8. Komosa, J. II Rzeczpospolita we współczesnej historiografii ukraińskiej. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2019. 54: 193-222 [in Polish].
9. Mędrzecki, W. Od narodowych narracji o Wołyniu do wspólnej historii Wołynia w okresie międzywojennym. *Volyn u yevropeiskomu heopolitychnomu ta kulturnomu prostori: vybrani pytannia*. Odesa, 2021. 5-12 [in Polish].
[Мędrzecki, W. Od narodowych narracji o Wołyniu do wspólnej historii Wołynia w okresie międzywojennym. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Оdesa: Гельветика, 2021. С. 5—12].
10. Ustawa z 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju

- i rozejmie podpisanej w Rydze 12 października 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. 16(93): 216-217 [in Polish].
11. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski 1924. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1925 [in Polish].
  12. Hołówko, T. Minimalny program polityki polskiej we wschodniej Galicji i na tzw. Kresach (1924). *Tadeusz Hołówko o demokracji, polityce i moralności życia publicznego*. Wybór i oprac. A. Chojnowski. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1999. 124-142 [in Polish].
  13. Razyhrayev, O. Po obydvа boky frontu: Hromadski orhanizatsii na Volyni v roky Velykoi viiny: 1914—1918. Lutsk, 2018 [in Ukrainian].
[Разиграев О. По обидва боки фронту: Громадські організації на Волині в роки Великої війни: 1914—1918. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 242 с.]
  14. Razyhrayev, O. Lutski lystivky dlia Krypiakevychа: yak yevrei dopomohly ukrainsiam. *Istorychnа pravda*. 24.04.2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/24/157392/> [in Ukrainian].
[Разиграев О. Луцькі листівки для Крип'якевича: як євреї допомогли українцям. *Історична правда*. 24.04.2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/24/157392/> (дата звернення: 15.01.2024)].
  15. Razyhrayev, O. Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921—1924. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2010. 1: 211-231 [in Polish].
  16. Razyhrayev, O. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym. Warszawa: IPN, 2019. 456 s. [in Polish].
  17. Mędrzecki, W. Województwo wołyńskie (1921—1939): Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. 202 s. [in Polish].
  18. Hrytsak, Ya. Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX—XX st. Kyiv: Heneza, 2000 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.]
  19. Panyshko, H. Osadnytstvo yak sposib provedennia zemelnoi reformy na Volyni uriadom Druhoi Rechi Pospolytoi. *Naukovyj visnyk VDU. Seriiа: Istoriiа*. 1997. 2: 48-50 [in Ukrainian].
[Панишко Г. Осадництво як спосіб проведення земельної реформи на Волині урядом Другої Речі Посполитої. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 1997. № 2. С. 48—50].
  20. Svynchuk, A. Natsionalna polityka Polskoi derzhavy sanatsiinoho periodu na Zakhidnii Ukraini. *Naukovyj visnyk VDU. Seriiа: Istoriiа*. 1997. 2: 17-21 [in Ukrainian].
[Свинчук А. Національна політика Польської держави санаційного періоду на Західній Україні. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 1997. № 2. С. 17—21].
  21. Borodavko, V. Periodychni vydannia Volynskoho voievodstva u mizhvoiennyi period (1921—1939). *Naukovyj visnyk VDU. Seriiа: Istoriiа*. 2000. 3: 86-89 [in Ukrainian].
[Бородавко В. Періодичні видання Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921—1939). *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 2000. № 3. С. 86—89].
  22. Yurchuk, L.V. Represyvni orhany polskoi vlady v borotbi proty ukrainskoho natsionalno-vuzvolnogo rukhu u prykordonnykh povitakh Volynskoho voievodstva (1921—1939 rr.) (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv, 2010 [in Ukrainian].
[Юрчук Л.В. Репресивні органи польської влади в боротьбі проти українського національно-визвольного руху у прикордонних повітах Волинського воєводства (1921—1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2010. 23 с.]
  23. Mędrzecki, W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917—1921. *Metamorfozy Społeczne*. T. 1. Ed. J. Żarnowski. Warszawa, 1997. 137-170 [in Polish].

24. Razyhrayev, O. Polska derzhavna politsiia na Volyni u 1919—1926 rr. Lutsk, 2011 [in Ukrainian].
[Разиграєв О. Польська державна поліція на Волині у 1919—1926 рр. Луцьк: Волинські старожитності, 2011. 432 с.].
25. Kramar, Yu. Zakhidna Volyn 1921—1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia. Lutsk, 2015 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Західна Волинь 1921—1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.].
26. Davydiuk, R. Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyku ta terytorii Volynskoho voievodstva. Lviv; Rivne, 2016 [in Ukrainian].
[Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики та території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. 703 с.].
27. Kuchera, M. "Volynskiy eksperyment" voievody H. Yuzevskoho. *Proekt "Ukraina": Halychyna ta Volyn u skladi mizhvoiennoi Polshchi*. Kharkiv, 2017. 111-131 [in Ukrainian].
[Кучеря М. «Волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського. *Проект «Україна»: Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі*. Харків: Фоліо, 2017. С. 111—131].
28. Lytvyn, M. Ryzki peremovyny 1920—1921 rr.: ukrainski vtraty i perspektyvy. *30 rokiv vidnosyn mizh Polshcheiu ta nezalezhnoiu Ukrainoiu: Dosvid ta perspektyvy*. Warszawa, 2021. 211-244 [in Ukrainian].
[Литвин М. Ризькі перемовини 1920—1921 рр.: українські втрати і перспективи. *30 років відносин між Польщею та незалежною Україною: Досвід та перспективи*. За ред. С. Стемпня. Варшава: Фонд «Свобода і демократія», 2021. С. 211—244].
29. Maleonchuk, H. Mizhvoiennyi Lutsk: suspilno-politychni, sotsialno-ekonomichni, kulturni rozvytok (1919—1939). Lutsk, 2022 [in Ukrainian].
[Малеончук Г. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919—1939). Луцьк, 2022. 216 с.].
30. Demianiuk, O. Volynske voievodstvo (1921—1939 rr.) u skladi Druhoi Rechi Pospolytoi. *Pedagogichnyy poshuk*. 2023. 3: 10-16 [in Ukrainian].
[Дем'янюк О. Волинське воєводство (1921—1939 рр.) у складі Другої Речі Посполитої. *Педагогічний пошук*. 2023. № 3. С. 10—16].
31. Hud, V. Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX w. Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2024. 456 s. [in Polish].
32. Kramar, Yu. Diialnist tymchasovykh orhaniv polskoi vlady na Volyni (1919—1921). *Naukovyj visnyk SNU im. Lesi Ukrainky. Seriia: Istoriiia*. 2013. 12: 31-37 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Діяльність тимчасових органів польської влади на Волині (1919—1921). *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. 2013. № 12. С. 31—37].
33. Hladyshuk, S. Spryiniattia polskoi administratsii naselenniam Zakhidnoi Volyni v 1919—1921 rr. *Naukovyi visnyk SNU im. Lesi Ukrainky. Seriia: Istoriiia*. 2015. 5 (306): 50-55 [in Ukrainian].
[Гладишук С. Сприйняття польської адміністрації населенням Західної Волині в 1919—1921 рр. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Серія: Історія*. 2015. Вип. 5 (306). С. 50—55].
34. Razyhrayev, O.V. Svit za gratamy: Penitentsiarna systema na Volyni ta v Halychyni u 1918—1939 rr. Drohobych, 2023 [in Ukrainian].
[Разиграєв О.В. Світ за ґратами: Пенітенціарна система на Волині та в Галичині у 1918—1939 рр. Дрогобич: Коло, 2023. 688 с.].
35. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. 49 (300): 814-867 [in Polish].
36. Sojusz Piłsudski — Petlura: Dokumenty i materiały. Pod red. Pisuliński J., Skalski W. Warszawa: SEW UW, 2020. 420 s. [in Polish].

37. Kucherepa, M. Varshavskiy dohovir 1920 r.: heneza, problemy, naslidky. *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 2001. 5: 193-197 [in Ukrainian].
[Кучерепа М.М. Варшавський договір 1920 р.: генеза, проблеми, наслідки. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 2001. № 5. С. 193—197].
38. Hetmanchuk, M. Z istorii vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn mizh Ukrainkoiu RSR i Polshcheiu u 1921 r. *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 2001. 5: 45-47 [in Ukrainian].
[Гетьманчук М. З історії встановлення дипломатичних відносин між Українською РСР і Польщею у 1921 р. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 2001. № 5. С. 45—47].
39. Hetmanchuk, M. Ukrainске pytannia v radiansko-polskykh vidnosynakh 1920—1939 rr. Lviv, 1998 [in Ukrainian].
[Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. Львів: Світ, 1998. 428 с.].
40. Hetmanchuk, M. Ryzkyi myr: ukrainsko-polski vidnosyny periodu pidhotovky, pidpysannia i ratyfikatsii Ryzkoho dohovoru 1921 r. Lviv, 1998 [in Ukrainian].
[Гетьманчук М. Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. Львів: Світ, 1998. 59 с.].
41. Zaitsev, O. Ukraintsi v Seimi ta Senati Polshchi. Lviv, 2022 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Українці в Сеймі та Сенаті Польщі. Львів: Вид-во УКУ, 2022. 326 с.].
42. Skalskyi, V., Razyhrayev, O. Volyn u period Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr.: suspilno-politychni rozvytok i voienna sytuatsiia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 6: 152-170 [in Ukrainian].
[Скальський В., Разиграєв О. Волинь у період Української революції 1917—1921 рр.: суспільно-політичний розвиток і воєнна ситуація. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 152—170].
43. Kucherepa, M. Do henezy konfliktu: ukrainsko-polski vidnosyny na Volyni naperedodni Druhoi svitovoi viiny. *U poshukakh pravdy: Zb. mat. mizhnar. nauk. konf. "Ukrainsko-polskyi konflikt na Volyni v roky Druhoi svitovoi viiny: henezys, kharakter, perebih i naslidky"*, Lutsk, 20—23 trav. 2003 r. Lutsk, 2003 [in Ukrainian].
[Кучерепа М. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни. *У пошуках правди: Зб. мат. міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки»*, Луцьк, 20—23 трав. 2003 р. Упоряд.: В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця. Луцьк: ВДУ, 2003. С. 36—49].
44. Filipovych, M. "Okupatsiia" chy "pryiednannia" — ne ziasovani poniattia suchasnoi ukrainskoi istoriografii mizhvoiennoho periodu. *Volyn u yevropeiskomu heopolitychnomu ta kulturnomu prostori: Vybrani pytannia*. Odesa, 2021. 77-96 [in Ukrainian].
[Філіпович М. «Окупація» чи «приєднання» — не з'ясовані поняття сучасної української історіографії міжвоєнного періоду. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: Вибрані питання*. Одеса: Гельветика, 2021. С. 77—96].
45. Kęsik, J. Województwo wołyńskie 1921—1939 w świetle liczb i faktów. *Przegląd Wschodni*. 1997. T. IV. Zesz. 1(13): 99-137 [in Polish].
46. Kramar, Yu. Natsionalni menshyny v politytsi voievodskoi administratsii H. Yuzevskoho na Volyni (1928—1938). *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 2000. 1: 83-88 [in Ukrainian].
[Крамар Ю.В. Національні меншини в політиці воєводської адміністрації Г. Юзевського на Волині (1928—1938). *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 2000. № 1. С. 83—88].
47. Kramar, Yu. Ukrainске pochatkove shkilynstvo na Volyni u 1921—1926 rr. *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 1997. 3: 43-46 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Українське початкове шкільництво на Волині у 1921—1926 рр. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 1997. № 3. С. 43—46].

48. Svynchuk, A. Osnovni napriamky kulturno-osvitnoi polityky polskoho uriadu shchodo Volyni v 20—30-kh rr. XX st. *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 2001. 5: 148-152 [in Ukrainian].
[Свинчук А.В. Основні напрямки культурно-освітньої політики польського уряду щодо Волині в 20—30-х рр. XX ст. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 2001. № 5. С. 148—152].
49. Kęsik, J. Pomiedzy wspolpracą a irredentą: Ukraińska mniejszość narodowa w II Rzeczypospolitej. *Tematy polsko-ukraińskie: Historia. Literatura. Edukacja*. Pod red. R. Traby. Olsztyn, 2001. 80-92 [in Polish].
50. Dobrochynska, V. “Soiuz ukrainok” — holovnyi oseredok zhinotstva Volynskoho voievodstva u mizhvoiennyi period (1921—1939 rr.). *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 2001. 5: 132-136 [in Ukrainian].
[Доброчинська В. «Союз українок» — головний осередок жіноцтва Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921—1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 2001. № 5. С. 132—136].
51. Svynchuk, A. Natsionalna polityka Polskoi derzhavy periodu sanatsiinoho rezhymu na Zakhidnii Ukraini. *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 1997. 2: 17-21 [in Ukrainian].
[Свинчук А. Національна політика Польської держави періоду санаційного режиму на Західній Україні. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 1997. № 2. С. 17—21].
52. Svynchuk, A. Natsionalni menshyny Volynskoho voievodstva v period 1921—1939 rr. *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 1998. 1: 63-67 [in Ukrainian].
[Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства в період 1921—1939 рр. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 1998. № 1. С. 63—67].
53. Hryciuk, G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931—1948. Toruń, 2005. 424 s. [in Polish].
54. Hołowko, T. Metody i drogi sanacji stosunków we wschodniej Galicji i województwach wschodnich (1926). *Nie jesteśmy Ukrainofilami: Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy: Antologia tekstów*. Pod red. P. Kowala, J. Ołdakowskiego, M. Zuchniak. Wrocław: KEW, 2008. S. 103-113 [in Polish].
55. Panasiuk, V. Rezhym dvomovnosti u shkilnytstvi na Volyni u 1920—1930-kh rr. *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 2000. 1: 69-79 [in Ukrainian].
[Панасюк В. Режим двомовності у шкільництві на Волині у 1920—1930-х рр. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 2000. № 1. С. 69—79].
56. Martyniuk, Ya. Miske i terytorialne samovriaduvannia ta orhany derzhavnoi vldy Volynskoho voievodstva u mizhvoiennyi period (1921—1939 rr.). *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 1998. 1: 50-53 [in Ukrainian].
[Мартинюк Я. Міське і територіальне самоврядування та органи державної влади Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921—1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 1998. № 1. С. 50—53].
57. Kramar, Yu. Aktsiia okatolychennia ukraintsv Volyni 1938 r.: prychny, khid ta naslidky. *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 2001. 5: 127-131 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Акція окатоличення українців Волині 1938 р.: причини, хід та наслідки. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 2001. № 5. С. 127—131].
58. Havryliuk, O.N. Serhii Tymoshenko ta sprava rekonstruktsii Volodymyr-Volynskoi Sviato-Vasylivskoi tserkvy. *Naukovyi visnyk SNU im. Lesi Ukrainky. Serii: Istorychni nauky*. 2016. 13: 59-63 [in Ukrainian].
[Гаврилюк О.Н. Сергій Тимошенко та справа реконструкції Володимир-Волинської Свято-Василівської церкви. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2016. № 13. С. 59—63].

59. Mędrzecki, W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa: Wydawnictwo Neriton IH PAN, 2005. 332 s. [in Polish].
60. Polishcha — narys istorii. V. Mendzhetskyi, Ye. Bratsysevych (eds.). Warsaw: IPN, 2015 [in Ukrainian].
[Польща — нарис історії. За ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича. Варшава: ІПН, 2015. 367 с.].
61. Mędrzecki, W. Kresowy kalejdoskop: Wędrówki przez Ziemię Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918—1939. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2018. 418 s. [in Polish].
62. Гон, М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Рівне: Волинські обереги, 2006. 432 с.].
[Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Рівне: Волинські обереги, 2006. 432 с.].
63. Lutyński, V. Zmiany w sotsialnii i natsionalnii strukturii naselennia Volynskoho voievodstva u mizhvoiennyi period (1921—1939 rr.). *Naukovyi visnyk VDU. Serii: Istoriiia*. 1997. 2: 42-44 [in Ukrainian].
[Литвинюк В. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921—1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 1997. № 2. С. 42—44].
64. Kęsik, J. Struktura narodowościowa województwa wołyńskiego w latach 1931—1939. *Przemiany narodowościowe na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931—1948*. Pod red. S. Ciesielskiego. Warszawa, 2004. 53-92 [in Polish].
65. Stobniak-Smogorzewska, J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920—1945. Warszawa, 2003. 418 s. [in Polish].
66. Крамар, Ю. Проблема неонуні на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 1998. № 1. С. 68—73 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Проблема неонуні на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВДУ. Серія: Історія*. 1998. № 1. С. 68—73].
67. Fedchuk, O. Zhabchenska trahediia (z istorii neonunii na Volyni). Lutsk, 2015 [in Ukrainian].
[Федчук О. Жабченська трагедія (з історії неонуні на Волині). Луцьк, 2015. 80 с.].
68. Fedchuk, O. Neonunia na Volyni u 1930-х rr. *Sivrianskyi litopys*. 2023. 2: 45-52 [in Ukrainian].
[Федчук О. Неонунія на Волині у 1930-х рр. *Сіврянський літопис*. 2023. № 2. С. 45—52].
69. Zaitsev, O. Istoriohrafichni dyskusii pro prychny ta henezu «antypolskoi aktsii» UPA 1943—1944 rr. *Ukrainian Historical Review / Ukrainyskyi istorychnyi obliad*. 2024. 3: 65-101 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Історіографічні дискусії про причини та генезу «антипольської акції» УПА 1943—1944 рр. *Ukrainian Historical Review / Український історичний огляд*. 2024. № 3. С. 65—101].
70. Razyhrayev, O. Volynske voievodstvo v konteksti polsko-radianskykh vzaiemyn: hlobalni ta rehionalni vymiry bezpeky (1921—1925 rr.): Istorychni paraleli z suchasnoiu sytuatsiieiu na Skhodi Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 2017. 19: 211—229 [in Ukrainian].
[Разиграев О. Волинське воєводство в контексті польсько-радянських взаємин: глобальні та регіональні виміри безпеки (1921—1925 рр.): Історичні паралелі з сучасною ситуацією на Сході України. *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 211—229].
71. Wysocki, R. Komuniści versus nacjonalisci: Konfrontacja i walka o wpływy pomiędzy Komunistyczną Partią Ukrainy Zachodniej a Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach trzydziestych XX w. *Rocznik Chelmski*. 2007. 11: 177-198 [in Polish].

Надійшла / Received 30.01.2025

Oleh RAZYHRAJEV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of World History,
Lesya Ukrainka Volyn National University (Luts'k, Ukraine)
razygraev@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0480-6936>

MODERN HISTORIOGRAPHY OF POLISH-UKRAINIAN RELATIONS IN THE VOLYN VOIVODESHIP OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: LEGAL STATUS AND NATIONAL POLITICS

The purpose is to highlight the historiography (1990s — 2020s) of Ukrainian-Polish relations in the Volyn Voivodeship of the Second Polish Republic in terms of the legal status of the region and the national policy of Polish governments. **The research methodology** is based on the use of general scientific and specifically historical research methods, including problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical, and others. The methods inherent in historiographical research, namely historiographical analysis and typology of scientific trends, are also involved. **The scientific novelty** lies in the fact that the author has tried to summarise the coverage of the legal status of interwar Volyn, as well as Poland's national policy in the region, in the works of Ukrainian and Polish historians of the modern era. **Conclusions.** The issue of the national policy of Polish governments in Volyn between the two world wars has been covered widely in the works of national and Polish historians. However, the problem of the legal status of the region was viewed by the authors sporadically and in passing only. The analysis of studies on various aspects of Polish-Ukrainian relations in interwar Volyn suggests that Ukrainian historians practically do not use the term "occupation" for both the "pre-voivodeship" period of the region's past (1919—1921) and the "voivodeship" period (1921—1939). In historiography, we find mostly "neutral" definitions such as "inclusion," "accession," etc. However, we believe that the term "occupation" is quite appropriate for May 1919 — April 1920, as it refers to the Polish-Ukrainian war, as a result of which Polish troops occupied the western part of Volyn, the territories covered by the state sovereignty of the Ukrainian People's Republic. Subsequently, the Treaty of Warsaw of 1920 and the Treaty of Riga in 1921 determined the state affiliation of these territories to Poland, which contradicted the aspirations of Ukrainians to create their own state and became a factor in the aggravation of Polish-Ukrainian relations in the Second Polish Republic. The Entente Council of Ambassadors finally recognised the eastern border of Poland in March 1923. Turning to the national policy of Polish governments in interwar Volyn, we note that it was controversial, based on various forms of assimilation of Ukrainians, and is criticised rightly by both Ukrainian and Polish historians. Scholars chronologically divide Polish national policy into three periods. The first covers the period from the creation of the Volyn Voivodeship in 1921 to J. Piłsudski's coming to power in 1926 and is marked by a policy of national assimilation. The next period is associated with the administration of the province by voivode H. Józewski (1928—1938), who implemented the policy of state assimilation. Finally, the last, third stage covers the end of the 1930s and is conditioned by the aggravation of Polish-Ukrainian relations and the return to the policy of national assimilation.

Keywords: *Western Volyn, Volyn Voivodeship, Poland, Ukraine, legal status, national politics, assimilation.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.209>
УДК 94(477)+(093)“17/18”

ОПИС МАЄТНОСТЕЙ СУЛИМ 1787 р.

Вступна стаття й публікація І. Кондратьєва, С. Шуміло

Мета публікації — запровадження до наукового обігу досі неопублікованого опису маєтностей Сулим 1787 р. **Методологія.** Текст джерела передано за допомогою науково-критичного методу. Також здійснено історіографічний, джерельний, мовознавчий аналіз. **Наукова новизна.** Вперше публікується документ, який містить чимало нових деталей, що суттєво доповнюють історичний контекст життя й побуту козацької старшини доби Гетьманщини. **Висновки.** Рід Сулим один із найбільш досліджених, але попри наявність двох збірок матеріалів, так званих Сулимівського та Мотижинського «архівів», опублікованих О. Лазаревським, ще й зараз можна віднайти унікальні свідчення. Такою знахідкою став опис статків померлого бунчукового товариша Матвія Сулими, зроблений членами дворянської опіки в 1787 р. Тут згадане все рухоме та нерухоме майно, що знаходилося в м. Вороньків і його окрузі тодішнього Київського повіту. Реєстр дає уявлення про різноманітні сфери життя козацької старшини другої половини XVIII ст., містить унікальні подробиці побуту, архітектури, промислів, господарства, розкриваючи в багатьох випадках давніші традиції. Унікальним можна назвати наведений перелік документів фамільного архіву Сулим, а сам опис є оригінальним зразком діловодства кінця XVIII ст.

Ключові слова: Сулими, козацька старшина, опис майна, побут, господарство, сімейний архів, дворянська опіка.

Сучасна історіографія дедалі більше уваги приділяє вивченню історії еліт, рушійної сили історичного процесу. Для Гетьманщини такою елітою стала козацька старшина, представники котрої зберігали історичну пам'ять, були носіями політичних та станових цінностей із часів Речі Посполитої. Вийшовши зі шляхти,

Цитування: Опис маєтностей Сулим 1787 р. (вступна стаття й публікація І. Кондратьєва, С. Шуміло). *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 209—228. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.209>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 2 (581)

роди Александровичів, Бакуринських, Тетерь, Сулим, Яненків та інші дбайливо зберігали сімейні архіви з королівськими привілеями, піклувались про набуття маєтностей і соціального статусу.

Сулими походили з Любецького староства Київського воєводства, можливо, що сюди вони переселилися з Волині [1, с. XVII; 2, с. 417]. Наприкінці XVI ст. у с. Рогоща на Любеччині в Михайла Сулими народився син Іван [3, с. 19—24], який надалі стане «старшим» Війська Запорозького (1633—1635 рр.). На гетьманство його обрали після загибелі Михайла Дорошенка восени 1628 р. [2, с. 417; 4, с. 185—186]. Син Івана Федір подався на службу до Корони [1, с. VII]. Саме він і започаткував переяславську гілку роду, яка володіла тут численними маєтностями [5, с. 11—22]. Вже його син Іван посідав різні уряди в Переяславському полку, згодом став генеральним хорунжим [6, с. 805]. Самійло Іванович Сулима за заповітом матері в 1728 р. отримав села Кальне та Старе Воронківської сотні. Його дружиною була Марія Семенівна Лизогуб, яка після смерті першого чоловіка вступила у шлюб з Миколою Афендиком, воронківським сотником, що тримав цей уряд у першій половині XVIII ст. [6, с. 807].

Матвій Самійлович Сулима був воронківським сотником (1759—1779 рр.), із 1779 р. — бунчуковим товаришем. У 1756 р. за розподілом майна отримав маєток у Воронкові «с дворомъ», а також села Кальне, Гусинець, Старе та ін. Частину маєтностей, зокрема володіння в Переяславі, він уступив родичам. Першою дружиною Матвія стала Олександра Бахчевська, донька протопопа, а по її смерті — Єлизавета Степанівна Томара. Овдовівши, вона побралася з «камергером польської служби» Фадеєм Антоновичем Пашкевичем [6, с. 809].

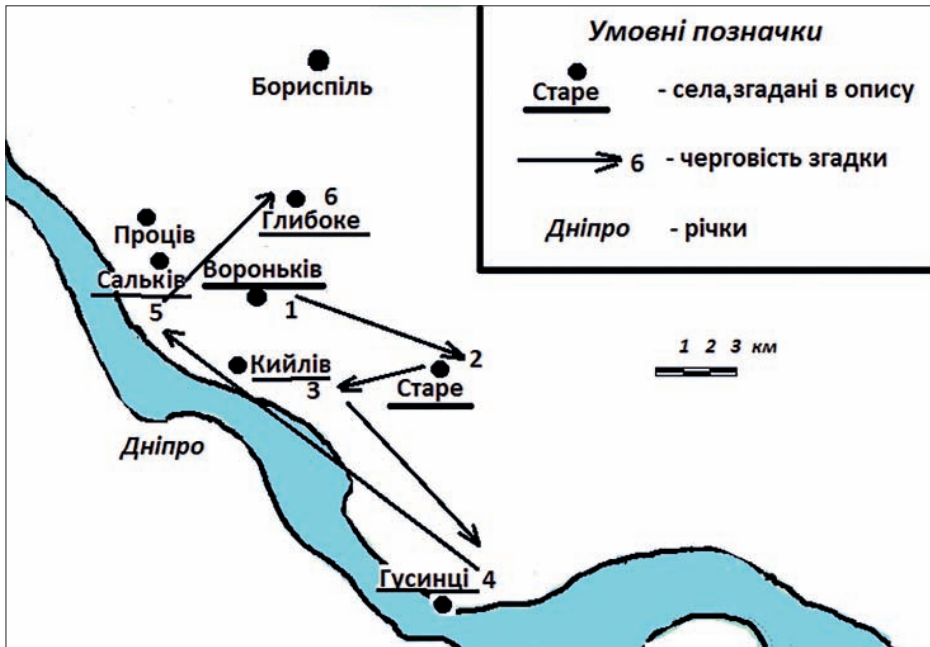
У Матвія Сулими було двоє синів — Іван та Олександр, а також п'ятеро дочок. Старший Іван у 1795 р. згадується як колезький архіваріус, молодший Олександр із 1799 р. був кавалергардом Кавалергардського корпусу, з якого звільнений у чині корнета. Брати володіли селянами у селах Кальному, Воронкові, Гусинцях та ін. [6, с. 815—816].

Наявність неповнолітніх спадкоємців і другий шлюб Є. Томари передбачали призначення державної опіки над маєтностями. Інститут дворянської опіки був запроваджений згідно з «Положенням про губернії» (1775 р.): дворянська опіка створювалась для одного чи кількох повітів, очолювалась повітовим предводителем дворянства, а головною її метою було призначення опікуна, який мав зберегти маєток до настання повноліття малолітніх власників або умов для вступу у володіння [7, с. 4].

За клопотанням Є. Томари опікуном став її другий чоловік Фадей¹, але проти цього виступили інші родичі, насамперед надвірний радник Семен Сулима, який заявив, що вдова такого права не мала, і звинуватив її в переправленні на Правобережжя (у володіння Ф. Пашкевича) частини майна, зокрема коней та волів². Можливо, що закиди С. Сулими мали підстави, адже воли в описі не згадуються.

¹ Державний архів Київської обл. (далі — ДАКО). Ф. 346. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 20.

² Там само. Арк. 41.

Ці події спричинили проведення опису маєтностей Сулим (11 травня 1787 р.). Документ був виявлений у матеріалах «Справи про встановлення опіки над майном спадкоємців бунчукового товариша Сулими» (1794—1884 рр.)³, що зберігається в Державному архіві Київської обл. в матеріалах фонду Київської дворянської опіки. У справі є чимало інших документів, які стосуються різних сфер господарювання (облік прибутків і видатків із маєтностей Сулим, інформація про витрати домотканої тканини та харчів, описи майна за інші роки тощо)⁴.

Оригінальний опис 1787 р. складається з 23 аркушів, документ написаний однією людиною, але є вставки, зроблені іншими почерками, виправлені слова та речення, що свідчить про роботу з текстом членів комісії. Пам'ятка засвідчена оригінальними підписами.

У документі наводиться все рухоме й нерухоме майно, що знаходилося в містечку Вороньків (зараз село Бориспільського р-ну Київської обл., центр Вороньківської територіальної громади), селах Старе та Кальне (суч. с. Кийлів), що входять до Вороньківської громади, с. Гусинці (знаходилося на березі Дніпра, тепер затоплене, згадкою про нього залишилось однойменне урочище), с. Сальків — зараз частина села Процева, та с. Глибоке — тепер у складі Бориспільської територіальної громади (див. іл.).

Опис майна дає нам уявлення про різні аспекти життя козацької старшини другої половини XVIII ст.: побут, художні смаки, фамільний архів, господарство, промисли, архітектуру. Члени комісії описували те, що бачили. Ця обставина по-

³ Там само.

⁴ За надані консультації автори щиро вдячні І. Кривошеї, О. Сокирку, С. Шаменкову.

роджує цікаві «переходи», коли після даху будинку у Воронькові йде згадка про ікону Христа, а потім меблі — столи, стільці. У с. Старе, де був новий маєток, ревізори спочатку згадали стільці з подушками для сидіння, за ними Псалтир та Акафіст, кахляну піч і шафу, а вже далі пішов підрахунок фарфорових чашок.

Старий маєток М. Сулими у Воронькові на час складання опису використовувався не для постійного проживання, а як центр промислів. Там був «двор» з «огородом» та садочком, оточений частоколом, але деякі ділянки огорожі ревізори називали «забором» і «плетенемь». Посеред двору були дві старі житлові «избы». Перша — помешкання господаря, з двома кімнатами («о двух покояхь»), господарською кімнатою («сенми») та коморою. В будинку була дощата підлога, шість вікон і троє дверей, дах укритий частково дранкою, частково соломою. Опалювала приміщення «печь варыстая [...] с грубою кахель блакытнихь». На ній також готували їжу. Другий будинок складався з п'яти кімнат («о пяти покояхь трехь сеняхь»), але був порожнім. Поряд дві хати для слуг («людскихь две избы»), в одній із них готували їжу, в іншій стояв ткацький верстат, на якому виготовляли скатертини: «верстать ткацкаю з скатертяною — наложеною работою», та коморою із запасами продовольства. Також у маєтку була льодовня — «набита льодом полная», погріб «для варева» (так називали квашення), стайня, комора, сарай для саней, колодязь, чотири вітряних млини й винокурня. До вороньківської маєтності належав сад «разного родючого дерева», великі дубовий і сосновий ліси та кілька менших гаїв. Серед майна згадані сінокоси, орні поля, «подданныческих хать сорокь тры» — селяни були зобов'язані відробляти певну кількість днів на господаря. Також Сулимам належали й кілька лісів біля села Старого, у самому цьому селі вони володіли 94 хатами.

У с. Старе Сулими збудували новий будинок («домь деревянной новой») на чотири кімнати і два передпокої. Він мав солом'яний дах. Садибу оточували тин, а навколо будинку був садочок «разного дерева родючого». Опалювали будівлю три пічки, з яких дві кахляні, а одна — «цегляна». Поряд дерев'яна комора — «амбарь деревяной о трехь закремахь» та «возовня» для гужового транспорту. Як і у Воронькові, у с. Старе була льодовня («ледовка рубленая покрыта соломою набыта лдомь»), а також клауня й кілька сараїв.

Із меблів у «покояхь» М. Сулими у Воронькові було два столи, дев'ять стільців, два ослони, невелике дзеркало в дерев'яній рамі та скриня для одягу. Згадана в описі й ширма з «клеїонкы зеліоной в восмы зь тыбахь». Ліжко було «дерева простого», з однією периною, «наволочкамы» та п'ятьма невеликими подушками («неболшихь перья драного»).

Меблі в центральній кімнаті маєтку у с. Старе склалися з бюро чи секретеру («кабынетъ дерева грушевого о четырехь шухляткахь»), двох столів — прямокутного і круглого, канапи, обтягнутої шкірою, дерев'яної шафи («шкафа деревянная маліованая темнопалевою фарбою») та тридцяти шести стільців, з яких чотирнадцять були з м'якими подушками. Для опалення кабінету використовували кахляну піч («печь зь зелених зрацовь»). Також у восьми скринях («сундуках») зберігалися різноманітні речі: пряжа, полотна, скатертини,

одяг, хутро, подушки. Для дрібних речей у будинку було ще шість невеликих дерев'яних ящиків і «замковъ меда жолтой кабынетныхъ восѣмъ парь».

Опис містить відомості про релігійні потреби та художні смаки господарів. У центральних «покояхъ» у Воронькові була ікона Христа («Спасытеля на доскъ простого дерева»). А от у с. Старе, в новій садибі, у головній кімнаті ревізори нарахували сім ікон. Перша — «ахтирская» Богоматір, цікава тим, що була «с вырезью» — місцем, куди можна вставити іншу ікону (така традиція характерна для старообрядництва). Другий образ — великомученика Феодора Тирона. Обидві ікони з позолотою. Третій — Богоматір «на простомъ дереве». Четверта та п'ята ікони — із зображеннями апостола Матвія та матері Іоанна Хрестителя праведної Єлисавети. На решті образів зображені святитель Димитрій Ростовський, великомучениця Варвара (ця ікона була на полотні) та великомученик Георгій (на папері під склом). Поряд у рамці паперовий місяцеслов, зображення монастиря Хіландар на Афоні в дерев'яній рамці, портрет «на холстѣ» великого князя Павла Петровича. Було ще два малюнки на папері під склом і дзеркало, а також «патрет на холсте степана томары» (тестя Матвія Сулими). Друковані видання представлені Псалтирем та Акафістом. У Вороньківському маєтку були килими червоного, чорного, білого кольорів.

У с. Старе господарі мали доволі посуду: фарфорові чаші з чайником, цукерниця, фаянсовий молочник, таці, срібні чарки й ножі, навіть полоскальна фаянсова чаша. Освітлювали кімнату три мідних ліхтарі.

Окремо описали олов'яний посуд (судячи з черговості опису, зберігався він уже не в кабінеті): 42 тарілки, 7 чашок «скрышкамы» та 1 без кришки. Частина столового начиння була з кераміки, але складається враження, що ревізори його просто оминали увагою. У фарбованій у вишневий колір дерев'яній шафі зберігалися 6 кришталевих графінів («фруштальныхъ графинов шесть») та стільки ж склянок. Полюбляли Сулими й каву, про що свідчить наявність мідного кавника («кофейникъ медной красной старой»).

У Вороньківському будинку ревізори згадали про наявність двох невеликих та одного великого мідного чайників, «кофейныка», двох мідних горщиків, «кувшина», шістьох каструль, казана, а також «чашекъ фарфурныхъ» й іншого посуду: двох чашок і «блюдь», шести тарілок та ін. Згадано і срібне столове приладдя: десять ложок, велика ложка з дерев'яною ручкою та дві чайних. Щось просто зважили, зокрема «посуды оловяной и в употребленіе годной адынь пудъ и двадцать семь фунтъ». Чимало предметів були непридатними для використання й позначалися як «лом».

Міститься в описі кілька згадок про одяг. У Вороньківцях у скрині зберігалася жіноче плаття, а у с. Старе — «кафтаны» із вовняної тканини, підшитий шовком («кафтаны немецкой блакитного плысу подшиты миніонимъ блакитнымъ гранытуром»).

Тримали Сулими у своїх будинках зброю. Так, у с. Старе зберігалися п'ять рушниць («ружжей гвинтовокъ старыхъ») та шість пістолів («разной работы»), патронташ («ладунка»), великий кинджал («большой турецкой»), дві «мало-

російських» шаблі та «велькороссийская» шпага. Ревізори також згадали про 2 пуди селітри. А от у Вороньківському маєтку була лише одна рушниця («левер»). Серед мисливського реманенту — «труба охотничая деревяная адна». На думку музикознавця й історика музики І. Кузьмінського⁵, це ледь не єдина згадка хоч якогось музичного інструменту у садибах козацької старшини XVIII ст.

У Воронькові у стайні утримували двох їздових коней, яких могли запрягати або у дροжки, або ж у чотириколісний фаєтон. Поряд у сараї зберігалися зимові сани та віз. В описі майна натрапляємо на згадки про численні предмети зброї, як упряжної, так і верхової. У с. Старе «транспортний парк» Сулим був представлений чотиримісною коляскою, дροжками, «тараданкою», трьома саньми та верхом для кибитки. Згадали ревізори й «московское» сідло.

Знаходимо в описі докладні відомості про промисли та сільське господарство. В маєтку у Воронькові виготовляли килими — ревізори зафіксували процес виробництва: «на верстагъ в работъ». Також у маєтку зберігалися коров'ячі та овечі шкіри, а серед усіх підданих Сулим у Воронькові на прізвище згаданий лише «скотуарыус» Миронов, що, вочевидь, свідчить про важливість його ремесла для господарства.

Свою роль відіграло й виробництво горілки: в документі згадано перегінний куб — алембик із шоломом («ленбыкъ съ шапкою адынъ») та чотири труби до нього. Винокурня була «о четырехъ котлах», при ній тримали свиней і поросят. У Воронькові в будинку господаря в «чуланъ» зберігалися запаси алкоголю: дві бочки сивухи, «в коих меры шестьдесятъ ведер казенныхъ» та ін. Займалися бджільництвом, про що свідчили діжки для меду та запаси воску. Виробляли в господарстві сукна з вовни й конопель. У маєтку було чотири вітряки, в тому числі суконні. Зберігалися й запчастини до них — залізні «веретена», «сталныця и шестерыкъ до мелныци ветреной годной». Ще один вітряний млин був у с. Старе («об одномъ мучномъ колъ»). Там була й пасіка на «сто пятьдесятъ пней».

На відміну від Воронькова, який став центром мануфактурного виробництва, с. Старе було осередком тваринництва, насамперед конярства. А ось у с. Кальне, що знаходилося неподалік від Дніпра, ловили та в'ялили рибу.

Унікальним можемо вважати фрагмент, в якому ревізори описали папери з родинного архіву Сулим. І хоча прямої вказівки на це немає, припускаємо, що зберігався він у с. Старе. Вказано назви та коротко описано 26 актів, утім повних текстів не наведено. Зазначимо, що численні родинні документи стали основою для двох збірок, виданих О. Лазаревським [1, 8], але більшість зі згаданих в описі 1787 р. вочевидь істориком були невідомими.

Першим ревізори занотували привілей короля Яна Казимира, наданий 30 травня 1661 р. на шляхетство Федорові Сулимі⁶. Відомо, що ще 16 червня 1659 р. він уступив «уродожному» Павлу Тетері села Йолча та Березки (на правому березі колишнього Любецько-Лоевського староства), отримавши на це

⁵ 17 травня 2023 р. під час виконання бойового завдання біля с. Діброва на Луганщині військово-службовець 67-ї окремої механізованої бригади ЗС України Іван Кузьмінський загинув.

⁶ ДАКО. Ф. 346. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 63—64 зв.

королівський дозвіл [9, с. 808]. Обидва села сам Ф. Сулима отримав від короля лише 30 травня 1659 р.⁷ В описі архіву 1787 р. зазначено, що грамота від 30 травня 1661 р. написана «на паргаменть»⁸, що може свідчити або про оригінальність документа, або ж про давність копії. У збірці О. Лазаревського «Сулимовский архив» цього акта немає, але дослідник навів три привілеї, що були видані влітку 1661 р. на володіння Сулимами майном у Димері й Козарах [1, с. 16—18].

Також в описі 1787 р. згадано копію пожалування московських царів Івана та Петра Олексійовичів 1690 р. Сулимам на переяславські володіння. Грамота засвідчена Баришівською сотенною канцелярією. Зберігалися у Сулим і гетьманські універсали на маєтності: І. Мазепи 1689 р. та підтверджувальний І. Скоропадського 1717 р. Інтерес викликає згаданий опис майна, зроблений «по смерті генерального хоружого» Івана Сулими в 1756 р. Стараннями О. Лазаревського було опубліковано два документи, дотичних до цього опису й теж датованих 1756 р. — розподіл маєтків І. Сулими між його спадкоємцями [1, с. 16—18] та «уступная запись» полковнику Семену Сулимі від сотника Матвія Сулими на «пляцы» в Переяславі [8, с. 86]. В архіві також зберігалися вісім різноманітних виписів із ратушних та магістратських книг, різних судів і полкової переяславської канцелярії, а ще шість купчих записів. Про розподіл майна нащадками свідчить наявність трьох «заменочних» листів та чотирьох «раздѣлочных», за якими Сулими обмінювались маєтностями чи ділили їх.

* * *

Отже виявлений реєстр майна померлого бунчукового товариша Матвія Сулими був складений членами дворянської опіки в 1787 р. з огляду на велику кількість спадкоємців і спроби вдови небіжчика Єлизавети Томари переписати статки на свого другого чоловіка Ф. Пашкевича. Документ містить докладні переліки посуду, меблів, одягу, зброї, транспортних засобів, знарядь праці, і засвідчує перетворення маєтностей Сулим на осередок мануфактурного та сільськогосподарського виробництва, адже власники мали свою винокурню, займалися млинарством, бджільництвом, конярством, рибальством — вочевидь, з орієнтацією на ринок.

Цікавий зразок діловодства кінця XVIII ст., опис має певні мовні особливості (паралельне використання російських й українських слів; наприклад, на початку всі будинки називаються «ізбами», а вже наприкінці — «хатами»), згадує характерні для російського православ'я ікони, портрет великого князя Павла Петровича, зброю російського походження.

Унікальним можна назвати наведений перелік з описами 26 актів фамільного архіву Сулим, більшість з яких ніколи не потрапляли в поле зору дослідників. Серед іншого тут згадані раніше невідомі королівське пожалування та гетьманські універсали.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. КМФ-36. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 75—76.

⁸ ДАКО. Ф. 346. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 63.

Публікований текст розширює наші уявлення про різноманітні аспекти життя козацької старшини, а інформація, яку він містить, буде цікавою археографам, історикам Гетьманщини, дослідникам соціально-політичної історії, мануфактурного виробництва, зброї, одягу, побуту, архітектури, релігії тощо.

* * *

Документ відтворюється зі збереженням орфографії й пунктуації. Під час підготовки до друку зроблено лише деякі незначні зміни. Наприклад, в оригіналі одні й ті самі слова написані то через -и-, то через -ь-, тому маємо два варіанти прізвища: «Сулима», «Сулыма». Подібна ситуація з -е- та -ѣ-. Скажімо, «лес» і «лѣс» — у таких випадках збережене оригінальне написання (характерно, що плутанини між -ѣ- та -и- практично не трапляється). Примітно, що літера -й- передається як -ы-, але з галочкою вгорі, вочевидь писар не розрізняв на слух звуки -і-, -и-. Під час підготовки документа -ы- збережена там, де вона позначала звук [и], але -ь- з галочкою замінена на звичайну букву -й-. Відтворене оригінальне використання великої та малої літер у власних назвах. Вживання -ѣ- уніфіковане.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Lazarevskij, A. Sulimovskij arkhiv: Familnye bumagi Sulim, Skorup i Vojtsekhovichej XVII—XVIII vv. Kiev, 1884 [in Russian].
[Лазаревский, А. Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII вв. Киев: Типография К.Н. Милевского, 1884. XXII с. + 316 с.]
2. Shcherbak, V. Ivan Sulyma. *Istoriia Ukrainy v osobakh: Davnoruska derzhava. Lytovskopolska doba*. Kyiv, 2012. 417-422 [in Ukrainian].
[Щербак В. Иван Сулима. *История Украины в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба*. Кер. авт. кол. О.В. Русина. Київ: Україна, 2012. С. 417—422].
3. Kondratiev, I.V. Batkivshchyna Ivana Sulymy selo Rohoshcha. *Hileia*. Kyiv, 2012. 66: 19-24 [in Ukrainian].
[Кондратьев И.В. Батьківщина Івана Сулими село Рогоща. *Гілея*. Вип. 66. Київ, 2012. С. 19—24].
4. Shcherbak, V. Sotsialnyi portret kozatskoi verkhivky druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII st. “*Istynu vstanovliuie sud istorii*”: *Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka*. Kyiv, 2004. 2: 183-193 [in Ukrainian].
[Щербак В. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI — першої половини XVII ст. «*Істину встановлює суд історії*»: *Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2: Наукові студії. Київ, 2004. С. 183—193].
5. Boiko, I. Sulymy na Pereiaslavshchyni v kintsi XVII ta pochatku XVIII st. *Istoryko-beobrachfichnyi zbirnyk*. Kyiv, 1928. 2: 11-22 [in Ukrainian].
[Бойко І. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та початку XVIII ст. *Історико-географічний збірник*. Кн. 2. Київ: Друкарня УАН, 1928. С. 11—22].
6. Modzalevskij, V.L. Malorossiiskij rodoslovnik. T. 4. Kiev, 1914 [in Russian].
[Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 4 (II—С). Киев: Типо-литография С.В. Кульженко, 1914. 832 с. + 26 с.]
7. Орека. *Entsiklopedicheskij slovar Brokgauza i Efrona*: V 86 t. (82 t. i 4 dop.). T. XXII. Saint Petersburg, 1897 [in Russian].

- [Опека. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 т. (82 т. и 4 доп.). Т. XXII. Санкт-Петербург: Типо-литография И.А. Ефрона, 1897. 480 с.].
8. Lazarevskij, A. Motyzhenskij arkhiv: Akty Pereyaslavskogo polka XVII—XVIII vv. Kiev, 1890 [in Russian].
[Лазаревский, А. Мотыженский архив: Акты Переяславского полка XVII—XVIII вв. Киев: Типография К.Н. Милевского, 1890. 223+XVIII с.].
9. Ruska (Volynska) metryka. Rehesty dokumentiv Koronnoi kantseliarii dlia ukrainskykh zemel (Volynske, Kyivske, Bratslavske, Chernihivske voievodstva) 1569—1673. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. Упорядн.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П.-К. Грімстад, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. Київ, 2002. 984 с.].

Надійшла / Received 27.01.2025

Igor KONDRATYEV

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна)
kondratt1972@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0696-2254>

Svitlana SHUMILO

кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна);
запрошена професорка Сієнського університету для іноземців (Сієна, Італія)
shumilosm@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Ihor KONDRATIEV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the World History and International Relations Department,
T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (Chernihiv, Ukraine)
kondratt1972@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0696-2254>

Svitlana SHUMILO

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),
Docent at the World History and International Relations Department,
T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (Chernihiv, Ukraine);
Visiting Professor of Università per stranieri di Siena (Siena, Italia)
shumilosm@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

* * *

1787 р., травня 11 [містечко Воронків, села Старе, Кийлів, Гусинці, Сальків, Глибоке]. — Опис рухомого й нерухомого майна, що залишилося по смерті бунчукового товариша Матвія Сулими

56 Опысь

Оставшемуся по смертѣ бунчукового товарища
Матвея Сулимы движимому и недвижимому
Именіе состоящему киевского уѣзда в ме-
стечкѣ Воронковѣ¹ в селах Старом² (,) Калномъ³ (,) Гусиницах⁴ (,) Салковѣ⁵ (,) и Глибокомъ⁶ учінена
мая ес 11 дня 1787 года

В МЕСТЕЧКИ ВОРОНКОВѢ

дворъ с огородомъ садомъ разного родючого дерева огорожень // честоколомъ частію забором а частію и плетнемъ, внутрѣ коего // жилие старыя деревянныя о двухъ покояхъ избы з шестью окош- // камы старыми тремъя двермы полом дощатым пры оныхъ // сенмы и ганкамы, покрыты дранье ветхое, а часть и соло- // мое, въ оныхъ покояхъ въ первомъ // икона спасителя на доскѣ простого дере- // ва // столовъ небольшихъ дерева соснового два // стуловъ деревянныхъ девять, — // ослоновъ деревяныхъ два // шырма клеіонки зеліоной в восьмы зъ гибяхъ — // зеркало небольшое четвертковое белого стекла, з рямамы ста- // рымы простого дерева, // погребецъ⁷ деревяной стремя белого стекла штофамы — // окованой желѣзомъ белымъ. // сундукъ небольшой деревяной простой работы с платемъ // нужнымъ женскимъ окованной желѣзомъ. // чайниковъ желтой меди, средствен- // ной адынь — меди // красной болшой адынь, средственныхъ два; // кофейныкъ небольшой адынь, — чашекъ фарфур- // ныхъ четыре пары // горщикомъ медныхъ небольшихъ два; — // 56 зв. кушинъ меды турецкой средственной ис- // порченной адынь // печь варыстая простая с грубою кахель блакытнихъ, — // коструль шесть с коыхъ средственныхъ две, а четыре ма- // ленкыхъ с тремя крышкамы // казанъ медной в пятнадцать фунтъ адынь; // посуды оловяной и в употребленіе годной адынь пудъ // и двадцать семь фунтъ; в коемъ чыслѣ чашекъ двѣ, // блюды шесть тарелокъ двадцать девять, лому — // тридцать фунтъ; // ложекъ сребренныхъ столовыхъ десять; — // роздаточна з деревяною с ручкою адна; // чайныхъ двѣ, оное серебро пробы двенадцатой; в коыхъ // весу два фун- // та. // Кровать дерева простого адна перинъ зъ сеченого // пера з наволочкамы пестри затрапезныхъ две, // Подушекъ небольшихъ перья драного пять; — // В чуланѣ: две бочки сивухи в коихъ меры шесть // десять ведер казенныхъ // Дру- // гой домъ деревянной о пяти покояхъ трехъ сеняхъ // Старой без («з» виносна) крыши окошекъ дверей печей и другихъ уборові // с небольшое вверху оныхъ гор- // ницею впускъ; // напротивъ первыхъ избъ, людскихъ две избы, с коихъ // в одной верстать ткацкаю з скатертяною — // наложеною работою, и печь е варыстая: // в другой печь варыстая, в сихъ избахъ окошки // простие старье покрыты оные по- // ловина вет- // хое дранье а другіе соломою; // амбаръ деревяной рубленой о трехъ

входящихъ дверяхъ // с коих в 1-омъ вьходѣ два закрама в онихъ ржи // немолотой пять четвертей с половиною, муки // ржаной десять четвертей, гречки полторы четверти, // 57 пшеницы четыре четверти; проса двѣ четверты // с половиною, солоду ячного пять четвертей; // мешковъ къ усыпу пашни годныхъ пятнадцать — // рядень десять, бочекъ къ усыпу болшихъ восьмь — // четверыковъ деревянныхъ два; полчетверыковъ три; // мерокъ две; ночовъ тры; решетъ кожанихъ // четыре; подсытковъ⁸ лычинныхъ три; — // сытъ волосяныхъ двое; // въ второмъ и третьемъ; бочекъ къ нальву горѣлки // и прочаго пятнадцать; бариль шесть;

Ліодовня набита ліодомъ полная; // в погребѣ для варева семь бочекъ; дежокъ // средственныхъ четыре; маленькихъ три; с небольшимъ // количествомъ варева лыповихъ медовыхъ порож- // ныхъ тры; бочонковъ маленькихъ тры // кылымовъ четыре: с коихъ единъ на Красномъ полы // новый, другой на черномъ, третьей на беломъ = // старие, а четвертой белы навестатѣ в работѣ; // медныхъ кандѣскъ⁹ двѣ; левер¹⁰ адинъ; — // воску семнадцать фунтъ; шкуры яловычихъ // болшихъ пятнадцать; средственныхъ двенад- // цять; овечихъ болшихъ и малыхъ двадцать // две; // хамутовъ ременныхъ наборныхъ з бляхамы шесть, — // простыхъ лейцов¹¹ ременныхъ две; // кантаровъ¹² ременныхъ шесть; веретень мелни- // чныхъ железныхъ двое; стальница и шесте- // рыкъ до мельницы ветреной годной; // трыноговъ жѣлѣзныхъ кострульныхъ два; — // топоръ железной для оправки дерева адынъ; — // 57 зв. крюковъ железныхъ для тягания льду два; // плѣшень желѣзныхъ двѣ; копаньця желѣзная одна; // сапъ желѣзныхъ четыре; коса для коше- // нья травы // одна; лыхтарей стенихъ медныхъ тры; с коихъ // два небольшихъ; // свердель болшой железной адынъ; казанъ медной // новой; полтора пуда^A; четыре трубы — // ленбыкъ¹³ съ шапкою¹⁴ адынъ; трубъ старыхъ — // четыре; безмѣнь медной жолтой адынъ — // вовны яровой¹⁵ два мешка; воску печабы- // того¹⁶ два пуда; сукна валеного про- // стога пятьдесятъ локоть; сукна неваленое // простого семдесятъ четыре локоть; вовны // яричой трыдцать пять рунъ; конопель // семдесятъ повѣсомъ;

Конюшня деревянная рубленая покрыта очеретомъ въ оной // лошадей ежалыхъ две; с коихъ первое белое, а другое // гнѣдое росту средственнаго старие; // дрожки¹⁷ с крышкою обшытаю около черною а съ серіодки // красною кожею, на онихъ колеса окованные; // Станъ колесъ новыхъ каретныхъ; // Фагонъ четвероколесной зеленымъ сукномъ с сере- // дины выбытъ, съ оковкою; къ употреблению годной;

Комора старая рубленая покрыта соломой // На помостѣ деревянномъ порожня; // Сарай маленькой покрытъ соломой а оплетень // лозою, въ одномъ сани болшие, окованные // железомъ и выбиты съ середины кожею; // возъ старой простой людской адынъ; // 58 Колодязъ деревяной водопойной адынъ;

Пры воронковскомъ домѣ мелницъ вѣтренихъ четыре // Со всѣмъ к онымъ приборамъ // Вынокурня о четырехъ котлахъ, со всею к онимъ при- // надлежащей посудой; // при оной винокурне свиней шестдесятъ; поросять // двадцать;

^A Дописано нерозбірливо іншим почерком, можливо, «одинъ».

Къ воронкову принадлежащих угодій, садъ разного родючого // дерева прозиваемий романовскім, при ономъ лесъ бере- // зовий на строение годной небольшой; // 2-и лесъ дубовой на строение годный съ березовою зарослю // и родючими деревьями разными, пры коемъ лѣсе левада // сѣнокосная на пять сотъ копень, // третий лесъ сосновой на строение годное прозываю // щийся рустаковскій; // пры речки Каранѣ¹⁸ остров с разным деревом на стро- // ение годным; // лесъ олхового березового дубового и лозового дерева небольшой // в воронковѣ, пустых пляцов¹⁹ два а один заселен скотуарысом²⁰ // Мыроновымъ^В поле пахатного для дому воронковского употребля- // емаго шестдцать адинъ день, с коихъ в зареве // ржою пшеницею ы овсомъ тридцать шесть дней²¹, // в воронкове подданнических хатъ сорокъ тры // пахатного поля под мужыками двѣ стѣ пятьдесятъ семь дней // лесов на дрова годных четыре

58 зв. В СЕЛѢ СТАРОМЪ

дворъ зъ садомъ разного дерева родючого, огороженъ — // вькругъ плетениемъ вьнутрѣ коего, // домъ деревянной новой вь ономъ четыре покоя з двумя // сенъми покрыть соломою, вь первомъ покою семь — // иконъ: деревяних, первая ахтирская Богоматерь // с вырезью²², вторая великомученика феодора Тирона // вырещью, обѣ с позолоткою, третья Богоматерь // на простомъ дереве; // четвертая святыхъ апостола // матвѣя и ельсаветы на кипарисномъ бляте²³, — // пятая святого дымитрия Ростовского маленькая // на простомъ дереве; // шестая велькомученицы варвары на полотнѣ, — // в рямяхъ деревянихъ; // седьмая святого велькомученика георгия под стекломъ // на бумагѣ небольшой; // мѣсяцословъ бумажной годовой в рямяхъ; // изображение монастыря хыландаря²⁴ бумажное в рамке // деревянное; // портрет на холстѣ великого князя павла пе- // тровича; // картинокъ бумажныхъ под стекломъ две; // зеркало стекла белого в рямяхъ деревяныхъ одно; чвертковое^С // кабинетъ дерева грушевого о четырехъ шухляткахъ // столыковъ дерева грушевого два; с коихъ адинъ // четвероугольной, а другой круглой; // столъ большой четвероугольной деревянной, Работы // простой о четырехъ ножкахъ, // канапе дубовое кожею обшитое на пяты — // ножкахъ; // стуловъ дерева простого тридцать шесть с коихъ // четырнадцать с подушечками пестровыми // 59 псалтирь старая чвертковая, // акафистнихъ велькомученицы варвары вьчвертку // печь зъ зеленихъ зрацовъ; // шкафа деревянная малюваная темнопале — // вою фарбою; // чашекъ фарфурнихъ четыре пари; // чайникъ фарфурный небольшой; // чашка большая фарфурная; // сахарница без крышки; фарфурная // чашка полоскательная фаянсовая; // молошныкъ фаянсовой адынь; // подносомъ пять, адинъ желтой меды а четыре // лаковыхъ; // Чарокъ серебряныхъ старой работы с ушками — // шесть; // Ножовъ серебряныхъ авшкурской²⁵ работы дюжина, // лыхтарей желтой меды тры; // весы медные маленькие ветхые с чверкамы²⁶ // во второй горныци печь зеленихъ зразцовъ, — // столовъ деревянихъ простой работы два, // в третьей столъ простой работы адынь; // ослоновъ дерева

^В Уписано іншим почерком між рядками.

^С Іншим почерком.

простого тры; // в четвертомъ печь варыстая и пры оной // кухня кырпычная; // в кладовой сундукъ окованой железом обма- // лioванъ фарбою темнозеле-ною без замка, оный накладень // разныхъ цветовъ вовняной пряжи; каверной // работы полной; // **59 зв.** другой сундук старой простой въ ономъ холста // простого малыхъ сувоевъ сорокъ, въ однихъ меры // восьмь сотъ аршинъ; // тре- тий сундук новой безоковой порожней; // скатертей простых пять; // скатерть шліонской²⁷ работы адна; // салфетъ шліонскихъ двенадцать, // простых двенад- цать; // кафтанъ немецкой блакитного пльсу²⁸ подшитъ // миніонимъ блакитним гранытуром²⁹; // четвертый сундук старой неоккованой с разными // небольшими хутраними кусками, // пятой сундукъ новой неоккованой маленькой порожней // шестой сундукъ старой окованной простым желѣ // зомъ порожней; // подушокъ средствених перья сечыного двѣ, // седмой сундукъ старой окованной порожней, // восьмой сундукъ окованной небольшой обмалioванъ фар- // бою зеліоною по- рожней; // мотков кужыльной работы³⁰ сто пятьдесятъ,

ПОСУДЫ ОЛОВЯНОЙ

тарелокъ сорок двѣ // чашокъ скрышкамы средственныхъ семь // чашка без крышки адна // - -^D каменной простой посуды полсервиза // шкафъ деревяной простой работы обмалioванъ // вышневою фарбою, в ономъ фруштальныхъ гра // финовъ шесть; // стакановъ шесть; // **60** ружжей гвинтовокъ старыхъ пять; // пестолетовъ разной работы шесть; // ладунка³¹ лосыная белая адна; // Кынжаль болшой турецкой съ сребраною оправою адынь, // шабля малороссійская под оправою сребраною — // С позолоткою съ золотымъ темлякомъ; // шпага велькороссійская съ золотимъ темлякомъ, // шабля малороссійская съ оправою медною желтою, // рожъ маленькихъ лошадейныхъ чыненыхъ черныхъ // шесть; // красныхъ две; // кофейникъ медной красной старой адынь; // замковъ меды желтой кабынетныхъ восьмь паръ, // ящичковъ деревяныхъ неболшихъ шесть, // селитры два пуда; // стекла простого зеленого пять бутыль; // патрет на хол- сте степана томары; // амбаръ деревяной о трехъ закремахъ деревяныхъ же // въ немъ пшенищѣ ярый восьмь четвертей, // проса шесть четвертей; // семья четыре четверть; // овса десять четвертей; // бочекъ старыхъ къ усыпу³² десять; // четве- рик адынь; // полчетверыкъ адынь; // чвертка адна; // труба охотничая деревяная адна; // пряжи суконной восьмьдесятъ клубковъ — // шкуръ овечихъ вычиненыхъ двадцать — // восьмь. // **60 зв.** шкуръ болшихъ яловычихъ семь; вычиненых^E // седло старое московское адно; // возовня рублена старая покрыта соломой въ ней // коляска четвероместная обшыта кожею — // юхтовою, въбыта въ срединѣ красною байкою — // к употреблению годная; // дрожкы небольшие старие, // кожъ овчынныхъ нечыненихъ зъ палихъ овецъ // сто тры; // лошадейныхъ шкуръ десять, // шкуръ воловычихъ нечыненихъ болшихъ двадцать // двѣ; // телячихъ две; // уздь ременныхъ старыхъ четыре, // лѣецъ тры; // тараданка³³ старая адна; // са- ней простихъ болшихъ трое; // поклеть старой на кибитку адынь; // ледовка ру-

^D Прочерк.

^E Инымъ почеркомъ.

бленая покрывта соломою набывта // лдомъ; // бочка къ наливу адна; // кандѣйка³⁴ медная старая адна, // косокъ³⁵ сталныхъ охотничьыхъ двѣ, // Каплан охотничей один; // Дежокъ же къ склаже сыра четыре // Лыповыхъ для меду тры; // колод дерева соснового сорок двѣ; // два сарая дерева отделаного къ строению годного осинового; // клуня оплетена лозою, покрывта соломою — // з двома двермы, пры ней жита скирда немоло- // ченого адна, // пшеницы ярой полскирды: // **61** Гречкы скирда адна; // Проса немолоченого стожокъ; // сараевъ оплетенихъ и соломою покрывтыхъ // старыхъ шесть; // свиней большыхъ и мелкыхъ двенадцать; // каменей мыиновыхъ большыхъ два; // козь старыхъ двадцать две; // барановъ шесть // коровъ мастю гнѣдыхъ две;

Лошадей; // Кабыла гнѣдая адна // Кабыла буланая фостъ и грива -----^F черние // адна; // Кобыла светлорижая грива на лево сторону адна // Кобыла светло рыжая жъ грива направо адна, // Кобыла гнѣдая грива на право черная адна, // Кобыла гнѣдая грива черная на право; адна^G // Кобыла гнѣдая грива черная направо; на лбу белое // пятно; // Кобыла масловатая грива на лево лысая, // Кобыла масловатая грива направо адна, // Кобыла рижая грива направо адна; // Кобыла буланая въ яблукахъ грива черная // Направо, адна; // Кобыла ворона, грива на обе стороны задней правой // ноги белой капыть; // Кобыла буланая въ яблукахъ грива на праву — // сторону; // Кобыла темногнедая грива налево; адна // Кобыла темногнедая грива на право на обе // лысыны большая; // Кобыла темногнедая грива направо; // **61 зв.** Кобыла карая грива налево въ лбѣ звезда; // Кобыла буланая грива на обе стороны фост — // и грива черние // Кобыла вороная грива налево; // кобыла темногнѣдая грива на обе стороны пуще(на), // Кобыла карая грива на обе стороны грива // и фостъ черние; // Кобыла темногнѣдая грива на обе стороны левое // задней ноги копыть белой; // Кобыла гнѣдая грива на обе стороны на правой задней // ноги копыть белой; // Кобыла сивая грива направо; // Кобыла гнѣдая грива на обѣ стороны, // Кобыла темногнѣдая грива направо на лбѣ // звѣзда; // Кобыла карая грива на обѣ стороны, // Кобыла булана грива направо; // Кобыла булана грива на обѣ стороны, // Кобыла гнедая грива -----^H налево; // Кобыла вороная грива на обѣ стороны, капыть // задней правой ноги белой; // Кобыла рыжая грива направо, // Кобыла вороночалая³⁶ грива налево жеребна; // Кобыла темногнѣдовая грива направо жеребна; // Кобыла темногнѣдовая грива на обѣ стороны // жеребна; // Кабыла масловатая грива на обѣ стороны жеребна, // Кабыла буланая грива налево под ней лоша // Карое // Кабыла гнѣдая грива направо под ней // лоша гнедое^I // **62** Лошакъ масловатой грива на лево леть четырехъ; // Лошакъ светлорыжой лисой грива на обѣ стороны // трехъ леть, // лошакъ масловатой гривы на обѣ стороны — // леть четырехъ; // лошакъ лишастой грива на обѣ стороны трехъ // леть; // лошадь гнѣдая грива на обѣ стороны на лбу лисина // маленкая четырехъ леть; // лошадь лишастая грива направо леть трехъ, // стригунъ³⁷

^F Змито та закреслено.

^G Іншим почерком.

^H Частина тексту змита та закреслена.

^I Іншим почерком.

вороной адынь; // стригунь светлогнѣдой адынь; во лбѣ лысына // стрыгунь вороной левой заднеи ноги капыть // белой адынь, // стригунь светлорыжкой во лбѣ лысына болшая // левой заднеи ноги капыть белой адынь, // стригунь вороной адынь; // = // лошыця карая въ лбѣ лысына губа зверху // беловата адна, // стрига вороная адна, // стрига гнедочалая адна, // стрига светлогнѣдая адна, // стрига вороная адна; // стрига рыжая на лбѣ лысына задник ноги допол // косты белие, а левой передней ноги капыть // белой адна, // = // жеребець вороной большой грива налево — // заднихъ ногъ мички³⁸ и капыты белие леть // семы, // **62 зв.** другой жеребець вороной грива налево леть п'ять // на сихъ всехъ лошадахъ тавро MS // = // Стадницькіе^J // лошадь масловатая грива на праву // сторону // лет четырехъ без клеима // лошадь светлогнѣдая грива на леву // сторону // летьдесяты без клейма // = // индыковъ двадцять девять; // гусей шестнадцать; // утятъ восѣмнадцать; // павлынь адынь, // цесарская курыца адна, // млынъ ветряной об одномъ мучномъ колѣ со всемъ^K // к онимъ^L прыналежащымъ прыборомъ; одынь^M // пасѣка въ коей^N пчелы сто п'ятдесять пней;

Къ селу старому прыналежащие леса // дубовой по прозванію шендѣвской дерева // небольшого, // пры речки Каранѣ фоевой³⁹ по прозванію шендѣ- // евской дерева небольшого, // фоевой по прозванію федковскій дерева // небольшого, // Гай дубовой по прозванію насельще дерева // небольшого, // чагарник дубовой по прозванію Заимище // другой чагарникъ дубовой и березовой къ базы // ковому озеру; по прозванію Заимище, // **63** поля пахатного къ двору прыналежащаго четыре // ста дни, с коего числа в засѣвѣ ржою, пше- // ницею, овсомъ, и ячменем, двести тридцать // дней; // сенокосу на две тысяче копень: // въ селѣ старомъ подданическихъ дев'яноста // четыре хаты; // под владѣниемъ подданныхъ пахотного поля // тысяча п'ятдесять дней;

Въ селѣ Калномъ

Дворъ огороженной плетнемъ, вьнутрѣ коего: // домъ приежой деревяной о двухъ покояхъ покрыть // соломой, въ одномъ покои печь простая белая // а в людской варистая; // икона благовещенія пресвятая богородыци // на полотнѣ в рамкахъ деревянихъ, // Столъ четвероугольный простой работы адынь, // Стуловъ простого дерева тры; // ослоновъ простихъ два, // амбаръ деревяной рубленой покрыть соломой, — // въ немъ засековъ деревяныхъ адынь, плетенихъ // лозовыхъ тры; // Рыбы вялой ляшовъ сто, судаковъ п'ятдесять // Шуки п'ятдесять, // Боковнѣ⁴⁰ сто семдесятъ; // **63 зв.** Плотвы лычковой сто; // Бочка къ налыву адна; // дежокъ две; // погребѣ плетеной форостомъ адынь; // рыболовнихъ дубовъ старыхъ два; // неводовъ рыболовнихъ тры, с коихъ адынь осетровой, // сараевъ плетенихъ форостомъ два; // конюшня адна, // въ ономъ селѣ подданическихъ

^J Слово написано вертикально збоку основного тексту, охоплюе шість рядків — від «лошадь масловатая...» до «летьдесяты без клейма».

^K Написано разом.

^L Написано разом.

^M Іншим почерком.

^N Написано разом.

хать сорок де // вять; // сенокосу владѣщи и мужыкамъ принадлежащего на две // тысячи копень, // лесовъ при калномъ четыре, с коихъ адынь сосновой, // другой сосновой березовой и дубовой, на строение годные, // а третьей березовой; четвертой дубовой къ строенію // неспособный; // озеръ рыболовныхъ шесть;

в деревнѣ Гусынцахъ — подданыческихъ хать // двадцать четыре, с коихъ две впустѣ; при сей // деревнѣ сенокоса на пять сотъ копень; // лесовъ дерева дубового березового тры способные надро(ва) // в деревнѣ Салковѣ подданическая одна хата, да плецъ // оставшейся после погорѣнія одной хаты, а другой // опустелой; при семь селѣ // лесъ березовой годный на дрова, // поля пахатного и сенокосного мужичьего на // пять дней;

64 Въ селе Глыбокомъ, поданническихъ две хаты, пляцов // оставшихся после пожара семы хать, 7 простихъ // дворахъ и живущихъ людяхъ пахотного и сенокосного полей сто двенадцать дней; // .....^o

опысь объявленнымъ умершаго бунчукового това // рыща женою Елысаветою Томаровною, крепостямъ // и другимъ купчимъ записамъ на именія;

Грамота полского короля Яна Казымира данная // 1661 года мая 30 дня на шляхетство — // Федору Сулимѣ на паргаменѣ.

64 зв. Копія грамоты государей и великихъ князей Ивана // Алексѣевича и Петра Алексѣевича, данная 7198⁴¹ // года сентября 20го дня знатному вой(ы)сковому // товарищу Ивану Сулимее, на владѣние сель сули // мець, Лебедыйный, Кучакова, мялицъ зі ставыщемъ // Бочечкамы незываемыхъ, в полку переяславскомъ // состоящихъ, засвадѣлствована в бывшей // барышовской сотенной канцелярии;

выпись зъ ратушы воронковской 1685 года мая // 29го дня данное сотнику Ивану Сулимее отъ — // обывателей воронковскихъ, Фелея^p солодовника // Ивана Тымченка, на продажу первымъ грунта // Прозываемого масковского, а вторымъ грунта, саду // и огорода, лежащего совместно съ феніевскимъ грун // томъ,

выпись съ книгъ переяславской ратушы данной // 1686 года мѣсяца марта бго числа Федору // Сулиме, на проданные жителемъ нѣжинскимъ — // Лескомъ Нечыпоренкомъ, и жителкою сошныков // скою Анною Мобысѣихою, первымъ грун // ти // и хутора -----^q въ сошниковѣ положение // имѣющихъ, от Каранѣ до дороги; а второю гру // нта поузь хуторъ оного Нечыпоренка // лежащего, зъ нивьями, и со всѣми до него принадлежа // тостями,

65 Выпись съ ратушы переяславской 1686 года сентября // бго числа данная Федору Сулимѣ на продажу обыва // телькою сошниковскою Евхымею Федори-хою грунта // в селѣ Сошниковѣ, 2а^r там же хутора леса и поля с трехъ // рукахъ⁴²

Универсаль гетмана Ивана Мазепы данной в городе // Гадячомъ 1689 года июня 1го значному товарищу // войсковому Федору Сулиме, на владеніе двухъ сель // Калного, и Старого, въ ключу воронковскомъ лежащихъ,

^o Пів сторінки без тексту.

^p Ім'я нерозбірливо.

^q Змито та закреслено.

^r Іншим почерком.

Купчей запысь данной 1705 года февраля 5го дня — // Отъ Ивана Берлы генералному хоружому войсковому // Ивану Сулиме, на продажу имъ Берломъ Сулыме половины // Гребли состоящей под селомъ Салковом на речки Павловской // съ млином о двухъ каменяхъ,

на половиуу оной гребли универсаль отъ гетмана Ивана // Скоропадского хоружому войсковому генеральному Ивану Сулимее данъ 1709 // году // 23 дня а какого месяца (написано з титлом) не напысано, которого копия за // скрепленна въ барышовской сотенной канцелярии;

Купчая отъ жителя воронковского Федора Перця // данная в ратушы воронковской 1685 года марта // 9го дня сотнику воронковскому Ивану Сулыме — // на продажу вместе состоящаго двора;

Универсаль гетмана Ивана Скоропадского данной // въ Глуховъ — 1717 года ноября 10го генералному // войсковому хоружому Ивану Сулиме, в подтвержде // ние владѣнія селомы Старимъ, и калнимъ, такоже // и купленнымъ хуторомъ под местечкомъ Вороковомъ — // съ пятнадцатью человеками людьми на грунтахъ // имъ купленыхъ осѣлыхъ,

65 зв. Выпысь съ книгъ суда полкового и магистрата переяславского // данная значному товаришу бунчуковому самойлу // Сулиме 1722 года генваря 8го на проданной ему Сулиме // протопопшею воронковскою Марьею Рустановычевою // и сынамъ ея священникомъ Иоанномъ Рустановычемъ // грунтъ прозываемый Юрбатовский, Совковский, Крудувский, // Лань и ниву к онымъ принадлежащие;

Купчий запысь отъ шевскаго мещанина осипа гудыма, // даной 1751 года августа 25 дня сотнику воронков // скому Матвею Сулыме, на продажу имъ гудымомъ грунта // прозываемого романковского, при фолваркахъ воронков // скихъ лежащего, доставшегося ему гудыме отъ знач // кового товарища семена тимченка; при коеи и купча // данная 1751 года августа 5 дня отъ Семена // Тимченка (за) гудыму преложена;

Выпысь с полковой переяславской канцелярии 1754 // года марта 14го данная сотнику воронковскому // матвею сулиме спрописаниемъ въ оной крепости // стародубовского гарнизонного полку премеръ майора // Федора Тарапанова, жены его Аграфены Фаддеевой // на проданные ему сулыме въ селѣ Старомъ имеющиеся // грунта леса пахотные и сенокосные поля;

Роздѣлка Учыненая 1754 года июня 6 дня по ордеру // Генеральной войсковой канцелярии, умершаго хоружаго // Генералного Ивана Сулима имени оставшимся наслед // никамъ;

Опысь доставшемусь по смерти генералного хоружаго — // Ивана Сулыма умершему бунчуковому товаришу Матвею Сулиме // По разделу между наследникамы оного сулимы имени // **66** учиненая 1756 года июня 6го дня бунчуковимъ товары // щемъ Ныколаемъ Трочною, иванковскимъ канцелярыстом // Андреемъ Магоенкомъ;

выпысь изъ суда подкоморского 43 повету переяславского // 1764 года августа 13 данная сотнику воронковскому // Матвею Сулиме по ыску его на жылтку

воронковскую — // Марию Божковну, по прозванию лычманову за нена // лежное упасанье мужу своему лычману его сулимы // грунта набочынскаго, Которы по прыговору подко // морского суда за доказательствомъ сулиминимъ отданъ // во владеніе матвею сулимее и нынѣ находится.

Выпись из суда земского повету переясловского дан // ная сотнику воронковскому матвею сулыме // 1770 июня 25 дня по выску его на священника // села Старого Андрея Федорова за написание за церкову // Старынскую, в бывшую генералную о земляхъ перепись // Его сулимы собственнихъ земель, коы по прыговору // верхнихъ правытелствъ отданы сулиме къ селу старому // иныѣ (во) владѣнии находятся; //

Купчей запись данной 1779 года сентября 3 дня отъ // Михаила и Андрея рустановичевъ на продажу бунчуковаго // Товарища Матвея Сулимы жене его Елисаветѣ // Сулиминой вечно леса фоевого положение имеющаго // под селомъ Старымъ за пятьдесятъ рублей, //

Выпись зъ суда земского повета переясловского бунчу // ковому товарищу матвею сулиме данное 1781 года // ноября 5го с прописаниемъ купчей даной ему сулиме // и жене его Елисаветѣ Сулиминой на проданные подсуд // комъ земскимъ золотоносскимъ Яковомъ Рустановичемъ // крепостныхъ наследственныхъ грунтовъ, полновъ^s, лесов // 66 зв. Садовъ, и людей, на томъ имени жившихъ, положение // имеющихъ в местечке воронковѣ, в селе Старомъ, и Скоб // цахъ, прычемъ ивыше пысаной купчей запись и почему // владель рустановичъ и его предки темъ имениемъ — // крепосты и раздѣлочный листъ 1778 года генваря 22 дня // учыненной, Яковомъ рустановичемъ с племянникамы // его Михаиломъ и Андреемъ рустановичамы, грунтамъ // ихъ, прыложенные, коыхъ в селе тринадцать; — //

Купчей запись данной 1780 года генваря 10го отъ ми // хаила рустановича на продажу бунчуковаго то // варища матвея сулимы женѣ Елисаветѣ Сулими // ной вечно пляца состоящего в местечкѣ вороковѣ // за десять рублей;

Заменичной листъ данной 1781 года апреля 2 дня отъ // козаковъ воронковскихъ ивана и другого ивана пого // релковъ, бунчуковому товарищу матвею сулиме, // на замену оному сулыме поля пахотного трехъ днем // в урочыщи рудого Горба, с получениемъ от него сулимы // такъ же трехъ дней поля,

Заменочній лысть данной 1781 года ноября 3го отъ // подсудка золотоноскаго земского суда Якова риста // новича, на замену онымъ ристановичемъ своего // человѣка ивана бондаря зъ семействомъ и имениемъ // за полученные имъ рустановичемъ, от бунчуковаго // товарища Матвея Сулымы двухъ человѣкъ // Андрея и прокопа Туренковъ зъ женамы // и детьмы;

67 Заменочній лыст данной 1781 года июля 5го от полко // ваго канцеляриста Михаила[†] Рустановича, бунчуковому // товарищу Матвею Сулыме, на замену ему паросников⁴⁴ // березовыхъ и дубовихъ, положенье имеющихъ при ме- // стечки воронковѣ на форштатѣ романковѣ, с полу // чениемъ от сулымы грунта там же со-

^s Нерозбірливе слово.

[†] Іншим почерком.

стоящаго // съ хатою человекомъ на онимъ живущимъ кириломъ // литвиненкомъ, и денегъ адынадцати рублей; // купчей запысь данной 1781 года декабря 12 отъ ан // дрея Берлы бунчуковому товарищу матвею сулымее // на продажу близь мѣстечка Воронкова пахотной // землѣ семь дней за двадцать рублей;

Раздѣлочные писма первое 1782 июня 1го а второе // 1783 годовъ мая 13 учиненные бунчуковимъ то // варищемъ матвеемъ сулымою, и племянникамы кол- // лежского ассесора якова рустановича, михаиломъ // и андреємъ ристановичамы доставшаея по купле- // Сулиме отъ вышеписаного якова рустановича // имения;

полковой асауль Григорий Афендик

[...] ^U уездного суда секретарь Алексей Про[...]

[...]

при сей описи биль припорщик Иван (?) Козельский

при сей опис былъ [...] [...] [...]

Андрей Ростанович

ДАКО. Ф. 346. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 56—67. Оригінал

Коментарі

1. «...в местечкѣ Воронкове...». Сучасне село Бориспільського р-ну Київської обл., центр Вороньківської сільської громади.
2. «...в селах Старом...». Сучасне с. Старе.
3. «...в селах ... Калномъ...». Сучасне с. Кийлів.
4. «...в селах ... Гусиницах...». Село Гусинці зараз затоплене, згадкою про нього залишилось однойменне урочище зі збереженою Спасо-Преображенською церквою початку ХІХ ст., єдиною спорудою, що залишилася від колишнього села.
5. «...в селах ... Салковъ...». Село Сальків ще фіксується на картах у першій половині ХХ ст., зараз це частина с. Проців.
6. «...в селах ... Глибокомъ...». Сучасне с. Глибоке Бориспільського р-ну Київської обл.
7. *Погребецъ* — дорожня скринька для напоїв і харчів.
8. «*Подсытокъ*» — різновид сита.
9. «*Кандѣйка*» — невелика ємність.
10. «*Левер*» — рушниця.
11. «...простыхъ лейцовъ ременныхъ две...». Повід, за допомогою якого правлять конем.
12. «...кантаровъ ременныхъ шесть...». Імовірно, ідеться про кантар — ручні ваги.
13. «*Ленбыкъ*» — алембик, мідний перегінний куб особливої конструкції, призначений для дистиляції спирту.
14. «...ленбыкъ съ шапкою...». Тобто з верхньою насадкою до алембика.
15. «...вовны яровой два мешка...». Ідеться про вовну, зняту з ярок.
16. «...воску печабытого два пуда...». Воску, печеного в печі.
17. «...дрожки с крышкою ...». Невеликий двомісний візок.
18. «...пры речки Каранъ остров...». Річка існує й зараз.
19. «...пустыхъ пляцов два...». Земляна ділянка. «Пляцями» називали також місце, де можна було оселити селянина, ремісника, відкрити лавку тощо.
20. «...а один заселен скотуарысом...». Тобто шкіряником.
21. Тут і далі зазначена кількість днів, яку мали відпрацювати селяни.

^U Тут і далі текст нерозбірливий.

22. «...ахтирская Богоматерь с вырезью...». Виріз для вставлення іншої ікони.
23. «...на кипарисном бляте...». Дошка для писання ікони.
24. *Монастир Хиландар* — болгарсько-сербський монастир на Афоні.
25. «...Пожовъ серебрянныхъ авикурской работы...». Імовірно, йдеться про ножі, виготовлені в німецькому місті Аугсбург.
26. «...весы медние маленькие ветхые с черкамы...». 3 важками.
27. «...скатерть шилонской работы...». 3 вовни мериноса.
28. «...кафтаны немецкой блакитного плысу...». 3 грубої вовняної ворсисті тканини.
29. «...подшить миніонимъ блакитнимъ гранытуром...». Підшитий знизу гродетуром — блискучою шовковою тканиною.
30. «...мотков кужылной работы...». Ідеться про пряжу.
31. *Ладунка* — патронгаш.
32. «...бочекъ старыхъ къ усыпу ...». Бочок, призначених для зберігання зернових.
33. *Тараданка* — легкий двоколісний візок.
34. «...кандъика медная...». Імовірно, йдеться про рушницю, виготовлену зброярми з міста Кандія на Криті (суч. Іракліон).
35. «...косокъ сталныхъ охотничьихъ двѣ...». Мисливська зброя.
36. «...Кобыла вороночалая...». Чорна з сивиною.
37. *Стригун* — однорічне лоша, якому зазвичай підстригають гриву.
38. *Мички* — пасма волосся над копитами.
39. *Фоевий* — хвойний.
40. *Боковня* — народна назва риби чехонь.
41. 1690 р.
42. «...хутора леса и поля с трехъ рукахъ...». У співвласності.
43. Підкоморський суд — становий шляхетський суд для розгляду межових справ.
44. «...паросниковъ березовыхъ и дубовихъ...». Молодого лісу.

DESCRIPTION OF THE SULYMY ESTATES OF 1787

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation the unpublished description of the Sulymy estates of 1787. **Methodology.** The text of the source was analysed using the scientific-critical method, as well as historiographical, source and linguistic analysis. **Scientific novelty.** For the first time, a document is published that contains many new details that significantly complement the historical context of the life and everyday life of Cossack officers of Hetmanshchyna during the liquidation period. **Conclusions.** The Sulymy family can be considered one of the most researched in Ukrainian history. But despite the existence of two collections of documents, the so-called Sulymy and Motyzyhn archives, published by O. Lazarevskyi, it is still possible to find texts of documents that are unique in many respects. Such a discovery was the inventory of the property of deceased bunchuk comrade Matvii Sulyma, made by members of the noble guardianship in 1787. The document mentions all movable and immovable property located in the town of Voronkiv and its district of the former Kyiv district. The inventory gives an idea of various spheres of life of Cossack officers of the second half of the 18th c. and contains unique details of the history of everyday life, architecture, crafts, and economy, revealing, in many cases, even older traditions. The list of documents in the Sulymy family archive, most of which have been overlooked by researchers, is unique. The inventory itself is an interesting example of late 18th c. record keeping and characterises the process of the Hetmanshchyna transition to the Russian empire.

Keywords: *Sulymy, Cossack officers (starshyna), property inventory, everyday life, household, family archive, noble guardianship.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.229>
УДК (049.32)+655.55

Андрій ЗДОРОВ

незалежний дослідник (Одеса, Україна)

andrij.zdorov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7347-304X>

ЯК БОГ СТАВ ДИЯВОЛОМ, АБО ЯКИЙ СУСПІЛЬНИЙ ЛАД БУВ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ?

Рецензія на книгу: *Станіслав Кульчицький. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923*

Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України

Київ: Академперіодика, 2024. 548 с.

Станіслав Кульчицький сформувався як історик у часи тоталітарного режиму СРСР, добре вивчив його ідеологію і практику, розуміє та підкреслює різницю між переконаннями К. Маркса й Ф. Енгельса про комунізм як безкласове та бездержавне суспільство, засноване на суспільній власності, хоч і вважає ці ідеї утопічними, та думками В. Леніна про державу-комуну, якою керує одна правляча партія, а фактично — її вожді. Автор давно досліджує цю тему, що засвідчують його праці [1—3]. У рецензованій монографії він докладно описує процес формування однопартійної більшовицької системи влади в Росії та в Україні, її головні риси, трансформацію в тоталітарний режим.

Цитування: Здоров А. Як бог став дияволом, або Який суспільний лад був у Радянському Союзі? [Рец. на кн.: Кульчицький С. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923. Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 548 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 229—236. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.229>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 2 (581)

Станіслав
КУЛЬЧИЦЬКИЙ

**ЛЕНІНЬСЬКА
СИСТЕМА
ВЛАДИ
І ВЛАСНОСТІ
В ОКУПОВАНІЙ
УКРАЇНІ.
1917–1923**

Які причини перемоги більшовизму називає автор? Перша: доктрина В. Леніна, або його «комуносоціалізм», що забезпечило підміну понять «диктатура пролетаріату» на «диктатура партії» (фактично — її вождів), «суспільна власність» — на «державна власність». Більшовики спотворили ідеї К. Маркса, хоч оголошували себе його «учнями». С. Кульчицький чітко розрізняє вчення німецького мислителя, яке лягло в основу європейської соціал-демократії, й теорію В. Леніна, котру він називає основою «державосупільства». Наслідком, на думку історика, стали декілька експропріацій: партії більшовиків — її вождями, держави — партією більшовиків, суспільства — державою-комуною та робочої сили — державою. Фактично, автор розвиває

ідею американського історика Р. Пайпса про виняткову роль В. Леніна у створенні радянської держави. Ця версія наділяє останнього надлюдськими здібностями змінювати хід історії багатьох країн. Інакше кажучи: обернений культ В. Леніна у СРСР («цар і бог СРСР Росії»), як жартували засновники українського націонал-комунізму В. Шахрай і С. Мазлах [4, с. 252]).

Другою причиною перемоги більшовиків автор називає «неусвідомлений соціалізм» народних мас — посилені імперіалістичною війною ненависть «низів» до старого режиму, ненависть селян до поміщиків і прагнення «чорного переділу», ненависть робітників до буржуазії, яка проявилася ще в подіях російської революції 1905—1907 рр. С. Кульчицький підтримує думку американського історика П. Грегори про масштабність і стихійність цього явища, яке В. Ленін міг тільки узаконити.

Третю причину автор пов'язує з допомогою Німеччини, яка профінансувала захоплення влади більшовиками в 1917—1918 рр. Таку версію підтримував Р. Пайпс. Але видається вона доволі конспірологічною, пов'язаною з тогочасною антибільшовицькою пропагандою, переконливих доказів якої так і не виявили. Можемо провести певні паралелі з українськими Майданами 2004 та 2013—2014 рр., навколо котрих і досі циркулюють чутки про «гроші США» чи то «гроші ЄС», що ніяк не пояснює готовність людей ризикувати власним життям.

С. Кульчицький формулює питання про причини прийняття людством ідеї комунізму в ленінській інтерпретації, пов'язуючи його з постаттю однієї людини, «в голові якої народилася ніколи не бачена система влади і власності». Але фактично відповіді на це питання автор не дає, адже прийняти його пояснення можна лише погодившись із перетворенням В. Леніна з бога на диявола, надприродна сила котрого здатна змінювати суспільства й держави, хід історії всієї цивілізації. Підхід С. Кульчицького до постаті В. Леніна дуже нагадує підхід В. Гюго

до постаті Наполеона III — вони зображують своїх героїв злими монстрами, але фактично приписують їм надздібності, роблячи з них надлюдину. Саме це зауважував К. Маркс про книгу В. Гюго «Наполеон Малий» [5, с. 375].

Пропонуємо розглянути реальні причини перемоги більшовизму-ленінізму, враховуючи особливості економічного та соціального розвитку, адже видатних політиків і теоретиків у Росії не бракувало, але їхні ідеї не мали такого успіху. С. Кульчицький наголошує, що більшовики на чолі з В. Леніним не змогли в 1918—1920 рр. реалізувати свій план побудови «держави-комуни» й остаточно ліквідувати товарно-грошові відносини, тому змушені були оголосити нову економічну політику, а попередній етап назвати періодом воєнного комунізму. Невдалий «комуністичний штурм», на думку автора, передбачав одержавлення промисловості й транспорту, споживчої кооперації та профспілок, примусові продовольчу розкладку (вилучення продовольства у селян) і навіть посівну розверстку. Продрозкладка та хлібна монополія не були винаходами більшовиків — в умовах Першої світової війни подібне практикували як європейські країни, так і Російська імперія (включаючи період правління Тимчасового уряду) [6] й уряд гетьманської держави П. Скоропадського [7, с. 6].

С. Кульчицький визнає, що в економічній програмі РКП(б) ішлося про експропріацію буржуазії, а не селянства. «Програма проголошувала скасування приватної власності на землю, проте селянство впродовж віків не володіло, а користувалося землею, і тому навіть не помітило, що більшовики вважають приватну власність на землю скасованою. Більше того, селяни примусили державу-комуни передати в їхнє користування землю у власності поміщиків, буржуазії, удільного відомства, церкви та навіть самої держави. Це означало, що у своїй масі вони стали селянами-власниками (по суті, а не за назвою), виробниками власної продукції, яку бажали реалізувати на вільному ринку за цінами попиту й пропозиції» (с. 293). Політика державної монополії на хліб та продрозверстки зазнала краху, як і спроби насадження радгоспів, колгоспів і комун. Подібні заходи державного регулювання були запроваджені ще під час якобінської диктатури у Франції 1793—1794 рр. [8, с. 94, 118, 121, 127], а закон Ле Шапельє 1791 р. навіть забороняв страйки та профспілки робітників, щоб вони не домагалися підвищення платні. Від цієї практики відмовилися лише в часи термідора (але не повністю — закон Ле Шапельє діяв аж до 1864 р.), який В. Ленін порівнював із непом.

Земля була головним питанням для селянства, визначаючи його політичні вподобання. Селяни терпіли продрозкладку тому, що більшовики передали їм поміщицькі землі, — на відміну від А. Денікіна, П. Врангеля або Ю. Пілсудського. Вони погоджувалися з продовольчою диктатурою рівно стільки, скільки існувала загроза повернення поміщиків.

Найцікавіше те, що С. Кульчицький визнає існування в Радянському Союзі приватної власності. «Соціально-економічні перетворення могла здійснювати спільнота, яка мала ієрархічну структуру — держава або партія. Диктатуру, за якої ставала можливою “експропріація експропріаторів”, повинна була здійснювати держава, створювана пролетаріатом, а не робітничий клас. Під час експропріації

буржуазії приватна власність не знищувалася, а ставала державною, не втрачаючи ознак приватності. Унаслідок цього створювана робітничим класом держава не «засинала», як висловлювався Ф. Енгельс, а ставала всемогутньою» (с. 27). Державна власність у СРСР була оголошена «загальнонародною соціалістичною», а «зазіхання» на неї передбачало суворі покарання аж до страти.

Приватна власність належить лише частині суспільства, а окремі «вожді» чи партноменклатурники дійсно не були власниками засобів виробництва, але саме вони були носіями корпоративної або колективної приватної власності та колективними експлуататорами найманих робітників і селянства. Тобто державна власність у СРСР належала всьому класу номенклатури у цілому, а не окремим її представникам.

Ідейні провідники УПА писали: «Коли йдеться про соціальні цілі нашої боротьби, то ми, бандерівці, боремося за побудову безкласового суспільства. Ми є проти повороту в Україну, як поміщиків так і капіталістів. Ми є за знищення в Україні нової експлуаторської паразитарної кляси — кляси большевицьких вельмож, складеної з верховодів партії, МВД і МГБ, адміністрації, армії» [9, с. 9]. Новим правлячим та експлуаторським класом називав партійну номенклатуру югославський дисидент М. Джилас і радянський історик, що виїхав на Захід, М. Восленський [10]. С. Кульчицький, утім, тут відкидає класовий підхід та пише про власність або володіння «вождів», а не класу номенклатури.

Державна власність на засоби виробництва не була першою у світовій історії практикою — вона панувала в багатьох азійських суспільствах, а К. Маркс означив її як особливий спосіб виробництва. «Коли не приватні земельні власники, а держава безпосередньо протистоїть безпосереднім виробникам, як це спостерігається в Азії, як земельний власник і разом із тим суверен, то рента і податок збігаються, або вірніше, тоді не існує ніякого податку, який був би відмінний від цієї форми земельної ренти... Держава тут — верховний власник землі. Суверенітет тут — земельна власність, сконцентрована в національному масштабі. Але зате у цьому випадку не існує ніякої приватної земельної власності, хоч існує як приватне, так і громадське володіння та користування землею» [11, с. 354].

Німецько-американський синолог К. Вітфогель у своїй праці «Східний деспотизм» дійшов висновку, що у СРСР також існує варіант саме цього азійського способу виробництва [12]. Російський етнолог Ю. Семенов зауважив, що такий спосіб виробництва був поширений не лише в Азії, запропонував його називати політаризмом (від гр. «політія» — держава), а також виділив як підвид агрополітаризм, притаманний Стародавньому Сходу, та індустрополітаризм, властивий Радянському Союзу й подібним державам. При цьому способі виробництва поняття «державний апарат» і «панівний клас» практично збігаються, оскільки всі члени останнього входять до єдиної ієрархічної системи розподілу додаткового продукту [13].

На наш погляд, адекватніше пояснює процес становлення та розвитку радянського режиму концепція державного капіталізму як ранньої стадії розвитку капіталістичної формації — періоду первісного нагромадження і промислового

перевороту, що в більшості передових країн Заходу також проходив через криваві революції, громадянські війни, диктатури, імперські й колоніальні завоювання, які іноді супроводжувалися геноцидами підкорених народів (від завоювання Ірландії часів О. Кромвеля до голодів у Бенгалії 1769—1770 та 1942 рр.).

Жовтневий переворот 1917 р. в Росії був частиною Великої російської чи Східноєвропейської революції 1917—1921 рр. Російська й українська революції були суто буржуазними за своїми причинами, завданнями, результатами. Революціонери свідомо йшли слідами Великої французької буржуазної революції 1789—1799 рр., відтворюючи навіть її терміни — «установчі збори», «комісари», «директорія», «трибунал», «вороги народу», «надзвичайні комісії» тощо. Большевики відігравали роль якобінців, чия диктатура знищила рештки феодального ладу абсолютної монархії Романових. Червоний терор (термін із Франції 1793 р.) сприяв утвердженню режиму державного капіталізму та нового панівного класу — партійно-державної бюрократії або державної буржуазії, яку у СРСР назвали «номенклатурою». Радянський Союз став новою формою Російської імперії, подібної до імперії Наполеона Бонапарта, а державний капіталізм певний час сприяв модернізації суспільства [14], яка передбачала перехід від традиційного аграрного суспільства з пануванням ручної праці, станової нерівності, масової неписьменності, традиційного типу смертності й демографічного відтворення до новітнього промислового суспільства з переважанням міського населення та машинного виробництва, культурною революцією, загальною обов'язковою середньою освітою, сучасним типом демографічного відтворення. Ціною цього переходу в нашій країні, як і багатьох інших, стали Голодомор і репресії, знищення мільйонів людей, традицій робітничого й соціалістичного руху, атомізація суспільства. Водночас подолання неписьменності, поширення системи медичного обслуговування та вакцинації від епідемічних хвороб сприяли зниженню дитячої смертності більш як у десять разів і зростанню тривалості життя майже вдвічі [15, с. 40].

Концепцію про те, що суспільний лад Радянського Союзу був режимом державного капіталізму в різних формах розвивали та підтримували опозиційні марксистки, соціалісти й анархісти як у СРСР, так і за його межами: опоненти В. Леніна в РКП(б) Т. Сапронов та Г. М'ясников, перший очільник італійської Компартії А. Бордіга, англійський соціаліст Т. Кліфф [16—18], українські соціалісти І. Майстеренко, В. Голубничий. Звісно, всі вони були заборонені у «країні Рад».

Вирішення завдань модернізації перетворило цей режим на перешкоду для розвитку продуктивних сил — він програв розвинутішим країнам Заходу й розвалився. Большевики 1917—1921 рр. мали свій модернізаційний проект, були гнучкішими за своїх супротивників — білогвардійців, уміли визнавати власні поразки, реалізувати прагнення селянства та пригноблених націй. Білий рух натомість не визнавав за націями жодних прав — для А. Денікіна українці були лише «вигадкою ворогів Росії» (так само, як і нині для Кремля).

С. Кульчицький уникає історичних аналогій та порівнянь. Напевно, авторський задум не передбачав цього. Виникає риторичне питання: чи може, на-

приклад, біолог обмежитися дослідженням лише одного живого організму? Чи може лікар обмежитися дослідженням лише однієї хвороби в однієї людини? То чому ж історик має обмежуватися лише дослідженням одного суспільства, не порівнюючи його з іншими? Зрозуміти причини й наслідки російської революції 1917—1921 рр. і роль більшовицького режиму неможливо без світового контексту та порівняльно-історичного матеріалу, без розгляду процесів суспільної модернізації, тобто переходу від аграрного традиційного суспільства до індустріального й ролі революцій у цьому процесі.

Натомість С. Кульчицький пропонує цивілізаційний підхід: «У сучасному світі, якщо вимірювати його цивілізаціями, маємо зауважити принципові відмінності двох із них. Родоначальниками євроатлантичної цивілізації є багато мислителів, починаючи з афінського архонта Солона (VI ст. до н. е.). До цієї когорти мислителів входить і К. Маркс, інтелектуальний доробок якого не обмежувався “Маніфестом Комуністичної партії”. Родоначальником цивілізації, яку безпідставно називають комуністичною, є В. Ленін» (с. 530). С. Кульчицький вважає, що створену В. Леніном систему влади і власності, або навіть нову цивілізацію, слід називати терміном «рашизм»: «Публіцисти вважають, що рашизм має спільну природу з такими тоталітарними системами недавнього минулого як фашизм і нацизм. Такий підхід до термінології є емоційним, а не науковим. Надто багато ознак, включно з діючими посадовими особами, доводять органічний зв'язок путінської Росії з Радянським Союзом, тобто зі створеним Леніном суспільно-політичним режимом і відповідним йому соціально-економічним ладом» (с. 531).

Нинішня путінська Росія за своїм соціально-економічним ладом — це зовсім не СРСР, адже основна маса засобів виробництва давно знаходиться у приватній власності, а правлячий клас провадить капіталістичну політику всередині країни та аж ніяк не соромиться свого багатства. Емоційним є намагання С. Кульчицького представити В. Леніна засновником нової цивілізації рашизму — не В. Ленін вигадав ідеологію «російського світу» («руського мира»). Навпаки, він багато разів виступав проти «великоросійського шовінізму» та, зокрема, проти сталінського плану автономізації 1922 р., що передбачав включення всіх радянських республік до складу РРФСР як автономій.

Сучасний путінський режим у Росії відроджує традиції російського царату («самодержавство, православ'я, народність») і сталінізму, але вже без модернізаційного проекту. Новітній російський «райх» ніби хоче повернути історію у часи Російської імперії XIX ст., заперечуючи навіть існування українців як нації, і дійсно перетворюючись на російську форму фашизму — рашизм. Примітно, що В. Путін вважає більшовиків «п'ятою колоною» та зрадниками, котрі розвалили «історичну Росію» та нібито «створили Україну». «У текст Декларації про утворення Союзу РСР, а потім у Конституцію СРСР 1924 р. внесли право вільного виходу республік із Союзу. Таким чином, в основу нашої державності було закладено найбільш небезпечну “міну вповільненої дії”», — зазначив очільник РФ у 2021 р. У цьому сучасний Кремль наслідує ідеологів російського білого руху, які створили першу форму російського фашизму в еміграції в 1920—1930-х рр.

Переосмислення старих уявлень про суспільство та його розвиток, нав'язуваних нам упродовж ХХ ст. тоталітарними режимами, зокрема й тими, що привласнили собі назви «соціалізм» і «комунізм», дозволить подолати новітній фашизм та старий імперіалізм, розчистити дорогу для формування нових суспільних течій і побудови нового дійсно справедливого суспільства у світі, що унеможливить жахіття війни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kulchytskyi, S. *Komunizm v Ukraini: Pershe desiatyrychchia: 1919—1929*. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя: 1919—1929. Київ: Основи, 1996. 396 с.]
2. Kulchytskyi, S. *Chervonyi vyklyk: Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Kn. 1. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.]
3. Kulchytskyi, S. *Chy byly bilshovyky komunistamy?* *Svitohliad*. 2023. 1(99): 30-37 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Чи були більшовики комуністами? Світогляд. 2023. № 1(99). С. 30—37].
4. Mazlakh, S. & Shakhrai, V. *Do khvyli: Shcho diietsia na Vkraini i z Ukrainoiu? (drukuietsia za vydanniam 1919 r.)*. Odesa, 2019 [in Ukrainian].
[Мазлах С., Шахрай В. До хвилі: Що діється на Вкраїні і з Україною? (друкується за виданням 1919 р.). Одеса: Астропринт, 2019. 294 с.]
5. Marks, K. *Predislovie ko vtoromu izdaniyu "Vosemnadtsatoe briumera Lui Bonaparta"*. Marks K., Engels F. *Sochineniya*. 2-e izd. Moscow, 1960. T. 16 [in Russian].
[Маркс К. Предисловие ко второму изданию «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта». Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Политздат, 1960. Т. 16. 839 с.]
6. *Postanovlenie o peredache khleba v rasporyazhenie gosudarstva*. 25 marta 1917 g. *Sobranie uzakonenii i rasporyazhenii pravitelstva, izdavaemoe pri Pravitelstvuiushchem senate*. Petrograd, 1917. № 85 [in Russian].
[Постановление о передаче хлеба в распоряжение государства. 25 марта 1917 г. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. Петроград, 1917. № 85, ст. 487].
7. *Zakonodatelnye akty Ukrainskoi Derzhavy (Zakony, postanovleniia, instruktsii, tsirkuliary)*. 1918 g. 6 (iyul). Odessa, 1918 [in Russian].
[Законодательные акты Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). 1918 года. Вып. 6 (июль). Одесса, 1918. 40 с.]
8. Ado, A.V. (Ed.) *Dokumenty Velikoy Frantsuzskoy revoliutsii*. Moscow, 1992. T. 2 [in Russian].
[Документы Великой Французской революции. Под ред. А.В. Адо. Москва: Изд-во МГУ, 1992. Т. 2. 350 с.]
9. Poltava, P. *Khto taki banderivtsi ta za shcho vony boriutsia*. Drohobych, 1991 [in Ukrainian].
[Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються. Дрогобич, 1991. 31 с.]
10. Voslenskiy, M.S. *Nomenklatura: Gospodstvuiushchiy klass Sovetskogo Soiuz*. Moscow, 1991 [in Russian].
[Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. Москва, 1991. 624 с.]

11. Marks, K. Kapital. T. 3. Marks K., Engels F. Sochineniya. 2-e izd. Moscow, 1962. T. 25. Ch. 2 [in Russian].
[Маркс К. Капитал. Т. 3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1962. Т. 25. Ч. 2. 551 с.].
12. Wittfogel, K.A. Oriental Despotism; a Comparative Study of Total Power. Yale University Press, 1957. 550 p.
13. Semenov, Yu.I. Politarnyi (aziatskii) sposob proizvodstva: sushchnost i mesto v istorii chelovechestva i Rossii. Moscow, 2008 [in Russian].
[Семенов Ю.И. Политарный (азиатский) способ производства: сущность и место в истории человечества и России. Москва, 2008. 401 с.].
14. Zdorov, A.A. Gosudarstvennyi kapitalizm i modernizatsiia Sovetskogo Soiuz: marksistskiy analiz sovetskogo obshchestva. Odessa, 2003 [in Russian].
[Здоров А.А. Государственный капитализм и модернизация Советского Союза: марксистский анализ советского общества. Одесса, 2003. 124 с.].
15. Hladun, O.M. Narysy z demografichnoi istorii Ukrainy XX st. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України XX ст. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України, 2018. 224 с.].
16. Cliff, T. The Nature of Stalinist Russia. London, 1948. URL: <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1948/stalruss/> (дата звернення: 20.12.2024).
17. Kliff, T. Gosudarstvennyi kapitalizm v Rossii. [B. m.] 1991 [in Russian].
[Клифф Т. Государственный капитализм в России. Пер. с англ. [Б. м.] 1991. 287 с.].
18. Kliff, T. Imperialistychna ekspansiia Rosii. Vpered. München, 1951. 7-8(19-20): 14-16 [in Ukrainian].
[Кліфф Т. Імперіалістична експансія Росії. Вперед. Мюнхен, 1951. Ч. 7-8(19-20). С. 14—16].

Надійшла / Received 28.01.2025

Andrii ZDOROV

Independent Researcher (Odesa, Ukraine)

andrij.zdorov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7347-304X>

HOW DID GOD BECOME THE DEVIL, OR WHAT WAS
THE SOCIAL ORDER IN THE SOVIET UNION?

Book review:

Stanislav Kulchytskyi. Lenin's System of Power and Property in Occupied Ukraine. 1917—1923

Editor-in-chief V. Smolii. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine

Kyiv: Akadempriodyka, 2024. 548 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.237>
УДК 655.55(438)(477):009(Вісла)“1947”

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
s_kul@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

АКЦІЯ «ВІСЛА» ОЧИМА АВТОРИТЕТНОГО ПОЛЬСЬКОГО ДОСЛІДНИКА

Рецензія на книгу: *Grzegorz Motyka. Akcja „Wisła” 47: Komunistyczna czystka etniczna*

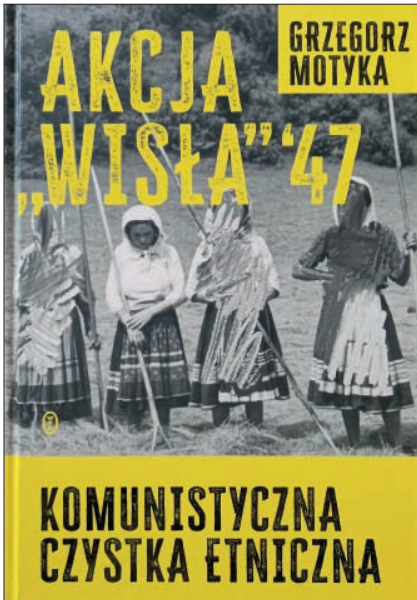
Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 432 s.

Ця рецензія не стільки аналітичного, скільки інформаційного характеру. Не маю публікацій, безпосередньо пов'язаних із темою, якій присвячена книга Гжегожа Мотики, але розумію, наскільки важливо донести до української аудиторії висновки, яких він дійшов у результаті багаторічних досліджень однієї з найбільш болючих тем в історії польсько-українських взаємин 1940-х рр.

Визнаний фахівець з польсько-української проблематики ХХ ст., провідний учений Інституту політичних досліджень Польської академії наук, заступник голови ради Інституту національної пам'яті, професор кафедри українознавства Ягеллонського університету у Кракові, співголова Українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії

Цитування: Кульчицький С. Акція «Вісла» очима авторитетного польського дослідника [Рец. на кн.: Мотыка Г. Акция „Wisła” 47: Komunistyczna czystka etniczna. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 432 s.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 237—240. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.237>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Г. Мотика подарував мені свою нову книжку з наміром, слід сподіватися, поширити інформацію про неї серед українських науковців. Тож варто розпочати з повідомлення про 24-ту нараду комісії експертів, яка цього разу відбулася в Ужгороді 27—30 січня 2025 р.

Українсько-польська комісія експертів є своєрідним довгожителем, адже діє вона з 1993 р. і впродовж цього часу майже щорічно проводить зустрічі почергово в Польщі та в Україні, системно аналізуючи свіжонадруковані шкільні підручники, щоб не допустити поширення в них тез, здатних сформувати в учнів негативне ставлення до сусіднього народу. Рекомендації комісії не мають обов'язкової сили, але до них дослухаються як автори навчальних матеріалів, так і відповідні міністерські фахівці.

Здавалося б, що за три десятиліття роботи комісія мала вичерпати всю гаму негативу в історії українсько-польських відносин, але виявилось, що це далеко не так. Стан справ може проілюструвати на прикладі польського підручника, з яким довелося ознайомитися. В «Історичному словнику», що завершує навчальне видання, визначення поняття «Українська повстанська армія» має такий вигляд: «УПА — це організація українських націоналістів, метою якої було утворення незалежної України ціною, між іншим, знищення польського населення». Україна боролася за незалежність від сталінської Росії, і цю боротьбу не варто переносити на польське населення — навіть «між іншим».

Боротьба ОУН та УПА, акція «Вісла» — це теми, якими Г. Мотика займається давно й цілеспрямовано. Впродовж трьох десятиліть нашого знайомства, відколи він як асистент Інституту політичних досліджень неодноразово бував в Інституті історії України НАН України, завжди бачив його налаштованим на співпрацю, здатним почути аргументацію опонентів, спроможним віддати перевагу науковим доводам, а не емоційним сплескам, надто коли йдеться про болючі епізоди спільної історії. Невипадково його попередня книжка «Від Волинської різанини до операції “Вісла”: Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр.», видана у Кракові 2011 р., була оперативно перекладена видавництвом «Дух і літера» 2013 р. Проте й у цьому дослідженні Г. Мотика дотримувався позицій польської історіографії, стверджуючи, що «з українського боку геноцидний характер мала вся антипольська акція, з польського — окремі пацифікації».

Рецензована праця, як підкреслює Г. Мотика в короткому вступному слові, найбільш особиста з усіх його студій. Її задум виник після того, як пішла у світ його «улюблена матінка» (с. 7). І задум цей пов'язаний аж ніяк не з темою, якої автор торкається вже далеко не вперше. Події 1940-х рр. тут розглядаються з сучасної перспективи, тобто від реалій повномасштабної російсько-української

війни, котру не можна оцінювати інакше, ніж як спробу путінського режиму знищити Україну як незалежну державу, а українців — як націю.

У передмові, написаній у червні 2022 р., коли російська воячина вже показала світу своє істинне нутро в Бучі та інших захоплених місцевостях нашої країни, автор обґрунтовує нову оцінку подій, пов'язаних з операцією «Вісла». Дискусію між польськими й українськими дослідниками цієї теми він пропонує розглядати з позицій не минувшини, а сучасності та майбутнього. Наше ставлення до акції «Вісла», підкреслює він, мусить визначити, ким ми є, які маємо погляди на державу, стосунки між людьми. Що нам ближче: вузький націоналізм чи ідеали відкритого, ліберально-демократичного суспільства? Як ми ставимося до «своїх» і «чужих»? Депортація 1947 р. стає у вільній Польщі тим дзеркалом, в якому можна бачити себе такими, якими ми є (с. 12). Саме тому в назву книжки він включив визначення акції «Вісла» як етнічної чистки.

Актуальність нового дослідження Г. Мотики визначається живучістю суто націоналістичних підходів до «важких питань» спільного минулого — як у польській, так і в українській історіографіях. Ми вдячні Польській державі за прихисток, наданий величезній кількості українців, які рятуються від російських ракет. Водночас ми з болем сприймаємо недружні жести деяких польських політиків, котрі задля власної популярності використовують неподолані упередження свого суспільства стосовно українсько-польських взаємовідносин.

Книжка Г. Мотики ґрунтується на чималій кількості документальних джерел, перш за все йдеться про матеріали центральних сховищ: Архів нових актів, Архів Міністерства закордонних справ, Архів Інституту національної пам'яті, Центральний військовий архів. Достатньою мірою представлені й місцеві архівні установи Любліна, Катовіце, Ольштина, Жешува, Щецина, Перемишля. Щоб довести безпосередню участь сталінського керівництва в організації операції «Вісла», автор використав документи Російського державного архіву суспільно-політичної історії та Російського державного військового архіву.

Не менш широко представлені друковані джерела, серед інших «Літопис УПА» (Торонто, Львів), «Літопис УПА: Нова серія» (Київ, Торонто), а також тематичні збірки, які опублікували Р. Дрозд, Є. Місило, І. Галагіда, Ю. Шаповал та ін. Поза увагою автора не залишилися щоденники і спогади, видані в різний час у Польщі, Німеччині, Франції, Росії. Нарешті використано 135 монографій і статей, які безпосередньо стосуються теми дослідження, в тому числі авторства співробітників Інституту історії України НАН України О. Бажана та Т. Вронської.

Зміст книжки поділений на 25 тематичних «новел», де послідовно аналізуються задум акції «Вісла», її організаційні засади, полеміка щодо визначення майбутніх жертв («Кого виселяти?»), процес виселення, боротьба із загонами УПА, концтабір в Явожно, становище депортованих селян голодної зими 1947—1948 рр., ставлення державної влади до виселенців у 1947—1952 рр.

На особливу увагу заслуговує думка очільника державного управління з репатріації В. Вольського, який «опікувався» переселенцями з Польщі та в Польщу. 22 травня 1947 р. він заявив у Сеймі: «Проблему українців у Польщі можна

роз'язати до кінця лише тоді, коли переселимо цю людність на інші терени й розпорошимо її поміж польським населенням» (с. 47).

Аналізуючи факти, Г. Мотика доходить висновку, що керівництво «народної» Польщі реалізувало сценарій насильницької полонізації української меншини. Визнаючи, що документа, який би прямо вказував на саме такі наміри з боку верхівки ПНР, не знайдено (хоча як інакше можна розцінювати згадану заяву В. Вольського?), він наголошує: розселення українців по всій державі невеликими групами здійснювалося для того, щоб вони самі, рано чи пізно, позбулися своєї мови, звичаїв і релігії, тобто етнічної ідентичності (с. 372). Стверджуючи це, автор солідаризується зі знаним дослідником операції «Вісла» Я. Пісулінським, який зауважив: «Навіть якщо полонізація українців не була головною метою переселення, то з певністю — дуже бажаним його результатом» (с. 373—374).

Окремий підрозділ присвячений результатам акції «Вісла». Аналізуючи наявні джерела, Г. Мотика доходить висновку, що 1947 р. з місцевостей, де українці проживали впродовж століть, було депортовано 140 577 осіб. Близько 100 тис. із них — це жінки, діти, чоловіки похилого віку. Виселенців розосередили в п'яти воєводствах і шістдесяті шести повітах (с. 151). Отже польські комуністи, котрі діяли за настановами своїх російських зверхників, воювали не з бійцями УПА, як вони це представляли власному суспільству, а насамперед із беззахисними жінками та дітьми.

Г. Мотика не наводить даних, що дозволили б зрозуміти, наскільки успішним був процес полонізації депортованих українців у другому і третьому поколіннях. Однак відсутність такої інформації не можна назвати вадою його дослідження — вочевидь, польські статистики не проводили подібних обстежень та, схоже, навіть не замислювалися над цим питанням.

На завершення зазначу, що електронна копія рецензованої книжки доступна для всіх, хто цікавиться цією проблематикою. Замовити її можна на сайті видавництва.

Надійшла / Received 10.02.2025

Stanislaw KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30s of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
s_kul@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

THE OPERATION VISTULA THROUGH THE EYES
OF AN AUTHORITATIVE POLISH RESEARCHER

Book review:

Grzegorz Motyka. Operation Vistula'47: Communist Ethnic Cleansing
Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 432 s.

ХІ ДРИНОВСЬКІ ЧИТАННЯ «УКРАЇНА ТА ЇЇ СУСІДИ: ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ І НАЦІОТВОРЕННЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (ВІД ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО ЕПОХИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ)»

Авторитетний міжнародний науковий форум, що з 1988 р. проводився у Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна, вперше відбувся на батьківщині проф. Марина Дринова — у Софії (14—15 листопада 2024 р.). Спів-організаторами заходу виступили установи Болгарської академії наук та Національної академії наук України (в тому числі Інститут історії України), а також Каразінський університет та Український комітет славистів за фінансової підтримки Центру академічних досліджень у Софії (CAS), Фонду Конрада Аденауера й Інституту історичних досліджень БАН.

Конференція відкрилася 14 листопада у центральному корпусі Болгарської академії наук вітальним словом директора Інституту історичних досліджень БАН проф. *Даніела Вачкова*, який також зачитав привітання від голови Болгарської академії наук акад. *Юліана Ревальського*. До учасників ХІ Дриновських читань звернулася амбасадорка України в Болгарії *Олеся Ілашук*, котра відзначила не лише наукову, а й політичну актуальність проблеми, що об'єднала понад 140 учасників з України, Болгарії, Польщі, Чехії, Угорщини, Молдови, Німеччини, Сполученого Королівства. В рамках першого пленарного засідання відбулися виступи академіка НАН України *Віля Бакірова*, завідувача кафедри нової та новітньої історії

Цит у в а н н я: Страшнюк С. ХІ Дриновські читання «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу і націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби середньовіччя до епохи глобалізації)». *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 241—243.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ХНУ ім. В.Н. Каразіна проф. *Михайла Станчева*, в. о. директорки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України *Наталії Стішової*, координаторки стипендіальної програми «Підтримка українських учених» Центру академічних досліджень у Софії *Ірени Михайлової*.

Присутні заслухали також три пленарних доповіді: «“Незручна нація”: український виклик західній історіографії» д-ра іст. наук, проф. *Володимира Кравченка* (Альбертський університет, Канада), «Політики Царства Болгарії й українське питання після завершення Першої світової війни» докторки, доцентки *Інни Манасієвої* (Інститут історичних досліджень БАН), «Боротьба України проти російської агресії за збереження національної державності та ідентичності української нації й міжнародне співтовариство» чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф. *Степана Віднянського* (Інститут історії України НАН України).

Програма конференції передбачала проведення п'яти секцій і двох круглих столів. Роботою першої, що мала назву «Слов'яни, Русь та їхні сусіди доби середньовіччя: проблеми релігійної, етнічної та політичної ідентичності», керували д-р іст. наук, проф. Олег Бубенок та д-р, доц. Калін Йорданов. Керівниками другої секції («“Козацька нація” на роздоріжжі: ранньомодерна Українська держава в тенетах Московського царства та Російської імперії») були докторка іст. наук, професорка Теодорічка Готовська-Генце, д-р іст. наук, доц. Володимир Маслійчук та канд. іст. наук, доц. Олександр Середа. У центрі уваги третьої секції перебувала тема «Nation building імперської доби: боротьба “національних проєктів” у європейському контексті (кінець XVIII — початок XX ст.)» (керували докторка іст. наук, професорка Олена Бачинська та д-р, доц. Пламен Божинов). Четвертою секцією — «Національно-визвольні змагання 1917—1921 рр. та радянський проєкт “дружби народів”: наслідки для України» — провадили докторка, доцентка Інна Манасієва й д-р культурології, проф. Олександр Кравченко. П'ята секція була присвячена темі «Відродження національної державності та становлення політичної нації: Україна в міжнародній системі координат кінця XX — першої чверті XXI ст.» (керували докторка, професорка Іліяна Марчева та кандидатка іст. наук, доцентка Тетяна Коваленко).

У рамках XI Дриновських читань відбулися засідання двох круглих столів. Перший об'єднав дослідників навколо теми «Європейська мобільність національних меншин та нові діаспори: сучасний стан і перспективи розвитку» (модерували д-р, доц. Петко Христов та кандидатка іст. наук, старша наукова співробітниця Лариса Вахніна). На другому круглому столі обговорювали «Дивергентні та конвергентні явища в слов'янських мовах: історичне тло та сучасний стан» (модерували докторка філол. наук, доцентка Вероніка Ярмак, кандидатка філол. наук, доцентка Світлана Георгієва).

На другому пленарному засіданні, яке пройшло під головуванням докторки, доцентки Марієти Іванової-Гіргінової та канд. іст. наук, доц. Сергія Страшнюка, болгарські й українські вчені представили результати кількох наукових проєктів філологів та істориків, серед яких колективна монографія «Вчорашній світ, побачений через катастрофу 1939 року: Відчуття про zagrożену Європу в культурі та лі-

тературі Болгарії, України, Польщі та Чехословаччини» (Софія, 2023 р.) — її презентували доцентка *М. Іванова-Гіргінова* (Інститут літератури БАН), д-р, проф. *Міхал Неделчев* (Новий болгарський університет), д-р, гол. асист. *Владимир Колев*, д-р, доц. *Любомир Григоров* (Софійський університет ім. Св. Климента Охридського). Науковці з інтересом зустріли інформацію про кілька нових публікацій, зокрема монографії «Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство» С. Віднянського й А. Мартинова (Київ, 2023 р.), «Understanding Contemporary Russian Militarism: From Revolutionary to New Generation Warfare (Ukrainian Voices)» д-ра О. Гриба (Штутгарт, 2024 р.). Канд. іст. наук, доц. *Андрій Домановський* (нині військовослужбовець ЗС України) презентував працю «Український мультифронт: нова схема історії України (неоліт — початок ХХ ст.)» (Харків, 2024 р.). С. Страшнюк представив 16-й том «Дриновського збірника» — щорічника Каразінського університету та Болгарської академії наук (Софія; Харків, 2023 р.), в обговоренні якого взяли участь академік БАН *Ячко Іванов*, д-р іст. наук, проф. *Светлозар Елдиров*, проф. *М. Станчев*, 70-річчю котрого цей том присвячений. Відбулася символічна передача керівництва університетським центром болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова, який 19 років очолював доц. С. Страшнюк, нещодавно призначеному на цю посаду проф. *Дмитру Миколенку*, котрий представив новий проект «Центр досконалості — Східноєвропейський центр європейських досліджень / Eastern Ukrainian Centre of European Studies» (EAUCES 10176972). На завершення другого пленарного засідання керівники секцій і модератори круглих столів прозвітували про їх роботу.

Зазначимо, що більшість виголошених доповідей у вигляді наукових статей складуть основу наступних томів «Дриновського збірника». За загальним визнанням, міжнародна наукова конференція «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу і націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби середньовіччя до епохи глобалізації)» пройшла успішно, на високому інтелектуальному рівні, залишивши помітний слід в історії українсько-болгарської наукової співпраці.

Надійшла / Received 30.11.2024

Сергій СТРАШНЮК

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна (Харків, Україна)

Serhii STRASHNIUK

V.N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

III МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІЙНА І СОЦІУМ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ТА РАННЬОМОДЕРНІЙ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ»

Захід відбувся 15 листопада 2024 р. в Кам'янecь-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка. Започаткована 2020 р. в тісній співпраці з Інститутом історії України НАН України конференція не втрачає своєї актуальності й викликає інтерес дослідників широкого кола соціовійськових аспектів середньовічної та ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи: історії воєнних кампаній, їх політичного впливу на функціонування соціумів, діяльності військово-політичних еліт, організації оборони, повсякденного життя в умовах війни тощо. Дистанційний формат спілкування учасників конференції, в якій узяли участь дослідники з України, Литви, Молдови та Польщі, не вплинув на наукову значущість конференції.

Із вітальним словом до учасників наукового форуму звернулися директор Інституту історії України НАН України акад. *Валерій Смолій* та ректор КПНУ ім. І. Огієнка *Сергій Котилів*, які наголосили на актуальності проблематики «Війна і соціум», що зумовлено не лише необхідністю глибокого осмислення минувшини, але й сучасними реаліями російсько-української війни.

Андрій Федорук та *Оксана Драгомирецька* (Чернівці, Україна) у своєму виступі порушили питання участі військового й політичного діяча Івана Руського в битві при Посаді 1330 р., яка значно вплинула на політичне життя Карпато-Дунайського регіону. Дослідники наголосили на відсутності однозначної відповіді на питання причетності І. Руського до гучної перемоги валаського воеводи

Цитування: Вашук Д., Юга О. III Міжнародна наукова конференція «Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи». *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 244—248.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

над угорським військом, проте припускають, що окремі моменти кампанії можуть свідчити на користь безпосередньої участі та використання саме його полководницького досвіду.

Оксана Вальонене (Вільнюс, Литва) розкрила тему топографії і просторового розвитку замків литовської столиці у XIII—XVIII ст. Комплекс Верхнього та Нижнього замків — це політичний і культурний центр, резиденція правителів Великого князівства Литовського, який упродовж XIII—XVIII ст. зазнав значних трансформацій. До початку XVI ст. це був багатофункціональний урбаністичний ансамбль, до 1655 р. перебудований на королівську резиденцію, а після захоплення міста московським військом у 1655—1661 рр. втратив цей статус, залишившись утім важливим адміністративно-релігійним центром. За часів Російської імперії замки перестали виконувати функції державного центру, а колишню королівську резиденцію було зруйновано.

Андрій Блануца (Київ, Україна) у своїй доповіді висвітлив особливості дипломатичної кореспонденції під час московсько-литовської війни 1487—1494 рр. Дослідник зазначив, що посольство великих князів литовських Казимира Ягеллончика, а згодом Александра Ягеллончика, зверталось до Москви з вимогами вчинити справедливе покарання московським підданим за грабіжницькі набіги на прикордонні «українні» землі, порушувало питання переходу підданих Москви до Литви й навпаки. Литовські правителі намагалися дипломатичними методами уникнути війни.

У виступах *Валентина Константинова*, *Максима Блідари* та *Віорела Дандари* (Кишинів, Молдова) головна увага приділялася функціонуванню князівського суду, військовим прерогативам членів князівської ради за правління Стефана Великого, обов'язкам, ролі й політичному впливу у середньовічній Молдові одного з найближчих співробітників правителя — логофета. Дослідники з'ясували, що Стефан Великий попри зміцнення центральної влади змушений був спиратися на бояр, обдаровуючи їх привілеями за їхні послуги. Особливе значення в адміністративній структурі Молдавії мала посада логофета, а за Стефана він був наділений ще й військовими обов'язками.

У доповіді *Дмитра Ващука* (Київ, Україна) здійснено порівняльний аналіз початку московсько-українських війн 1500—1503 рр. та поточної, яка триває з 2014 р. Дослідник розглянув ворожу практику виправдання збройної агресії, а саме спробу Івана III використати чутки про нібито примушування його доньки Олени, дружини великого князя литовського Александра Ягеллончика, прийняти католицизм як привід до «захисту» православного населення. Литовський правитель відкинув надумані звинувачення, але це не зупинило московське військо, яке у травні 1500 р. вдерлося в північно-східні землі Великого князівства. У XXI ст. формальним приводом для агресії стала «мовна політика».

Лариса Жеребцова (Варшава, Польща) виступила з доповіддю щодо еволюції функцій скарбних писарів у процесі проведення Сигізмундом II Августом економічних реформ: адміністрація скарбу зазнала реорганізації, після чого, ймовірно, скарбові писарі стали королівськими урядниками, могли тримати свій

уряд довічно і призначалися великим князем. До занепаду Речі Посполитої одночасно функціонували два скарбні писарі для ведення надходжень та скарбової метрики, один — для ведення витрат. Усе це свідчило про формування скарбової адміністрації з окремими урядниками.

Сприйняття владними колами Речі Посполитої в 1560-х — на початку 1590 рр. перспектив посилення мілітарного потенціалу Війська Запорозького було висвітлене в доповіді *Олександра Юеи* (Кам'янець-Подільський, Україна). Проаналізувавши універсали королів Сигізмунда II Августа, Стефана Баторія, Сигізмунда III, а також представників владної верхівки Речі Посполитої, дослідник дійшов висновку про неоднозначність і суперечливість ситуації: з одного боку, урядовці бачили перспективу використання козацького війська у війнах з іншими державами та для «погамування українського свавільства», а з іншого — загрозу зростання політичної свідомості козацтва, самостійності Війська Запорозького, зокрема в питаннях здійснення «самовільних походів», що ускладнювало відносини Речі Посполитої з Кримським ханством і Туреччиною.

Доповідь *Владислава Безпалька* (Київ, Україна) стосувалася поширення монетно-лічильного найменування «шаг» на українських землях XVI—XVII ст. На думку автора, цей термін походить від перського слова «шагі» («належний володареві»), яким називали срібні монети в декількох східних державах. Дослідник виводить це слово від імені Шахруха, правителя з династії Тимуридів. Цей тип монет поширився у Сефевидському Ірані та в Османській імперії, а згодом через Молдавське князівство потрапив на терени України й уже у середині XVII ст. згадувався в козацьких документах для означення лічильної одиниці у 3 польських гроші та як назва монети відповідного номіналу. Під кінець століття отримав назву «української лічби» й використовувався в першій третині XVIII ст.

Віктор Атаманенко (Острого, Україна) розповів про українські героїко-епічні твори кінця XVI ст., які пов'язані з родиною князів Острозьких та містом Острогом. Автор звернув увагу на твори А. Римші (оповідь про похід на Москву К. Радивиля; передмова до польського перекладу «Хорографії» А. Поляка (1595 р.)), Ж. Білицького («Epicedion» 1585 р. пам'яті князя М. Вишневецького), С. Пекаліда (Ш. Пенкаль) («Про війну Острозьку під П'яткою» 1600 р.). Детально зупинився на творі «Rosprawa przygody starego żołnierza», авторство якого приписують В. Гербурту або А. Римші, висвітливши проблематику татарських нападів на Поділля, Підгір'я та Русь, початків московсько-литовських воєн, битви під Вишнівцем 1612 р., повстання М. Глинського тощо.

Об'єктом наукового аналізу *Володимира Газіна* (Кам'янець-Подільський, Україна) став твір Ю. Немирича «Роздуми про війну з московитами» («Discursus de bello Moscovitico», 1632 р.), а саме його тези: ретельно готуватися до війни; продумати способи постачання продовольства та боєприпасів для війська; добирати добрих і досвідчених вояків; використовувати слабкі місця противника, зокрема погано підготовлену піхоту. Акцентувалася характеристика військового потенціалу Московії, чисельність війська, невмотивована жорстокість московитів, а також приділялася увага певним паралелям із подіями сучасної російсько-української війни.

Цій самій праці присвячувалася доповідь *Андрія Гурбика* (Київ, Україна), який окреслив основні віхи біографії Ю. Немирича та проаналізував головні положення запропонованої ним стратегії, розповів про його бачення особливостей війни проти Московії й ролі українських земель під час воєнних дій.

Сергій Калуцький (Кам'янець-Подільський, Україна) схарактеризував методологічні засади українських історичних досліджень, які стосуються концепції степового фронтиру. Об'єктом наукового аналізу стали праці М. Грушевського, В. Липинського, О. Терлецького, Ю. Липи, Д. Віконської. Окремо було розглянуто студії Я. Дашкевича та І. Лисяка-Рудницького. Автор проаналізував здобутки сучасних істориків (Б. Черкас, Д. Ващук, Я. Федорук, С. Леп'явко, В. Щербак, В. Грибовський, В. Брехуненко, Д. Вирський, В. Кравченко).

Подій Смоленської війни (1632—1634 рр.), а саме участі в ній лівобережного козацтва, стосувалася доповідь *Петра Кулаковського* (Острог, Україна). Найбільш помітними стали Лубенський, Полтавський і Миргородський полки (близько 20 тис. осіб), залучені до штурмів Валуйок, Белгорода, Курська. Присутність козацьких підрозділів на Задніпрів'ї забезпечила українське населення від нападів московських військ.

Про події на Поділлі під час повстання Семена Палія розповідав *В'ячеслав Станіславський* (Київ, Україна). Доповідач дослідив ситуацію, згадану в повідомленні валаського господаря Константина Бринковяну єрусалимському патріархові Досифею II, а саме інформацію від «татар-липків із Бендер про великі збитки, завдані полякам С. Палієм, про захоплення полковником Поділля з околицями Кам'янця, за винятком самого міста». Було зроблено особливий акцент на ситуації в Кам'янці-Подільському в контексті повстання у Правобережній Україні проти Речі Посполитої 1702—1703 рр.

Віталій Степанков (Кам'янець-Подільський, Україна) розглянув вплив повстання 1630 р. на трансформацію козацької старшини в політичну протоеліту України. Дослідник зауважив два чинники: по-перше, усвідомлення козацькою верхівкою необхідності залучення до боротьби мешканців із різних регіонів України, головним чином селян і міщан; по-друге, звернення вищого українського духовенства до козацтва з проханням захистити православну віру. Доповідач переконливо довів, що перемога в повстанні мала значний вплив на морально-психологічний і військово-політичний стан протоеліти, яка почала відстоювати не тільки свої станові, а й національно-конфесійні інтереси.

Питання зародження української державної ідеї та роль у цьому процесі воєнних дій 1648 р. висвітлив *Валерій Степанков* (Кам'янець-Подільський, Україна). Історик наголосив, що після перших перемог під Жовтими Водами, Корсунем у гетьмана Б. Хмельницького та його найближчого оточення ще «не було задумів звільнення Русі й відродження держави», і саме це вберегло Річ Посполиту від воєнно-політичної поразки. Завдяки радикально налаштованій старшині влітку 1648 р. повстання переростає в національну революцію, метою якої стає утворення незалежної Руської (Української) держави. Після перемоги в Пилявецькій битві державницькі тенденції посилились, а особливо під час об-

логи Львова. Саме воєнні успіхи 1648 р., на думку доповідача, змінили погляди гетьмана — в першій половині 1649 р. він уже сформулював «фундаментальні підвалини української державної ідеї».

Конференція пройшла на високому рівні, відбулося обговорення складних та актуальних аспектів воєнної історії. Значущість вивчення окреслених проблем у світлі дослідження непростих, часто суперечливих процесів взаємовідносин та взаємовпливів війн і суспільств різних країн у різні епохи беззаперечна.

Надійшла / Received 30.01.2025

Дмитро ВАЩУК

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Dmytro VASHCHUK

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Олександр ЮГА

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

Oleksandr YUHA

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

ФЕДАКА СЕРГІЙ ДМИТРОВИЧ

12 січня 2025 р. після важкої хвороби перестало битися серце знаного історика, журналіста, письменника і громадського діяча Закарпаття Сергія Федаки.

Народився Сергій Дмитрович 22 серпня 1964 р. у м. Маріуполь на Донеччині у сім'ї Неллі Андріївни Єрьомко та відомого літературознавця Дмитра Михайловича Федаки. В 1970 р. родина переїхала до Ужгорода, де майбутній історик проживе все своє життя. Школу закінчив із золотою медаллю (1981 р.), кілька років наполегливо намагався вступити на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка та Московського державного університету ім. М. Ломоносова.

Згодом став студентом історичного факультету Ужгородського державного університету, в якому пройшов шлях від асистента (1989 р.) до доцента (1992—2002 рр.) і професора кафедри історії України (2003—2014 рр.), професора кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби (з 2015 р.).

Під керівництвом проф. В. Задорожного успішно захистив кандидатську дисертацію «Відкриття та першопублікація “Слова о полку Ігоревім”: історико-культурні аспекти» (Ужгородський держуніверситет, 1992 р.), а пізніше докторську на тему «Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.)» (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2003 р.). Таку ж назву має монографія Сергія Федаки, котра побачила світ в Ужгороді 2000 р. та в якій автор переконливо довів, що імперія Рюриковичів зазнала карди-

---

Цитування: Вегеш М., Віднянський С. Федака Сергій Дмитрович. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 249—251.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 2 (581)

нальної трансформації від унітарної держави через федерацію й конфедерацію до сукупності кількох окремих суверенних держав. Грунтовне дослідження першоджерел дозволило вченому стверджувати, що концептуальний термін «феодалне роздроблення» дуже умовний і приблизний, адже відцентрові процеси в Русі XII ст. — це реальний факт, але вони далеко не вичерпували собою всього різноманіття суспільного життя, ба більше — навіть не були визначальними, оскільки великою мірою компенсувалися одночасними доцентровими тенденціями.

Проф. С. Федака був першим закарпатським істориком, який захистив кандидатську й докторську дисертації з руської проблематики. Окремі його попередники (М. Лелекач, В. Пальок та ін.) обмежувалися лише вивченням питань входження Закарпаття до складу Київської Русі й Галицько-Волинського князівства. Рецензенти високо оцінили також монографії, науково-популярні праці дослідника «Герої Слова о полку Ігоревім» (1999 р.), «Землі і міста княжої України-Русі: Нарис історичної географії» (2002 р.), «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...» (2017 р.), «Історія Закарпаття в персоналіях» (2019 р.).

Останні п'ять років Сергій Федака невтомно працював над авторською багатотомною «Історією України», яку цілком справедливо можна вважати головною справою його життя. Масштабність подій, кількість опрацьованих джерел, охоплений час (від кам'яного віку до наших днів) вражають. Структурно дослідження поділяється на три серії: долітописна, літописна, модерна історія. За кілька місяців до відходу автора у Вічність побачив світ 16-й том, присвячений Революції Гідності та початку російсько-української війни. «На майбутнє, в принципі, можливе продовження багатотомника, і 17-й том: про перемогу, відбудову України та подальший її розвиток», — зізнавався С. Федака у своєму, як виявилось, останньому інтерв'ю. Йому також належать навчальний посібник «Історія України XX ст.» (1996 р.), підручник для студентів «Історія України з найдавніших часів до 1648 р.» (2014 р.).

Фахівець не обмежувався середньовічною історією Закарпаття. Його наукові інтереси охоплювали період Карпатської України, повоєнний і сучасний розвиток краю. Він автор цілої низки науково-популярних праць: «Труди і дні Карпатської України: хроніка подій» (1998 р.), «Обличчя Ужгорода» (1996 р.), «Ужгород у старовинній листівці» (2003 р.), «Хроніка Карпатської України» (2004 р.), «Августин Волошин: Коротка біографія» (2005 р.), «Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України» (2010 р.), «Ужгород крізь віки» (2010 р.), «Сучасна Україна: портрет з натури» (2011 р.), «Перші особи: історія Закарпаття у біографіях його керівників» (2011 р.), «Ужгород: роки і люди» (2013 р.), «З історії християнства на Закарпатті» (2013 р.). Книжка С. Федаки (у співавторстві) «Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938—1939): Хронологія подій: Бібліографія» витримала три видання в Україні та Румунії (2021, 2022, 2024 рр.).

Крім того, Сергій Федака був відомим літератором, членом Національної спілки письменників України. Його перу належать збірки поезій «Дороги кохання» й «Окрушини дзеркал» (2004 р.), «Небесні суходоли» (2006 р.), прозових творів

«Яблуко від Єви» (2005 р.), «Карпатський кросворд» (2009 р.), «Валет Валентина Другета» (2010 р.). Відзначений Всеукраїнською літературною премією ім. Зореслава (2009 р.), Закарпатськими обласними преміями: ім. Ф. Потушняка (2010, 2014, 2018, 2021 рр.), педагогічною ім. А. Волошина (2008 р.), журналістською ім. М. Бабидорича (2014 р.), театральною ім. братів Є. та Ю.А. Шерегіїв (2019 р.).

Сергій Дмитрович залишив по собі багатогранну наукову, культурну, педагогічну спадщину. Світла пам'ять про нього житиме у серцях усіх, хто мав честь працювати і спілкуватися з ним...

Надійшов / Received 12.02.2025

Микола ВЕГЕШ (Ужгород)

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...», підготовку та випуск *Українського історичного журналу* від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду й затвердження редакційною колегією.

Звертаємо увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу **UHJ_2025@ukr.net**. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті та порядковим номером ілюстрації в ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,4—0,5 авт. арк.** (15—20 тис. знаків), матеріали до ювілеїв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія не розглядатиме.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID (у форматі <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом **від 1,5 до 2 тис. знаків** українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються в підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті (**наприклад: [1, с. 25]**) й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик *Українського історичного журналу*, але також **Рецензії й огляди** отримують **DOI** (у форматі <https://doi.org/>). Тож рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик **Ювілеї** та **In Memoriam** обов'язково повинні **супроводжуватися фотографіями** й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме**.

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять ретельний відбір шляхом експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

При затвердженні статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (його бланк розміщено на веб-ресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!